

Міністерство освіти і науки України
Ministry of education and science of Ukraine
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

ISSN 2307-7778 (Print)

Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія

Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University.
Series: History

Тернопіль, 2019
Ternopil, 2019

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія [головний редактор Іван Зуляк]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 2. 208 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 4 від 26 листопада 2019 р.).

Наказом МОН України збірник включено до Переліку наукових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук (наказ МОН України від 13.07.2015 р. № 747).

Збірник розрахований на науковців, викладачів історії, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Головний редактор: Зуляк І. С. – д.іст.н., проф.

Відповідальний редактор: Кліш А.Б. – к.іст.н., доц.

Редакційна колегія:

Ігор Дацків – д.іст.н., проф. (Україна); **Андрій Киданюк** – к.іст.н., доц. (Україна); **Іван Куций** – д.іст.н., проф. (Україна); **Іванна Лучаківська** – к.іст.н., доц. (Україна); **Володимир Місько** – к.іст.н., доц. (Україна); **Ігор Райківський** – д.іст.н., проф. (Україна); **Ірина Скакальська** – д.іст.н., проф. (Україна); **Володимир Старка** – к.іст.н., доц. (Україна); **Олексій Сухий** – д.іст.н., проф. (Україна); **Василь Футала** – д.іст.н., проф. (Україна); **Сильвестер Чопек** – д.габ. з іст., проф. (Польща); **Віталій Щербак** – д.іст.н., проф. (Україна).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.); Google Scholar

Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних науково-метричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380).

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія» Серія КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://www.library.tnpu.edu.ua/index.php/naykovizap/195-istoria>

Засновник і видавець – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Адреса редакції: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

тел.: (0352) 53-59-01, e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2019
© Автори статей, 2019

Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History [chief editor Ivan Zulyak]. Ternopil: Publishing House TNPU, 2019. Issue 2. 208 p.

Recommended for publication

by Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University Academic Council (protocol dd. 26.11.2019 No. 13)

By a Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine this collection of articles is entered into the List of scientific editions in which results of dissertational researches in competition for scientific degrees of doctor and candidate of science in historical disciplines may be published. (Decree of MES of Ukraine dd. 13.07.2015 No 747).

This collection is meant for scholars, history lecturers, aspirants, doctorants, students and all the readership interested in historical past.

Editorial board do not necessarily reflect the position expressed by the authors of articles, and are not responsible for the accuracy of the data and references.

Chief editor: Ivan Zulyak – PhD hab. (History), Professor

Executive editor: Andriy Klish – PhD (History), Assist. Professor

Editorial Board:

Igor Datskiv – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Andriy Kydanyuk** – PhD (History), Assist. Professor (Ukraine); **Ivan Kutsyi** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Ivanna Luchakivska** – PhD (History), Assist. Professor (Ukraine); **Volodymyr Misko** – PhD (History), Assist. Professor (Ukraine); **Igor Raykivskiy** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Iryna Skakalskaya** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Volodymyr Starka** – PhD (History), Assist. Professor (Ukraine); **Oleksiy Sukhyi** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Vasyl' Futala** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Sylwester Czopek** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Vitaliy Shcherbak** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine)

The collection is indexed in the international databases:

Russian Science Citation Index (agreement № 106–03/2014 dd. 03.03.2014);

Google Scholar

The articles are equaled to publications in Ukrainian journals entered in international scientometric databases in accordance with the MES of Ukraine order dd. 17 november 2012 p. No. 1112 (amended by the MES of Ukraine order dd. 03.12.2012 No. 1380).

Print media registration certificate «Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History» series KV No. 15879-4351 dd. 12.10.2009

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://www.library.tnpu.edu.ua/index.php/naykovizap/195-istoria>

Founder and Publisher: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.

Office address: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,

Maxym Kryvonos Str., 2, Ternopil

46027. tel.: (0352) 53-59-01, e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

ЗМІСТ

Історія України

Богдан ЛУГОВИЙ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ
У КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ 10

Микола ІВАНИК

ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД В ГАЛИЧИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ГРОМАД ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ) 18

Юлія БОДНАРЧУК

РАДЯНІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ
ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1939–1946 РР.)..... 23

Михайло КУНИЦЬКИЙ

НАТУРАЛЬНІ ПОДАТКИ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ
МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРИАТУ «УКРАЇНА»
(1941–1944 РР.)..... 31

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ ЖИТОМИСЬКОЇ
ОБЛАСТІ У 1944–1945 НАВЧАЛЬНОМУ РОЦІ: РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННЯ 41

Олег МАЛЯРЧУК

ІНДУСТРІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
(1944–1991 РР.)..... 50

Всесвітня історія. Міжнародні відносини

Дмитро ПОМАЗАН

ВПЛИВ СТАРОЄГИПЕТСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ
НА АКТИВІЗАЦІЮ ДІЯЛЬНОСТІ ЕЗОТЕРИЧНИХ
ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ АНГЛІЇ ХІХ СТ. 64

Олександр КАРАБІН

ПРОБЛЕМА ДОТРИМАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1914–1918 РР. 70

Наталія ПАНАС

ПЕРЕГОВОРІ ДИРЕКТОРІЇ З ФРАНЦУЗЬКИМ КОМАНДУВАННЯМ В ОДЕСІ
У 1919 Р. У ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ
ГЕНЕРАЛА ОЛЕКСАНДРА ГРЕКОВА 81

Віталій ЗНАК

ПРІОРИТЕТИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З НАТО 1991–2019 РР. 89

Ігор ДАЦКІВ

ВПЛИВ СВІТОВОГО ДОСВІДУ НА ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ 97

Релігієзнавчі студії**Світлана Турків**

ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ПРИ МОНАСТИРЯХ СЕСТЕР-
ВАСИЛІАНОК У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. 110

Михайло ПАНАСЮК

РЕЛІГІЙНА ТВОРЧИСТЬ ПОДОЛЯН В 1920-Х РР..... 123

Микола ЦАП

БІБЛІОТЕКА ВОЛИНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У М. ЛУЦЬКУ 128

Владислав ФУЛЬМЕС

СПОГАДИ АНАТОЛІЯ ДУБЛЯНСЬКОГО ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ
АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
УКРАЇНИ (1941–1944 РР.) 134

Ігор СКИБА 142

ВЛАДИКА ПОЛКАРП (СІКОРСЬКИЙ) І ПРОЦЕС ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ ФОРМАЦІЇ 1942 Р. 142

Василь ХОМЦЬКИЙ

ПЕРЕДУМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я У ЗАХІДНІЙ
УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ. 153

Історія культури. Етнологія**Надія БЛІК**

ПРОМОВИ БОГДАНА ЛЕПКОГО ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ 165

Юрій ЛЕВЧЕНКО

КНИЖКОВИЙ СПЕЦФОНД ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ..... 171

Іван КУЦІЙ

ІСТОРИЧНИЙ ОБРАЗ ПОЛЬЩІ НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ
КАРТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША 185

Рецензії**Іван ЗУЛЯК**

БАРМАК М. В., ЛУГОВИЙ Б. В., МАЦКО Н. С. РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА
ОКУПАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII–XIX СТ.)
– ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2019. – 336 С. 195

Андрій КЛІШ

ІВАН ЗУЛЯК, МАР'ЯНА ЗУЛЯК. АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ:
ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1878–1937 РР.).
ТЕРНОПІЛЬ: ФОП ОСАДЦА Ю. В., 2019. 302 С. 198

Іван ЯРМОШИК

ОЛЬГА БІЛОБРОВЕЦЬ. ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ: СУСПІЛЬСТВО, ПОЛІТИКА,
КУЛЬТУРА. 1914–1918 РР.: МОНОГРАФІЯ. – ЖИТОМИР: ПП «РУТА», 2018. –
508 С. 200

Олег ПОЛЯНСЬКИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ (ІСЬКІВ В. ПРИЗНАЧЕННЯ
РУХУ. – ЛЬВІВ: ПРОСТІР-М., 2018. – 490 С.) 202

CONTENTS

History of Ukraine

Bogdan LYGOVYI

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE MILITARY SETTLEMENTS IN
KYIV AND PODILSK PROVINCES 10

Mykola IVANYK

FINANCIAL POSITION OF RURAL COMMUNITIES IN GALICIA IN THE
SECOND HALF OF THE XIX CENTURY – FIRST THIRD OF THE XX CENTURY
(BY WAY OF EXAMPLE OF THE LVIV DISTRICT COMMUNITIES). 18

Julia BODNARCHUK 23

TRANSFORMATION OF SOCIOKUL’TURNOGO SPACE OF TERNOPIL AREA IN
THE RESULT POSITION OF SOVIET POWER ON WESTERN UKRAINE IN
CONTINUE 1939–1946 23

Mykhaylo KUNYTSKYI

NATURAL TAXES IN THE SYSTEM OF ECONOMIC EXPLOITATION OF THE
LOCAL POPULATION IN THE TERRITORY OF THE REICHSKOMMISSARIAT
«UKRAINE» (1941–1944) 31

Galyna STARODUBETS

THE PECULIARITIES OF THE PROCESS OF REBUILDING THE RURAL
SCHOOLS NETWORK ON THE TERRITORY OF ZHYTOMYR REGION IN 1944–
1945 ACADEMIC YEAR: REALITY AND EVERYDAY LIFE.....41

Oleh MALIARCHUK 50

INDUSTRIAL PROCESSES IN IVANO-FRANKIVSK REGION (1944–1991) 50

World History. International relations

Dmytro POMAZAN

THE INFLUENCE OF THE ANCIENT EGYPTIAN SACRED PARADIGM ON THE
ACTIVATION OF THE ESOTERICAL SECRET SOCIETIES OF ENGLAND OF THE
XIX C. 64

Oleksandr KARABIN

THE ISSUE OF OBSERVING THE LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR IN
THE RUSSIAN EMPIRE IN 1914–1918 70

Nataliya PANAS

NEGOTIATIONS OF THE DIRECTORY WITH THE FRENCH COMMAND IN
ODESSA IN 1919 IN THE MILITARY AND THEORETICAL HERITAGE OF
GENERAL OLECSANDRA GREKOVA 81

Vitalii ZNAK

COOPERATION PRIORITIES UKRAINE WITH NATO 1991–2019 89

Igor DATSKIV

WORLD EXPERIENCE AS THE BASIC FORMS OF FORMATION OF THE INFORMATION POLICY OF THE COUNTRY	97
--	----

Religious Studies**Svitlana TURKIV**

THE ACTIVITY OF INSTITUTIONS FOR ORPHANED CHILDREN AT THE MONASTERIES OF BASILIAN SISTERS IN EASTERN HALYCHYNA IN THE FIRST HALF OF THE XXTH CENTURY	110
--	-----

Mykhaylo PANASJUK

PODILLIANS' RELIGIOUS ART IN THE 1920S	123
--	-----

Mykola TSAP

LIBRARY OF VOLYN ORTHODOX THEOLOGICAL ACADEMY IN LUTSK.....	128
---	-----

Vladyslav FULMES

ANATOLY DUBLYANSKY'S MEMOIRS ABOUT THE ACTIVITY OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH DURING THE GERMAN OCCUPATION OF UKRAINE (1941–1944)	134
--	-----

Ihor SKYBA

BISHOP POLYCARP (SIKORSKY) AND THE INSTITUTIONALIZATION PROCESS OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHAL ORTHODOX CHURCH OF FORMATION 1942	142
---	-----

Vasyl KHOMITSKYI

PREREQUISITES FOR THE ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN ORTHODOXY IN WESTERN UKRAINE AT THE TWENTIETH CENTURY	153
---	-----

The history of culture. Ethnology**Nadiia BILYK**

THE SPEECHES OF BOHDAN LEPKYI AS A FACTOR OF PRESERVATION OF THE UKRAINIANS' NATIONAL IDENTITY	165
---	-----

Yurii LEVCHENKO

BOOKS SPECIAL FUND AS A HISTORICAL PHENOMENON	171
---	-----

Ivan KUTSYI

THE HISTORICAL IMAGE OF POLAND ON PANELEIMON KULISH'S CIVILIZATION MAP	185
---	-----

Reviews

Ivan ZULYAK..... 195

M. BARMAK, B. LUHOVYI, N. MATSKO. RUSSIAN MILITARY OCCUPATION OF RIGHT BANK UKRAINE (LATTER HALF OF THE 18TH – 19TH CENTURY) – TERNOPIIL: ASTORN, 2019. – 336 P. 195

Andriy KLISH

IVAN ZULYAK, MARYANA ZULYAK. ANTIN KRUSHELNYTSKY: LIFE AND ACTIVITIES (1878–1937). TERNOPIIL: FOP OSADTSA YU. V., 2019. 302 P. 198

Ivan YARMOSHYK

OLGA BILOBROVETS. POLES OF UKRAINE: SOCIETY, POLITICS, CULTURE. 1914–1918: MONOGRAPHY. – ZHYTOMIR: PP «RUTA», 2018. – 508 S. 200

Oleh POLIANSKYI

RESEARCH ON THE PEOPLE'S RUKH OF UKRAINE (ISKOV V. PURPOSE OF RUKH. – LVIV: PROSTIR-M., 2018. – 490 S.)..... 202

Історія України History of Ukraine

UDC 94 (477.4)+325.52]:332.1

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.1

Богдан ЛУГОВИЙ

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут», вул. Академічна, 20, м. Бережани, Тернопільська обл., Україна, 47001 (lygovi78@ukr.net)

Bogdan LYGOVYI

PhD (History), Associate Professor, Head of the Department of Humanities, Separated Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine "Berezhany Agrotechnical Institute", 20 Akademichna St., Berazhany, Ternopil region, postal code 47001 (lygovi78@ukr.net)

ORCID: orcid.org/0000-0003-0460-5309

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити становлення і розвиток військових поселень на території Київської та Подільської губерній у соціально-економічному аспекті, відображено специфіку господарської сфери на досліджуваній території. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності й історизму. У дослідженні були використані такі загальноісторичні методи, як історико-порівняльний та системно-структурний. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історичній науці зроблена спроба виявити і дослідити основні напрямки та закономірності соціально-економічного розвитку військових поселень. **Висновки.** Створені російським урядом на базі конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1830–1831 рр. військові поселення відігравали особливу роль у політиці інкорпорації Правобережної України. Поселяни змушені були працювати на утримання армії, численного адміністративного апарату, погашення боргів колишніх власників маєтків і поповнення коштів інвалідного фонду. Це спричинило низьке економічне забезпечення та малу ефективність господарської системи військових поселень. Військово-поселенська система зумовила подвійне закріпачення селянства. В економічному плані господарство військових поселень не могло розвиватись та функціонувати ізольовано. В останнє десятиліття свого існування економічна сфера військових поселень переживала кризу, яка була зумовлена стагнацією самої імперії. Ситуацію погіршували часті неврожаї, епідемії та масова загибель худоби. Останньою краплею була Кримська війна, яка значною мірою підірвала сили поселенського господарства загалом. Уряд намагався створити міцну матеріальну економічну основу для розвитку господарства військових поселень. Одночасно військово-поселенське господарство перебувало під постійним контролем місцевого керівництва та входило до сфери державного регулювання.

Ключові слова: військово-поселенська система, соціально-економічний розвиток, поселянин, поселенське господарство, землеробство, фінансова діяльність.

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE MILITARY SETTLEMENTS IN KYIV AND PODILSK PROVINCES

Annotation. *The purpose of the study* is to investigate the formation and the development of the military settlements on the territory Kyiv and Podilsk provinces in the socio-economic aspect, to represent the peculiarities of the business sector on the territory under study. **Methodology** of the research is based on the principles of scientific, objectivity and historicism. In the research used the following historical methods, such as historical-comparative and system-structural. **The scientific novelty** lies in that for the first time in Ukrainian historical science was made an attempt to discover and investigate the main trends and patterns of the socio-economic development of the military settlements. **Conclusions.** The military settlements were established by the Russian government on the basis of the confiscated manors of landlords who participated in the 1830–1831 Polish uprising. Military settlers (posieliany) were forced to work in order to provide for army and numerous administrative apparatus, to pay debts of the former owners of manors and to support the fund for the invalids. It resulted in the low economic standards and sufficiency of the military settlements. The

military settlements system caused the double enslavement of the peasantry. The household of military settlements could not develop and function in isolation in the economic terms. It has undergone the same processes as the country's economy as a whole. In the last decade of its existence, the economic sphere of the military settlements has been in crisis, which was caused by the stagnation of the empire. The situation has been degraded by frequent crop failures, epidemics and death of cattle. The last drop was the Crimean War, which has largely blown up the forces of the settlement economy. The government tried to create a strong material economic base for the development of the military settlements. Simultaneously the military settlements household was under the constant control of the local government and was contained in the sphere of state regulation.

Key words: *military settlements system, socio-economic development, settler (posielianin), household in settlement, agriculture, financial activity.*

Постановка проблеми. Історія створення військових поселень на Правобережній Україні була логічним продовженням колоніальної політики царизму, яка проводилася на всіх теренах держави. З метою полегшення утримання військ, які постійно перебували у Київській і Подільській губернії, прийнято рішення організувати тут військові поселення. Основним ресурсом для створення військових поселень на території Київської і Подільської губернії стали конфісковані маєтки польської шляхти, яка підтримала польське повстання 1830–1831 рр.

Розвиток поселенського господарства висвітлюється в сучасній літературі в контексті загальної характеристики загального розвитку військових поселень у Київській та Подільській губерніях. Відомості з цього приводу можна відшукати у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, де містяться статистичні дані господарського розвитку. У працях К. Ячменіхіна (Yachmenikhin, 2006), Т. Кандаурової (Kandaurova, 1998), В. Цубенко (Tsubenko, 2006) проаналізовано основні механізми економічного життя військово-поселенської системи загалом.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток військових поселень Правобережної України. Предмет вивчення складають процеси сільськогосподарської та фінансової діяльності у досліджуваного військово-господарській системі. Метою цього дослідження є висвітлення основних тенденцій розвитку господарської системи у киево-подільських військових поселеннях, відображення та аналіз досягнень і прорахунків цієї сфери у порівнянні із іншими аналогічними формуваннями, а також дослідження основних причин невдач цього процесу. Новизна дослідження полягає у висвітленні багатопланової діяльності поселенського господарства на основі архівних джерел та детального аналізі статистичних даних.

Соціально-економічний розвиток поселенської системи у Київській та Подільській губерніях базувався на сільськогосподарській галузі. Військові поселення перебували у розпорядженні допоміжної частини Військового міністерства, а безпосереднє керівництво ними здійснював Департамент військових поселень. Щодо соціально-економічної сфери повноваження Міністерства поширювались на організацію, облаштування господарських закладів та їх подальша успішна діяльність; роботу над вдосконаленням способу обробітку землі, збільшення поголів'я худоби та інших видів господарської діяльності; розподіл грошових і майнових капіталів, що належали військовим поселенням (Svod, 1838, p. 151–152).

Однією із основних сфер діяльності військових поселень стала сільськогосподарська галузь. Її основу складало вирощування зернових культур. У киево-подільських військових поселеннях найбільше площ відводили під посіви озимої пшениці. Саме вона була основним експортним товаром, який возили в Одесу. Окрім цього, основною сільськогосподарською культурою в киево-подільських військових поселеннях було жито. Вирощували також ячмінь, овес, просо, гречку, кукурудзу. Проте поселяни сіяли і технічні культури, серед яких домінували льон і конопля. Також займалися городництвом, садівництвом, тваринництвом та різними промислами.

Варто відмітити, що показники озимих і ярих культур у киево-подільському військовому поселенню були значно гіршими від інших. Проте адміністративними мірами вдалося ліквідувати, в деякій степені, відставання цих округів від інших військових поселень. Хоч і відбувалося зростання урожайності, проте вони не змогли досягти рівня ні Українського, чи Новоросійського військових поселень.

У процесі формування поселень кожний господар 1 розряду отримував по 15 десятин (далі – дес.) землі, 2 розряду – по 7 дес. землі. Земля, яку отримали військові поселення, була не однакова за родючістю, що впливало значною мірою на економічний потенціал господаря та його господарства. Перед поселеннями ставилася вимога вчасно обробляти свої наділи, вносити добрива, здійснювати сівозміни. Сінокоси теж доглядали, їх переорювали через декілька років або один раз на десятиліття (CSHAUK, kmf.12, d. 1, c. 111, p. 44 k). Також дозволено перетворювати лісові угіддя у сінокоси чи рілля у випадку, якщо на 1 дес. лісу було менше, ніж 50 дерев (PSZ RI. II, p. 128).

У військових поселеннях розвинуто і городництво. Вирощену продукцію селяни використовували для власних потреб. Більшість городів були поблизу поселенських будинків. На своїх ділянках вирощували огірки, червоний буряк, моркву, капусту, часник, цибулю та інші сільськогосподарські культури. На державних полях, в основному, вирощували пшеницю, жито, овес, ячмінь, льон. Як твердить К. Ячменіхін, після зернових основним продуктом харчування була картопля, яку теж використовували на корм худобі. В середині 30-х рр. цю культуру саджали 98 % всіх поселенських господарств Російської імперії (Yachmenikhin, 2006, p. 245).

Найвної кількості земель у військових поселеннях не вистачало для вирощування необхідної кількості сільськогосподарської продукції. Також спостерігався процес зниження якості обробітку полів, кількості врожаю, внаслідок чого падала економічна ефективність господарства. Це, в свою чергу, спричинило зменшення доходів поселення. Тому відбулося зменшення і кількості квартирантів із двох до одного. При цьому спостерігалось збільшення кількості селян-господарів. Щоб забезпечити житлом нових господарів, потрібно було селянам будувати або добудовувати нові хати і знову ділити землю між селянами-господарями.

Общинна система господарства та мілітарний устрій поселень унеможлилювали ефективний розвиток сільського господарства загалом. В таких умовах поселення позбавлялися будь-якого, в тому числі і матеріального, зацікавлення в результатах своєї нелегкої праці. Їх становище погіршувала і соціальна незахищеність та повна відсутність прав.

Важливою особливістю ведення поселенського господарства була його плановість. Це пригнічувало працездатність та зацікавленість збільшення майбутнього врожаю. В 1-й рік сіяли – просо, 2-й – озиму пшеницю, 3-й – жито (Tsubenko, 2006, p. 107). Перелік продукції, що вироблялась поселеннями, та її обсяги визначались державними установами. 7 серпня 1842 р. затверджено «Урочне положення для суспільних державних робіт військових поселення». Робочий день у військовому поселенні із кінця березня і до кінця вересня був досить довгим. Під сигнал горніста вставали і лягали спати. На роботу виходили на світанку, навіть о 5 годині, поверталися із заходом сонця – 22 години вечора – в літній час, а у весняний та осінній періоди він залежав від тривалості сонячного дня. У п'ятницю та суботу переважно працювали з 6 години ранку до 14 години дня. Однак керівництво досить часто порушувало розпорядок, і тому селяни змушені були працювати, як і в інші дні. Сприяв цьому і дозвіл начальства збільшувати розмір робіт (уроків), що теж призводило до збільшення тривалості робочого дня поселення (Marakhov, 1979, p. 36).

Скотарство було другою після землеробства важливою галуззю господарства військових поселення. Вони займалися конярством, вівчарством і розведенням великої

рогатої худоби. Головну увагу зосереджували на виведенні кращих порід робочої худоби і коней.

Військові поселення, окрім хліборобства та скотарства, займалися також гончарством, виправленням шкір, виготовленням різноманітних знарядь праці, розведенням садів, рибальством, бджільництвом, вирощуванням тютюну та ін.

Для повної характеристики соціально-економічного розвитку військових поселень Київської та Подільської губерній необхідно охарактеризувати і функціонування фінансової системи цього комплексного формування. У кожному окрузі військового поселення існував позичковий грошовий капітал. Обов'язок накопичення позичкового капіталу був покладений на військових поселенців. Для цього вони сплачували податки і працювали на користь держави. Ще однією статтею надходжень до цього фонду були кошти вилучені від продажу майна втікачів, яке продавали на аукціоні (PSZ RI, 1851, р. 721). Гроші з позичкового капіталу використовувалися для всіляких непередбачуваних потреб як особистих, так і громадських. Видавалися вони у формі позики. Особиста позика військовим поселенцям надавалися окружними комітетами за підтвердженням ротних або волосних комітетів про дійсну необхідність у допомозі тому, хто про неї просить, та про здатність його повернути дану позику (Svod, 1838, р. 61).

Матеріально-продовольчою базою у військових поселеннях були господарські установи або "майновий капітал". До нього належали запасні зернові магазини і запаси фуражу. Причиною їх створення стала неможливість господарів повністю забезпечити харчами із власних запасів військовослужбовців та фуражем їх коней. З цієї ж причини запроваджувалися також громадські посіви та сінокоси у військових поселеннях (Iz zapiskov, 1884, р. 460). Зернові магазини створювалися із метою забезпечення належних умов зберігання збіжжя, яке до цього часу було в скиртах на токах у незадовільних умовах. При такому способі зберігання воно псувалося. З 1845 р. на поселення покладалися додаткові обов'язки обмолоту, помолу на муку та транспортування його в зернові магазини (PSZ RI, 1845, р. 427–428). Це ще більше ускладнювало становище поселенців і забиравало час, необхідний для ведення свого господарства. Для держави було вигідно створення запасних магазинів, оскільки їх існування значно полегшувало утримання військовослужбовців. Запаси цих установ створювалися працею селян, однак право розпоряджатися ними належало державі а не селянинові.

Організовуючи запасні магазини, керівництво округів прагнуло щорічно забезпечувати харчами нижчих чинів, кантоністів, круглих сиріт, а коней і волів фуражем. Запаси цих магазинів кожного року поповнювалися з нового врожаю. Ці резерви у випадку неврожаю повинні були повністю забезпечити продуктами харчування всі квартируючі в окрузі війська. Тоді ж надавали необхідну кількість насіння для засівання державних полів, а також виділяли зерно для допомоги поселенцям на харчування їх родин та посіву полів. У кожному запасному магазині повинні були зберігатись запаси в такій кількості, щоб у разі потреби можна видати по 2 четверті (148 кг) пшениці та по 2 четверті вівса на кожну особу, що була закріплена за даною установою (Yachmenikhin, 2006, р. 240).

За період існування військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях була створена певна господарсько-матеріальна база. Доцільно буде охарактеризувати її напередодні ліквідації на прикладі 1-го округу. В поселеннях 1-ї волості 1-го (Уманського) округу знаходилося 9 державних будівель, 10 економічних приміщень, 29 конфіскованих та покинутих будинків і 712 будинків військових поселенців. У 2-ій (Бабанській) волості цього ж округу було 24 державних, 9 економічних будівель, 31 конфісковане приміщення і 547 будинків поселенців. У 3-ій (Війтівській) волості 1-го Уманського округу знаходилося 13 державних і 9 економічних будівель, 18 – конфіскованих та 687 будинків військових поселенців. Як

свідчать статистичні дані, 1-а (Уманська) волость мала найбільшу кількість військово-поселенських будинків – 712 одиниць, у 2-ій (Бабанській) волості найбільше було державних – 24 і конфіскованих приміщень – 31 шт. Загалом у 1-му (Уманському) окрузі було 46 державних і 28 економічних будівель, 78 отриманих в результаті конфіскації і 1946 військово-поселенських будинків (CSHAUK, kmf.12, d. 1, с. 111, р. 10–12).

Людські ресурси 1-го (Уманського) округу становили 8871 чоловіків та 8274 жінки. Господарів 1-го розряду нараховувалось 1536, а господарів 2-го розряду – 1846 осіб. Негосподарів було 3870 осіб. В окрузі проживала 491 вдова. Дітей чоловічої статі проживало 3874, а жіночої – 4400. Кантоністів було 129 (9 – старшого віку, 75 – середнього і 45 – молодшого віку). Не поселених нижчих чинів нараховувалось 70 осіб. Інвалідів, які служили, налічувалось 218, а тих, що не служили – 170 осіб. Особовий склад тимчасової робочої роти становив 225, а тимчасової інженерної роти – 200 працюючих. Не поселених і не стройових нижчих чинів в окрузі було 34. Нижчих чинів кантоністського батальйону нараховувалося 12 осіб (Iz zapisok, 1884, р. 242–243).

У 1-му (Уманському) окрузі найбагатші господарі 1-го розряду у своїх господарствах утримували по 4 коней, 30 волів, 12 корів та іншої худоби та 34 вівці. Господарі 2-го розряду мали по 2 коней, 2 волів, 20 овець, 6 корів та іншої худоби. У звичайних господарів 1-го розряду було по 1 коневі, 6 волів, 6 корів та іншої худоби і 20 овець, а у господарів 2-го розряду – 2 волів, 2 корови та 4 овець. При 1-му (Уманському) окрузі знаходився парк волів, у якому нараховувалося 233 тварини. Загалом в 1-му окрузі було 326 коней, 5003 воли, 4158 корів та іншої худоби і 16100 овець (Iz zapisok, 1884, р. 225–229).

Для кращого розуміння ефективності розвитку та діяльності господарської системи військових поселень доцільно буде порівняти вищевказані дані з аналогічними показниками станом на 1836 р. У процесі конфіскації робили описи маєтків з рухомим та нерухомим майном. Так на цій території в той час нараховувалося 380 коней, 2075 волів, 2221 корів та іншої худоби, 5866 овець. Показники кількості поголів'я худоби значно зросли за період функціонування військових поселень. Проте це не стосується чисельності коней.

Фінансова частина ресурсів військових поселень накопичила певні кошти в ході існування військово-поселенської системи в Київській і Подільській губерніях. На кінець першого кварталу 1857 року позичковий грошовий капітал військових поселенців 1-го (Уманського) округу становив 3560 руб. 23 коп. (із врахуванням відокремленої волості) [13, с. 234]. Офіцерський допоміжний капітал 1-го (Уманського) округу на квітень 1857 р. налічував 9062 руб. 47 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом та в білетах (Iz zapisok, 1884, р. 234). У 1858 році він дещо збільшився і вже становив 9449 руб. 58 коп. (CSHAUK, kmf.12, d. 1, с. 111, р. 31). Загальний капітал 1-го (Уманського) округу складався з низки фінансових надходжень і становив 13098 руб. 23 $\frac{1}{2}$ коп. – готівкою та 6548 руб. 83 коп. – в білетах (Iz zapisok, 1884, р. 244).

Відокремлена волость 1-го (Уманського) округу в усіх звітах виписувалася окремо, але в кінцевому результаті всі її показники заносилися до загальних характеристик цієї військово-адміністративної одиниці. Вона за статистичними даними нічим не поступалася іншим, проте загальна кількість державних будинків тут перевищувала інші показники і становила 25 одиниць, а економічних будівель налічувалось 10, конфіскованих – 22 і поселенських – 573.

Населення відокремленої волості 1-го (Уманського) округу нараховувало 2548 чоловіків та 2529 жінок. Господарі 1-го розряду становили приблизно 1/5 населення і їх було 534 особи, а господарів 2-го розряду – 506 осіб. Негосподарів було 1225. В окрузі проживало 179 овдовілих жінок. Дітей чоловічої статі нараховувалось 991 особи, а жіночої – 1329. Кантоністів було 6 (4 – середнього і 2 – молодшого віку).

Кількість непоселених нижчих чинів становила 17 осіб. Інвалідів, що служили, налічувалось 77 осіб, а тих, що не служили – 53 особи. Особовий склад тимчасової роти становив 77, а тимчасової інженерної роти – 70 працюючих. Кількість непоселених і нестройових нижчих чинів у волості була незначною і налічувала 13 осіб (Iz zapisok, 1884, p. 242–243). У відокремленій волості нараховувалось 48 коней, 1574 воли, 1417 корів та 5401 вівця (Iz zapisok, 1884, p. 230) Прибутки відокремленої волості 1-го (Уманського) округу становили окремий потік зі своїми фінансовими надходженнями 3636 руб. 49 ½ коп. – готівкою та 2770 руб. 96 ¾ коп. – в білетах, який входив в загальний капітал округу (Iz zapisok, 1884, p. 244).

Основну діючу ланку сільськогосподарської системи становило господарство поселянина, яке йому надала держава (PSZ RI, 1844, p. 620). В особі військових поселенців створювався особливий прошарок, що був ізольований від основної маси селянства. Саме на нього покладено обов'язок забезпечити ефективність всієї нової системи. Перехід державних селян до розряду військових поселенців посилював адміністративний нагляд за селом. Це передбачало і значне збільшення повинностей, які вони повинні були виконувати.

Господарі із самого початку створення військових поселень не були власниками землі, яку обробляли. Вони були позбавлені права самостійно розпоряджатись ділянкою і тим більше її продавати. Поселенці звільнялися від державних податків, земельного податку. Невійськовозобов'язані поселенці не брали участі у військових походах і навчаннях, але повинні були годувати свої сім'ї, постояльців, діючих резервістів і постійно брати участь у будівництві, транспортуванні лісу, збиранні сіна для полків, обробітку державних полів для поповнення зерном запасних зернових магазинів. Господарі відривались від хліборобства, втрачали бажання до ведення господарства, очікували певних змін і не були впевнені у своїй власності. Також на селян покладалося зобов'язання працювати на будівництвах із метою забезпечення необхідними приміщеннями військових.

Попри всі ці обов'язки поселенці повинні були обробляти вчасно свої наділи і сінокоси. Саме ж ведення власного господарства в певній мірі відходило на другий план. А це ніяк не сприяло для підвищення ефективності господарської праці поселенців, що в результаті привело до відмови від такої системи забезпечення армії (Bahalii, 2007, p. 95). Незважаючи на важку працю на користь військового відомства, поселенці змушені були своєю працею сплачувати борги своїх колишніх поміщиків.

Солдати, які перебували у військових поселеннях, поселенцям не допомагали, не брали участі в сільськогосподарських роботах. Військові поселенці і далі змушені були кормити, крім своїх постояльців, ще і квартируючі полки, які розташовувалися на цій території.

Висновки. Сільське господарство стало основою соціально-економічного розвитку військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях. Військові поселення були новим формуванням для цього регіону. В межах округів формувалась специфічна економічна система, що мала складну багатоступеневу будову. Уряд намагався створити міцну матеріальну економічну основу для розвитку господарства військових поселень. Одночасно військово-поселенське господарство перебувало під постійним контролем місцевого керівництва та входило до сфери державного регулювання.

З моменту створення військово-поселенської системи велика увага приділялася формуванню грошових ресурсів для забезпечення квартируючої армії, поселенських господарств та управлінського апарату. Основними видами накопичення були: поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний та артильні кошти нижчих чинів. Ці грошові та матеріальні фонди використовувалися для підвищення ефективності господарства поселенців, а також надання допомоги їм у разі неврожаю,

природної стихії, загибелі худоби та ін. Процес накопичення та використання відбувався під пильним наглядом вищого керівництва округів.

У соціальному плані військово-поселенська система призвела до подвійного закріпачення селянства. Формально звільнені від кріпацтва поселяни були ще сильніше прикріплені до землі, ніж раніше. Загалом, києво-подільське військово-поселення за показниками сільськогосподарської та тваринницької продукції було найслабше розвинуте.

В економічному плані господарство військових поселень не могло розвиватись та функціонувати ізольовано. Воно переживало такі ж самі процеси як і економіка країни загалом. В останнє десятиліття свого існування економічна сфера військових поселень переживала кризу, яка була зумовлена стагнацією самої імперії. Ситуацію погіршували часті неврожаї, епідемії та масова загибель худоби. Останньою краплею була Кримська війна, яка значною мірою підірвала сили поселенського господарства загалом.

Бібліографія

Багалій, О.Д. (2007). Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; упор. В.Л. Маслійчук, Т.Г. Павлова. Харків: САГА. 348 с.

Кандаурова, Т.Н. (1998). Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов. *Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды V конференции ассоциации “История и компьютер”*. М. С. 78–86

Марахов, Г.И. (1979). Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. К.: Вища школа. 150 с.

ПСЗ РИ. II. СПб., 1841. Т. XV. Отделение первое. 1840. № 13244. С. 119–129.

ПСЗ РИ. II. СПб., 1846. Т. XX. Отделение первое. 1845. № 19053. С. 425–428.

ПСЗ РИ. II. СПб., 1851. Т. XXV. Отделение первое. 1844. № 24438. С. 721.

Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. СПб., 1838. 408 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Цубенко, В.Л. (2006). З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військово-поселення кавалерії. 1817–1857 рр. Одеса: “Optimum”. 218 с. (“Чорноморська минувшина презентує”; Ч. 1).

Ячменихин, К.М. (2006). Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов: Сіверянська думка. 444 с.

References

Bahalii, O.D. (2007). Istoriiia viiskovykh poselen v Ukraini. Z neopublikovanoi spadshchyny [History of military settlements in Ukraine. From an unpublished legacy] / NANU, Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho; upor. V.L. Masliichuk, T.H. Pavlova. Kharkiv: SAHA. 348 p. [in Ukrainian]

Kandaurova, T.N. (1998). Ekonomicheskaya organizatsiya voennykh poseleniy kavalerii (1830-e – 1850-e gg.). Opyt kolichestvennogo analiza statisticheskikh atlasov [The economic organization of cavalry military settlements (1830s – 1850s). The experience of quantitative analysis of statistical atlases]. *Krug idey: modeli i tekhnologii istoricheskoy informatiki. Trudy V konferentsii assotsiatsii “Istoriya i kompyuter”*. M. S. 78–86. [in Russian]

Marakhov, G.I. (1979). Sotsialno-politicheskaya borba na Ukraine v 20–40-e gody XIX veka [Socio-political struggle in Ukraine in the 20–40s of the 19th century]. K.: Vishcha shkola. 150 s. [in Russian]

PSZ RI. II. SPb., 1841. T. XV. Otdelenie pervoe. 1840. № 13244. S. 119–129. [in Russian]

PSZ RI. II. SPb., 1846. T. XX. Otdelenie pervoe. 1845. № 19053. S. 425–428.

PSZ RI. II. SPb., 1851. T. XXV. Otdelenie pervoe. 1844. № 24438. S. 721.

Svod Voennykh postanovleniy. Ch. 1. Obrazovanie voennykh uchrezhdeniy. SPb., 1838. 408 s.

Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv – CSHAUK].

Tsubenko, V.L. (2006). Z istorii viiskovo-hospodarskykh formuvan v Ukraini: Novorosiiske (Khersonske) viiskove poselennia kavalerii. 1817–1857 rr. [From the history of military-economic units in Ukraine: Novorossiysk (Kherson) military settlement of the cavalry. 1817–1857]. Odesa: “Optimum”. 218 s. (“Chornomorska mynuvshyna prezentuie”; Ch. 1). [in Ukrainian]

Yachmenikhin, K.M. (2006). Armiya i reformy: voennye poseleniya v politike rossiyskogo samodержaviya [Army and reform: military settlements in the politics of the Russian autocracy]. Chernigov: Siveryanska dumka, 2006. 444 s. [in Russian]

UDC 94 (477): 352.07 «19/20»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.2

Микола ІВАНІК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України, вул. Генерала Чупринки 103, Львів, Україна, 79057 (ivanykmykola@ukr.net)

Mykola IVANYK

PhD (History), Associate Professor of the Department of the history of Ukraine, Political Science and Law, National Forestry University of Ukraine, Gen. Chuprynky St. 103, Lviv, Ukraine, postal code 79057 (ivanykmykola@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8327-3586>**ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД В ГАЛИЧИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ГРОМАД ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ)**

Анотація. Мета дослідження: проаналізувати основні положення громадського закону від 12 серпня 1866 р., які забезпечували наповнення місцевих бюджетів та структуру доходів та видатків на прикладі громад Львівського повіту, з'ясувати причини недостатнього фінансового забезпечення їх діяльності з огляду на широкі повноваження, які надавав сільським громадам закон. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних, зокрема історико-системного методу. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що докладно проаналізовано основні статті доходів і видатків громад, з'ясовано, що їх слабе фінансове становище було прямим наслідком закладеної в законі від 12 серпня 1866 р. норми, яка передбачала створення територіальної громади на базі кожного поселення без огляду на чисельність населення та економічну спроможність фінансувати свої витрати. **Висновки.** Відзначено, що основною причиною слабого фінансового становища сільських громад була загальна економічна відсталість Галичини у порівнянні з іншими коронними краями імперії, значні витрати на утримання адміністрації, витрати на виконання доручених повноважень. Постійний брак коштів змушував керівництво громад вдаватися до нових запозичень, повернення яких та погашення відсотків за користування поглиблювали заборгованість громад, ставили їх у залежність від адміністративної влади. Саме фінансова неспроможність сільських громад була одним з основних недоліків новоствореної системи органів місцевого самоврядування в Галичині.

Ключові слова: Галичина, місцеве самоврядування, громадська рада, податки, бюджет.

**FINANCIAL POSITION OF RURAL COMMUNITIES IN GALICIA IN THE
SECOND HALF OF THE XIX CENTURY – FIRST THIRD OF THE XX CENTURY
(BY WAY OF EXAMPLE OF THE LVIV DISTRICT COMMUNITIES).**

Abstract. The Study Objective is to analyze the main provisions of the Public Law dated August 12, 1866, which provided for the filling of local budgets, and the structure of revenues and expenditures by way of example of the communities in the Lviv District, to find out the reasons of insufficient financial support for their activities in view of the broad powers given to rural communities by the Law. **The Research Methodology** is based on the complex application of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special historical methods, in particular, the systematic historical method. **The Scientific Novelty** of the study derives from the fact that the main income and expense items of the communities have been analyzed in detail, and it was found out that their weak financial position was a direct consequence of the guideline built into the Act dated August 12, 1866, which provided for the creation of territorial community on the basis of each settlement, regardless of their population size and economic capacity to finance their expenditures. **Conclusions.** It has been noted that the main reason for the weak financial situation of rural communities was the general economic backwardness of Galicia in comparison with other crown lands of the Empire, considerable expenses for the maintenance of the administration, expenditures for the execution of the powers entrusted. The permanent lack of funds forced the community administration to resort to new borrowings, the repayment of which and the reimbursement of interest on their use increased the debts of the communities and made them dependent on administrative

authorities. The financial insolvency of rural communities was one of the major disadvantages of the newly established system of local self-government in Galicia.

Key words: *Galichina, local self-government, community council, taxes, budget.*

Постановка проблеми. Запровадження в Галичині системи органів місцевого самоврядування було важливою складовою низки реформ, поштовхом до проведення яких стали революційні події 1848–1849 рр. Трансформація абсолютистської імперії Габсбургів у конституційну Австро-Угорську монархію була викликана необхідністю підвищити ефективність управління провінціями шляхом надання їм автономії. Створення Галицького сейму, органів самоврядування на рівні сільських, міських громад та повітів, відокремлення панських маєтків (двірських обшарів) від громад та надання їм окремого адміністративного статусу лягли в основу нового автономного устрою Галичини. При усіх суттєвих недоліках нової системи органів самоврядування реформа мала позитивний вплив на соціально-економічний і політичний розвиток провінції. Запорукою ефективною діяльності місцевих громад є їх фінансова самодостатність, здатність покривати поточні витрати за рахунок власних доходів та раціонального використання запозичених коштів. Необхідність різнопланового вивчення фінансового становища галицьких громад у другій половині XIX – першій третині XX ст. має й сьогодні практичне значення з огляду на реформу децентралізації управління в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання налічує кілька праць. Вперше на проблему звернув увагу Й. Клечинський (Kleczyński, 1878). У праці автор вказав на ті труднощі, які стали на заваді відтворення об'єктивної картини фінансового стану галицьких громад. Зокрема автор зазначив, що «...гміни наші переважно не укладають бюджети і рахунки, а якщо це і роблять то лише для форми» (Kleczyński, 1878, р. 99). Також автор звернув увагу й на ту обставину, що низький освітній рівень керівництва громад та громадських писарів змушує скептично ставитись до тих даних, які вони подають у свої звітах. Усе це змусило автора суттєво звужити предмет дослідження і обмежитись аналізом витрат громад на утримання адміністрації, визначення тих громад, які покривали свої витрати за рахунок власних доходів та визначення тих громад, які вдавалися до не передбачених законом способів наповнення місцевого бюджету.

У 1903 р. з'явилися дві праці, які стосуються досліджуваної проблеми. З. Паздро зосередив свою увагу лише на адміністративних витратах громад, не врахував низку інших, зокрема витрат на утримання доріг, шкіл, сакральних споруд, витрат на утримання і управління громадським майном, обслуговування боргів, одноразові витрати (Pazdro, 1903). Доходи громад залишилися поза увагою автора. Й. Бартошевич у своїй праці проаналізував лише здатність громад сплачувати визначені законом податки (Bartoszewicz, 1903). Найбільш повно відобразив фінансове становище галицьких громад С. Кашніца (Kasznicza, 1909). Як зазначив сам автор, цьому сприяла й та обставина, що якість фінансової звітності громад значно покращилась, на вимогу Крайового відділу у 1900 р. практично усі громади надали необхідну інформацію (Kasznicza, 1909, р. 6).

Мета статті – проаналізувати основні положення громадського закону від 12 серпня 1866 р., які забезпечували наповнення місцевих бюджетів та структуру доходів та видатків на прикладі громад Львівського повіту, з'ясувати причини недостатнього фінансового забезпечення їх діяльності з огляду на широкі повноваження, які надавав сільським громадам закон.

Вклад основного матеріалу. Першим кроком на шляху створення нової системи органів самоврядування та вироблення концептуальних засад, на яких вони мали ґрунтуватися, стало прийняття віденським урядом «провізоричного громадського закону» 17 березня 1849 р. Згодом, 31 грудня 1851 р. опубліковано цісарський патент, а в 1856 р. – тимчасову постанову про громадський устрій. Остаточна структура

системи органів самоврядування знайшла своє відображення у виданому 5 березня 1862 р. законі про устрій громад. Ці документи окреслили основні засади організації органів місцевого самоврядування в коронних краях та ґрунтувались на виголошеній премер-міністром А. Шмерлінгом у віденському парламенті у червні 1861 р. думці, що: «Теза громадського закону з 1849 р. про те що підставою вільної держави є вільна громада беззастережно відповідає правді» (Panejko, 1928, p. 275).

Галицький сейм упродовж березня 1866 р. розглянув та ухвалив урядові проекти законів про громади, панські маєтки та повітове представництво, були затверджені також відповідні виборчі ординації. Лише 12 серпня 1866 р. вони отримали царське схвалення та набули чинності (Dziennik ustaw, 1866).

Закон чітко розділяв власну і доручену сферу діяльності громади. До власної сфери діяльності відносяться: управління громадським майном; забезпечення діяльності місцевої поліції; будівництво і утримання транспортної інфраструктури; охорона здоров'я та нагляд за дотриманням санітарних норм на ринках, контроль за вагами; опіка над доброчинними закладами; пожежна охорона; контроль за дотриманням будівельних норм; шкільні справи та ін. До дорученої сфери діяльності відносяться насамперед сприяння адміністративній владі у проведенні виборів до органів самоврядування, сприяння військовому призову, збору податків. Закон вимагав, щоб усі витрати громади покривали з власних доходів (Dziennik ustaw, 1866, § 77).

Що стосується наповнення місцевих бюджетів, закон містив норму про право громади вводити додатки до основних податків і визначав їх величину. Зокрема, для запровадження 10 % додатку до безпосереднього податку і 20 % додатку до споживчого податку і більше необхідна була згода відповідної повітової ради. Додатки до безпосереднього податку і споживчого податку, які перевищували 25% і 50 % відповідно вимагали прийняття окремого закону Галицьким сеймом (Dziennik ustaw, 1866, § 80). Закон не конкретизував основні статті доходів і витрат громад.

Доходи громад умовно можна поділити на звичайні і надзвичайні. До звичайних, тобто передбачених законодавством, відносяться в першу чергу доходи від майна і підприємств громади, місцевих додатків до податків, доходи від різноманітних сплат за послуги. Прибутки громад суттєво відрізняються в залежності від кількості населення. Загалом, 131 громаду Львівського повіту можна поділити на 4 групи: I група – 37 громад з чисельністю населення менше 500 осіб; II група – 56 громад з чисельністю населення від 500 до 1000 осіб; III група – 33 громади з чисельністю населення від 1000 до 2000 осіб. Лише 5 громад Львівського повіту мали більше 2000 осіб населення, вони склали IV групу (Kasznica, 1909, p. 15).

Доходи з громадського майна склалися з оплати за користуванням лісом, луками, пасовищами, винайм будинків, оплати за право на полювання, доходів з відсотків за цінними паперами та за користування позиками у громадських позичкових касах.

Статистичні дані свідчать, що ця стаття доходів становила від чверті до третини усіх доходів громад Львівського повіту станом на 1909 р. У грошовому еквіваленті ці доходи в залежності від чисельності населення громади становили лише від 500 корон (до 500 мешканців) до 1800 корон (до 2000 мешканців) (Kasznica, 1909, p. 25). Значну частину доходів громади отримували за рахунок місцевих податків. Вони також становили від чверті до третини бюджету в залежності від кількості населення громади. Решта видів доходів були незначними. Наприклад лише від 2 до 5 відсотків приносили в бюджет громади різноманітні оплати за послуги.

До надзвичайних доходів відносяться оплати при отриманні спадщини та добровільні пожертви, доходи від одноразових субвенцій і дотацій, позики, доходи від продажу громадського майна та ін. Величина цих доходів також залежала від чисельності мешканців громади. Найнижчими ці доходи були в найбільших громадах

– 5 %, в громадах із населенням до 1000 осіб – 20 %, і в громадах із населенням від 1000 до 2000 осіб – становили майже третину. Проте більш красномовно про цей вид доходів свідчить той факт, що 75 % надзвичайних доходів громади отримували за рахунок позик, а на їх обслуговування витрачали в середньому чверть усіх своїх доходів (Kasznica, 1909, р. 27). Це свідчить про стійку тенденцію до зростання заборгованості громад, які без нових запозичень не могли покрити свої витрати.

Видатки громад також поділяються на звичайні і надзвичайні. До звичайних належать витрати на утримання і управління громадським майном та громадськими підприємствами, адміністративні, шкільні витрати та витрати на релігійні потреби. Найбільшу частку витрат становлять саме адміністративні витрати, які передбачають оплату праці керівного складу громади та низки функціонерів, а саме – віта, його заступника, асесорів, писаря, касира, посланця, витрати за винайм будинків, канцелярські, дорожні, юридичні, податкові витрати. За рахунок громадського бюджету утримувались поліція, пожежна, ветеринарна служби, дороги і тротуари та їх освітлення, нагляд за місцями торгівлі та низка інших витрат. Значними були витрати й на доручену сферу діяльності, зокрема на проведення виборів, військові потреби та переписи населення.

Надзвичайні витрати насамперед йшли на будівництво чи перебудови громадських будівель, купівлю нерухомості, утримання шкіл, обслуговування боргів та на покриття дефіциту бюджету. Структура видатків у 131 громаді Львівського повіту виглядала наступним чином:

Звичайні витрати: адміністративні – 39,21 %; шкільні – 10,99 %; парафіяльні – 0,84 %; на утримання і управління громадським майном та підприємствами – 9,86 %. Надзвичайні витрати: на будівництво – 22,10 %; на обслуговування боргів та покриття дефіциту бюджету – 16,85 %; витрати на подолання наслідків стихійних лих – 0,15 % (Kasznica, 1909, р. 15). Загалом витрати на утримання адміністрації та обслуговування боргів становили більше половини суми від усіх витрат громад.

Висновки. Основною причиною слабого фінансового становища сільських громад була загальна економічна відсталість Галичини у порівнянні з іншими коронними краями імперії, значні витрати на утримання адміністрації, витрати на виконання доручених повноважень. Постійний брак коштів змушував керівництво громад вдаватися до нових запозичень, повернення яких та погашення відсотків за користування поглиблювали заборгованість громад, ставили їх у залежність від адміністративної влади. Саме фінансова неспроможність сільських громад була одним з основних недоліків новоствореної системи органів місцевого самоврядування в Галичині. Вона була обумовлена дією норми закону від 12 серпня 1866 р., яка передбачала створення територіальної громади на базі кожного поселення без огляду на чисельність населення та економічну спроможність фінансувати свої витрати.

Бібліографія

Bartoszewicz, J. (1903). Siła podatkowa gmin wiejskich w Galicyi. *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. T. XIX, Z. II. Lwów. S. 29–37.

Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. (1866). Cz. XI. Nr. 19. Kraków. S. 59–87.

Kasznica, St. (1909). Wydatki i dochody gmin podlegających ustawie gminnej 1866 r. w r. 1907. Gminy w powiecie lwowskim położone. *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. T. XXII, Z. II. Lwów. 30 s.

Kleczyński, J. (1878). Życie gminne w Galicyi. *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. R. IV. Lwów. S. 97–279.

Panejko, J. (1928). Ustrój samorządu terytorialnego w Polsce / *Jaworski W. Projekt konstytucji*. Cz. II: *Załączniki*. Kraków. 715 s.

Pazdro, Z. (1903). Wydatki administracyjne w gminach podlegających ustawie gminnej z r. 1866. *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. T. XIX, Z. II. Lwów. S. 1–26.

References

Bartoszewicz, J. (1903). Siła podatkowa gmin wiejskich w Galicyi [*Tax burden of rural communes in Galicia*]. *Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych*. T. XIX. Z. II. Lwów. (p. 29–37). [in Polish]

Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. (1866). Cz. XI. Nr. 19. Kraków. (p. 59–87). [in Polish]

Kasznicza, St. (1909). Wydatki i dochody gmin podlegających ustawie gminnej 1866 r. w r. 1907. Gminy w powiecie lwowskim położone [*Expenses and revenues of municipalities which are subject to the Municipal Act of 1866 in 1907. Municipalities situated in the Lviv district*]. *Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych*. T. XXII. Z. II. Lwów. 30 p. [in Polish]

Kleczyński, J. (1878). Życie gminne w Galicyi [*Community life in Galicia*]. *Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych*. R. IV. Lwów. (p. 97–279) [in Polish]

Panejko, J. (1928). Ustrój samorządu terytorialnego w Polsce [*Territorial self-government system in Poland*] / *Jaworski W. Projekt konstytucji. Cz. II: Załączniki*. Kraków. – 715 p. [in Polish]

Pazdro, Z. (1903). Wydatki administracyjne w gminach podlegających ustawie gminnej z r. 1866 [*Administrative expenses in municipalities which are subject to the Municipal Act of 1866*]. *Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych*. T. XIX, Z. II. Lwów. (p. 1–26) [in Polish]

UDC 94(477.84) «1939/1946»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.3

Юлія БОДНАРЧУК

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Тернопільського національного економічного університету, вул. Львівська, 11, Тернопіль, Україна, 46000 (ulia_bodnarcuc@ukr.net)

Julia BODNARCHUK

PhD (History), Associate Professor of the Department of Information and Socio-Cultural Activity of Ternopil National Economic University, street Lvivska, 11, Ternopil, Ukraine, 46000 (ulia_bodnarcuc@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6293-8032>

РАДЯНІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1939–1946 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати соціокультурні зміни на Тернопільщині в умовах становлення радянської влади упродовж 1939–1946 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. Одним із провідних методів, яким послуговувалися автори, став хронологічний, що дав змогу оцінити й визначити системність та поетапність переформатування народонаселення області. **Наукова новизна** полягає у тому, що з поміж інших досліджень вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, з'ясовано системне нищення соціокультурного середовища українців пануючою владою чи то польською, чи нацистською, чи радянською. **Висновки.** Під час становлення на західноукраїнських землях радянської політичної системи відбулися кардинальні зміни у народонаселенні регіону. Вони були зумовлені здебільшого неправомірною діяльністю тоталітарної радянської системи з метою створення лояльного середовища для функціонування загарбницької влади та існування мононаціонального простору, позбавленого буржуазного впливу донедавна державницької польської нації. Основними видами досягнення мети стали репресії та депортації, а наслідками переформатування соціально-економічної, й національно-культурної структури Тернопільської області.

Ключові слова: інтелігенція, селяни, духовенство, соціальна структура, Тернопільщина, денационалізація, соціальна диференціація, соціокультурний простір.

TRANSFORMATION OF SOCIOKUL'TURNOGO SPACE OF TERNOPIL AREA IN THE RESULT POSITION OF SOVIET POWER ON WESTERN UKRAINE IN CONTINUE 1939–1946

Summary. *The purpose of the research:* analyze socio-cultural changes in the Ternopil region in the conditions of the formation of Soviet power during 1939–1946. , generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. **The research methodology** used by the authors was chronological, which allowed to assess and determine the systematic and gradual transformation of the population of the region. **The scientific novelty**, among other studies, for the first time in Ukrainian historiography, based on the analysis of previously unknown archival documents and materials, the systematic destruction of the sociocultural environment of Ukrainians by the ruling authorities, whether Polish, Nazi or Soviet, was revealed. **Conclusions.** During the formation of the western Ukrainian lands of the Soviet political system, dramatic changes occurred in the population of the region. They were predominantly caused by the unlawful activities of the totalitarian Soviet system in order to create a loyal environment for the functioning of the invading power and the existence of a mono-national space devoid of bourgeois influence until recently by the state-owned Polish nation. The main types of achievement of the goal were repression and deportation, and the consequences of reforming the socio-economic and national-cultural structure of Ternopil region.

Key words: intelligentsia, peasants, clergy, social structure, Ternopil region, denationalization, social differentiation, socio-cultural space.

Постановка проблеми. Сучасний стан соціокультурного простору Тернопільської обл. має особливу структуру, що відрізняється від решти областей України. Такі особливості були сформовані в умовах політичного тиску та силового примусу впродовж періоду становлення радянської влади на західноукраїнських землях. Цілеспрямована діяльність окупаційних властей, що перебували на західноукраїнських теренах, змінювали як національно-культурну, так соціальну диференціацію мешканців краю. Причини, що зумовили означені перетворення є важливими для розуміння масштабності і важливості подій для сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця робота є продовженням об'ємного суспільно-політичного процесу: депортації українців із території Закарпаття у 1944–1946 рр., що стало об'єктом аналізу з боку багатьох науковців, зокрема О. Буцько, В. Кіцака, Б. Лановика, С. Макарчука, В. Сергійчука та інших. Проте спроби описати Тернопільщину цього періоду були здійснені у різноманітних краєзнавчих дослідженнях, соціальні зміни в Україні були описані такими дослідниками, як С. Чорний, Ю. Макар та інші.

Мета статті полягає у висвітленні системних змін у соціокультурному аспекті на Тернопільщині як результату упередженої дії окупаційних властей у продовж 1939–1946 рр.

Виклад основного матеріалу. Тернопільська обл. – складова західноукраїнських земель, що у свій час входила до складу II Речі Посполитої. У ході історичного розвитку тут сформувалася поліетнічна спільнота представлена низкою національних меншин. Корінним етносом у переважаючій більшості залишалися українці. На противагу останнім формувалася чисельна група представників державної національності – поляки. Цей штучний елемент впливав в соціокультурний простір Тернопільського повіту з певних причин, основною з яких було те, що територіально повіт формував східне порубіжжя Польської держави. За таких умов польський уряд прагнув максимально забезпечити тут польські впливи. Так, у міжвоєнний період Тернопільщина постала перед загрозою денационалізації й асиміляції корінного етносу шляхом формування значного кількісного потенціалу польських мешканців у краї.

У свій час професор В. Кубійович писав, що Тернопільщина як колишня прикордонна межа II Речі Посполитої була «просіяна польським елементом», що на тлі решти західноукраїнських земель дало підстави назвати її «польським подільським півостровом» (Kubiiovych, 2005, p. 56). Це відбувалося за ініціативи та під натиском польської державної політики впродовж усього міжвоєнного періоду. Таким чином, з міркувань політичної доцільності змінювалися національно-демографічні чинники, а разом з ними у прямо пропорційному співвідношенні переформатовувалося і соціокультурне середовище. Домінуючою обставиною такої політики виявилось зміщення української спільноти в соціальне середовище сільської місцевості. Консервативне мононаціональне середовище села зберегло культурні традиції українців, у які практично не проникали віяння інших національних меншин.

Початок Другої світової війни сформував передумови як політичних, так і національних змін на Західній Україні. Чи не найбільше окреслені зміни проявилися на території Тернопільської області. Адже саме тут виникла низка передумов, що виокремила її з поміж решти західноукраїнських областей масштабністю та глибиною перетворень.

Після окупації у вересні 1939 р. і включення Західної України до складу УРСР, радянська влада, стурбована присутністю тут значної кількості поляків, розпочала здійснення національної політики взаємооберненої до польської: здійснювала арешти та примусове виселення польських родин у східні області УРСР та інші республіки.

Упродовж 1939–1941 рр. зі західноукраїнських областей у радянський полон відправили 200 тис. польських офіцерів і солдатів, т. зв. політично підозрілі прошарки

населення заарештували й ув'язнили в концтаборах НКВС, значну частину решти населення польської національності примусово переселили у внутрішні області СРСР (Bodnarchuk, 2012, p. 96). Найбільше арештів і переміщень зазнали польські жителі міст та містечок. Там мали формуватись адміністративні осередки нової влади, ще донедавна громадяни Польщі асоціювалися з буржуазним антагоністичним елементом, а тому підлягали певною мірою нейтралізації.

Як результат їх кількість на Тернопільщині зменшилося від 49 % (за переписом 1931 р.) до 44 % (за станом на 1941 р.). Нетривалий період радянської депортації змінився фізичним винищенням як польського населення так і решти мешканців області, що відбувалося у період нацистської окупації. Найжахливіших втрат зазнали євреїв, але поряд із ними чисельно зменшилися українці, поляки та інші національності.

На Тернопільщині, після геноциду євреїв склали мізерну кількість, розсіяну в різних населених пунктах. Зокрема, у Чортківському евакуаційному представництві був зареєстрований 2051 євреїв, у Тернопільському представництві зареєстрували 1681 особу, на Кременеччині – 67 осіб (Bodnarchuk, 2012, p. 167).

За період Другої світової війни Тернопільщина втратила загалом близько 35 % усього населення. У той самий час, за станом на серпень 1944 р. поляків залишилося 34,6 тис. (31,1 %) міських жителів та 291,8 тис. (29,8 %) – сільських (CSAPAU, f. 1. d. 30, c. 102, p. 6–8).

Після звільнення Західної України від німецьких окупантів і відновлення радянського політичного режиму розпочато новий виток у прагненні влади позбутися представників колишньої титульної нації. Московський уряд перекинув відповідальність за виконання зазначених дій на маріонеткові уряди: промосковський Польський комітет національного визволення та уряд УРСР. Уряд УРСР центральна влада передбачливо наділила, незадовго до означених подій, повноваженнями здійснювати закордонну дипломатичну діяльність. Першим міжнародним актом обох урядів стала Угода укладена в місті Люблені 9 вересня 1944 р. про евакуацію польських громадян із західних областей УРСР й українського населення з території Польщі. Відповідно до її змісту населення польської та єврейської національностей, котре до вересня 1939 р. перебувало у громадянстві II Речі Посполитої, потрібно було висилити до Польщі, натомість в УРСР мали прибути українці з етнічних земель, які у майбутньому мали скласти територію польської держави.

Унаслідок реалізації цієї угоди значна кількість як польського, так і українського населення зазнали взаємопереміщення, змінилося національне обличчя західноукраїнських областей. Чи не найбільше це проявилось на Тернопільщині, де поряд із національно-культурними відбулися соціально-економічні та демографічні перетворення.

Цьому сприяла вже згадана Угода про евакуацію українців із Польщі, а поляків та євреїв, які перебували в польському громадянстві до 1939 р., – зі західних областей УРСР. Ганебна практика репресій за етнічним принципом, започаткована у 1939 р. радянською владою, продовжена нацистами у період окупації України, набула легального вигляду радянської влади від 1944 р.

У Тернопільській обл. на 1944 р. врахували 255 тис. поляків, які мали виселитися до Польщі. Крім них були змушеними залишити область 4117 євреїв. Натомість частковому відтворенню кількісного складу мешканців області, сприяло заселення депортованими українцями з Польщі упродовж 1944–1946 рр. У результаті на теренах області розмістилося близько 35 % від загальної кількості депортованих, які у загальній масі мешканців області становили 25 %. Проте їх кількість була далеко нетотожною щодо виселених поляків.

Урядова політика щодо створення мононаціональних західноукраїнських областей увінчалася успіхом. Так, зведена до мінімуму кількість поляків та євреїв беззаперечно демонструвала західним партнерам СРСР національно-культурну приналежність

підступно анексованих теренів. Поряд з тим розпочалося масове заселення західного регіону росіянами або русифікованими українцями зі східних областей. Так лише до січня 1945 р. в область прибуло понад 6 тис. осіб для роботи в радянських, партійних, культурних та інших установах і закладах. Надалі їх кількість невпинно збільшувалася, загрожуючи у культурному домінуванні.

Для уніфікації суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях на зразок Наддніпрянщини радянська влада взяла під контроль усі без винятку адміністративні, культурно-виховні та керівні посади. Випускників ВНЗ і технікумів зі Східної України скеровували в західні області УРСР. У підсумку, за плану 14947 осіб сюди прибуло 15517 осіб, із них 9517 учителів, 658 – лікарів, 4584 – середнього медичного персоналу та інші (Bodnarchuk, 2012, p. 145). Із числа тих, які закінчили в 1946 р. ВНЗ України, в західні області спрямували додатково 4264 особи, з технікумів і спеціальних середніх шкіл – 10252 особи. Проте, це дало змогу міністерствам освіти, землеробства, охорони здоров'я, торгівлі, комунального господарства, Укоопспілки і комітетові у справах мистецтв забезпечити загальну потребу в кадрах спеціалістів вищої та середньої освіти у Західній Україні тільки на 46 % (Bodnarchuk, 2012, p. 211–214). А вже з території західного регіону вибуло чимало кваліфікованих працівників-поляків. Зокрема, з Тернопільської області лише за даними 15 районів із 38, котрі належали до сфери діяльності Тернопільського райпредставництва з евакуації, вибули 281 учитель, 122 медичних працівники, 445 працівників на транспорті, 365 – промислових, 132 священнослужителі (CSAHAAU, f. 4959. d. 1. c. 52, p. 29). На їх місце прибула далеко не тотожна кількість фахівців із Польщі. Наприклад, загалом в область переселили 158 учителів, 163 транспортних працівники, 235 промислових і лише 11 осіб медичного персоналу (CSAPAU, f. 1. d. 30. c. 102, p. 3).

Значна кількість росіян та русифікованих українців осідали в містах як основних осередках радянської влади та управління. Сільська місцевість уникла засилля «апаратників». Це стало можливим тому, що упродовж 1939–1946 рр. відбулися зміни і в соціальному плані. Українці формували осередки помешкання в сільській місцевості, куди, як правило, не проникали ні поляки, ні росіяни.

В основу причин сильних аграрних тенденцій, що домінували на західноукраїнських землях у міжвоєнний період покладено тиск польської влади, н витіснення українців з міст, що безпосередньо впливало на соціальну структуру та низьку урбанізацію краю. Так, у 1921 р. питома вага міського населення тут становила 233802 особи (18,88 %) (Kubiiovych, 1994, p. 13). У зв'язку з недостатністю промислово-виробничої бази і малою кількістю промислових працівників відсоток міського населення був низьким. Невисокий рівень урбанізації в повітах Тернопільщини залишався наслідком малого поступу соціально-економічного розвитку міських поселень. Відсутність робочих місць у містах через повільні темпи зростання фабрично-заводської промисловості негативно позначалася на зростанні чисельності міського населення. Так, на 1 січня 1939 р. міські мешканці становили тільки 14 % (Arsentev, 1972, p. 62; Kubiiovych, 1994, p. 13). Таким чином, до 1939 р. співвідношення міських та сільських жителів змінилося на користь останніх. Питома вага міщан у краї зменшилася до 204 тис. осіб, а селяни, відповідно, збільшили свою кількість до 1 209 тисяч осіб (Artiukh, Balashchuk, Baltarovych, 1994, p. 64–65).

Надалі зовнішньополітичні обставини стали приводом для поглиблення сільськогосподарського розвитку як західноукраїнського регіону в цілому, так і Тернопільщини зокрема. Друга світова війна завдала значних людських втрат переважно жителям міст. У 1943 р., коли Галичина перебувала під німецько-нацистською окупацією, на її території провели перепис населення. Його дані, порівняно з 1939 р., засвідчили, що населення краю зменшилось у середньому на 22 %, у т. ч. міське населення втратило 32 %, а сільське – 18 % (Kubiiovych, 1975, p.

154). Зокрема, Тернопільщина залишилася за станом на 1943 р. із 138720 (12,3 %) міських жителів та 991380 (87,7 %) – сільських (підраховано автором).

Наприкінці війни соціальна картина Тернопільської області зазнала ще глибших змін, спричинених проходженням фронту, переселенням населення з прифронтової смуги й вивезенням його до Німеччини. Згідно з «Короткою економічною характеристикою звільнених областей УРСР» за травень 1944 р. у двох із трьох міст обласного підпорядкування й у 29 районних центрах, звільнених на цей час від нацистів, залишилося 27,1 % населення від довоєнної його кількості водночас сільське населення збереглося на 73 % (Bodnarchuk, 2012, р. 172). Після закінчення військових дій, за даними на 10 жовтня 1944 р., в області було 877859 сільських жителів та 36989 міських.

Таким чином, упродовж тривалого часу на Тернопільщині за різних обставин міський соціальний прошарок поступово зменшувався.

Поглиблення означеної тенденції відбувалося за умов депортації з Польщі на Тернопілля лемків, надсянців, поліщуків та холмщаків. Адже українська спільнота на території Польщі мала своєрідну соціальну структуру, сформовану впродовж десятиліть під тиском політичних обставин, складних географічних і природно-кліматичних умов. Найбільш вираженою соціальною тенденцією в середовищі українців Закарпаття була їх сільськогосподарська орієнтація. Навіть за польськими мірками Західна Україна залишалася надзвичайно аграрною, близько 80 % її населення становили селяни, і лише 8 % припадало на промислових робітників, тоді як на Закарпатті селяни серед українців, за різними даними, від 92 % (за станом на 1939 р.) до 97 %, згідно з інформацією управління з евакуації при РНК УРСР на 1946 р. Із огляду на причини, що породили цю тенденцію, вона була негативним явищем для економічного розвитку українських господарств, оскільки формувалася під тиском польської внутрішньої політики, спрямованої на денаціоналізацію й асиміляцію українців.

Нищення українства в межах Польської держави влада розпочала з денаціоналізації культурних і духовних її основ. За ознаками приналежності до українства закривали та руйнували церкви, навчальні заклади, громадські установи. Найпотужніший прояв такої політики був спрямований на українських жителів міст і містечок, що були осередками адміністративного управління краю. Під політичним тиском опинились українці, які займалися професійною діяльністю, займали певні посади. Значну частину кваліфікованих працівників звільнили за національною ознакою, що призвело до значного зменшення серед українців таких соціальних груп, як інтелігенція, робітники, службовці.

Селянство – суспільна група українського населення, яка збільшувалась, але поряд із тим зазнавала економічного пригноблення. Витіснення у складні природно-кліматичні умови, на менш родючі землі призводило до погіршення діяльності господарств і економічного зиску з них. Духовні осередки нищили на всіх освітніх рівнях. Викладання польською мовою та висока плата за навчання перешкоджали для здобуття освіти дітям із українських родин. Тому неграмотних серед українців було до 80 %.

Отже, політика польського уряду призвела до деформації українського суспільства у цьому краї. Національне розмежування спотворило соціальну структуру українців, що виявилось у його професійній однорідності, де майже 98 % населення були селянами, лише трохи більше 2 % припадало на кваліфікованих працівників, таких, як ремісники, промислові робітники, службовці, сільськогосподарські працівники, вчителі, духовенство та представники решта професій.

Закарпатці, заселяючи територію Тернопільської обл., спровокували ще більше поглиблення окресленої тенденції. Так, на час дії Угоди про евакуацію співвідношення міських та сільських мешканців становило 5,4 % – до 94,6 %. Під час

впровадження Люблінської угоди на теренах області виселення зазнала значна кількість поляків, серед яких близько 30 % були мешканцями міст. За станом на 1 січня 1945 р. кількість жителів міст обласного підпорядкування дорівнювала близько 40 тис. осіб. Упродовж переселення з них виїхало понад 20 тис. поляків. А на зміну їм прибула далеко не тотожна кількість переселенців – 493 особи. Людські втрати військового часу в поєднанні з виїздом польського населення внаслідок впровадження Люблінської угоди спричинили загострення негативної тенденції – зменшення жителів у містах Тернопільської області.

Найглибше втрата населення вразила міста обласного підпорядкування: Тернопіль, Чортків, Кременець. За станом на липень 1944 р. після остаточного визволення області від німецько-нацистських загарбників у Тернополі, де до початку війни було 50 тис. осіб, залишилося 18 536 мешканців. Із цієї кількості виїхали в Польщу 9563 особи польської та єврейської національностей. Того самого часу в місто прибули 104 сім'ї переселенців (408 осіб). Отже, на кінець 1946 р. в місті залишилася 9381 особа.

Подібною була ситуація і в Чорткові та Кременці. Облік населення Кременця виявив, що до початку війни в 1941 р., тут було 27 тис. жителів. За станом на 10 квітня 1944 р. залишилося 11949 осіб, у т. ч. за національністю: 7072 українці, 3544 поляки, 484 росіяни, 122 чехи, 29 євреїв (Воднарчук, 2012, р. 135). За період депортації кількість жителів зменшилася на 3267 поляків, а прибули тільки 10 родин переселенців (27 осіб), що становило на кінець року 8709 осіб. У Чорткові після війни залишилося 10 769 осіб, із них 6349 поляків, які згодом виїхали. На їх місце впродовж 1944–1946 рр. прибули 58 осіб (16 сімей) українців (CSAHAAU, f. 4959, d. 1. c. 52, р. 3). Відтак, місто обласного підпорядкування нараховувало 4478 мешканців. Зменшення кількості міщан унаслідок малого числа прибулих українців негативно позначилося на соціальній структурі області, яка дуже постраждала під час війни.

Отже, з виїздом польського та єврейського населення і без того незначна питома вага міст зменшилася. Зокрема, на частку міського населення Тернопільщини припало близько 2,7 %, решту становили жителі райцентрів. Для порівняння: в Західній Україні найменший відсоток міщан після війни був у Рівненській області – 9,4%, а найбільший на Волині – 19,5 %.

Сукупність випробувань, що випали на долю західноукраїнських областей упродовж 40-х рр. ХХ ст. негативно відобразилися на кількості працездатного населення. Репресії, депортації, фізичне винищення були спрямовані на осіб, які могли чинити фізичний, ідеологічний чи інтелектуальний опір, зазвичай – це особи працездатного віку. Тому їх кількість за станом на червень 1945 р. становила лише 25 % від загальної маси мешканців області.

Заселення в області депортованого із Польщі українського населення дало змогу підвищити відсоток працездатних мешканців. Адже у середовищі переселенців із відносно спокійного «Закерзоння» особи у віковій категорії від 14 – до 60 років становили 60 %. Крім того, на Тернопільщину, як вже зазначалося, прибували фахівці зі східних областей УРСР та інших республік. Зазвичай, мета їх прибуття – робота в органах радянської влади – вказує на їх працездатний вік. Таким чином, криза трудового потенціалу області була частково подолана.

Враховуючи адміністративну функцію головних міст області, якими були Чортків (1944–1946 рр.) і надалі Тернопіль, їх знелюднення не могло залишатися непомітним для органів центральної влади. Незважаючи на це, від першого і в усіх наступних додаткових планах розселення, збільшуючи кількість переселенців, не змінювали їх соціального статусу за розміщенням. У зв'язку з руйнуваннями, заподіяними містам області під час війни, та несумісними соціальним статусом – депортовані тут виявилися небажаними, що чітко видно на прикладі міст обласного підпорядкування.

Значний вплив сільськогосподарських працівників-переселенців на соціально-економічну структуру області виявився у поглибленні тут аграрних відносин та

зменшенні кількості міських жителів. Оскільки, переважна більшість їх розселилась у сільській місцевості, зберігаючи свій соціальний статус. Загалом, вагомий трудовий потенціал, що становили депортовані у поєднанні з їх соціальною специфікою, де 99 % були селянами, сприяло поглибленню сільськогосподарських тенденцій у господарстві області. Тому на кінець 1946 р. на Тернопільщині зареєстрували лише 9074 промислових робітники в т. ч. 474 переселенці. У той самий час, для порівняння, робітників у Львівській області налічувалося 22567 осіб, Станіславській – 20531 особа.

Висновки. Під час становлення на західноукраїнських землях радянської політичної системи відбулися кардинальні зміни у народонаселенні регіону. Вони були зумовлені здебільшого неправомірною діяльністю тоталітарної радянської системи з метою створення лояльного середовища для функціонування загарбницької влади та існування мононаціонального простору, позбавленого буржуазного впливу донедавна державницької польської нації. Основними видами досягнення мети стали репресії та депортації, а наслідками переформатування соціально-економічної, й національно-культурної структури Тернопільської області.

У результаті розселення українців, депортованих із території Польщі в Тернопільській обл., зазнала ґрунтовних змін її соціокультурна структура. Сформувалося монокультурне середовище з традиційними формами виробництва. Втрати населення під час встановлення радянської влади, німецько-нацистської окупації та виселення близько 255 тис. осіб польської національності зменшили чисельність мешканців Тернопільщини на 48 %. Розміщені тут переселенці заповнили прогалину лише на 25 %. Значно помітнішим був вплив депортованих на працездатний склад населення, де їх трудові резерви становили основу народного господарства області. Своєю чергою сільськогосподарська соціальна спрямованість переселенців на попередньому місці проживання сприяла їх розміщенню в області переважно у сільській місцевості та збільшенню сільськогосподарських працівників, що створило передумови для поглиблення аграрних відносин у краї.

Бібліографія

Арсентьев, Н. В. (1972). Процесс формирования советского промышленного рабочего класса в западных областях УССР (1946–1960). Ужгород. 72 с.

Артиух Л. Ф., Балашчук В. Г., Балтарович З. Є. (1994). Поділля: історико-етнографічне дослідження. К.: «Долія». 504 с.

Боднарчук, Ю. Ю. (2012). Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ». 332 с.: іл.

Кубійович, В. (1975). Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Чикаго. 664 с.

Кубійович, В. (1994). Енциклопедія українознавства. Загальна частина. К. Т. 1, 2. 400 с.

Кубійович, В. (2005). Географія українських і суміжних земель. [Факс. перевид.]. К.: Обереги. Т. 1.: Загальна географія. 528 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у Києві.

Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві.

References

Arsentev, N. V. (1972). Protsess formirovaniya sovetского promyshlennogo rabocheго klassа v zapadnykh oblastiakh USSR (1946–1960) [The process of forming the Soviet industrial working class in the western regions of the Ukrainian SSR (1946–1960)]. Uzhhorod. 72 s. [in Russian]

Artiukh, L. F., Balashchuk, V. H., Baltarovych, Z. Ye. (1994). Podillia: istoryko-etnografichne doslidzhennia [Podillia: historical and ethnographic study]. K.: «Dolia». 504 s. [in Ukrainian]

Bodnarchuk, Yu. Yu. (2012). Shliakh rozpachu i nadii. Sotsialno-ekonomichni umovy deportatsii ta rozselennia na Ternopilshchyni ukraintziv iz Polshchi [A way of despair and hope. Socio-economic conditions of deportation and resettlement of Ternopil Ukrainians from Poland]. Ternopil: VPTs «Ekonomichna dumka TNEU». 332 s.: il. [in Ukrainian]

Kubiiovych, V. (1975). Ukraintsi v Generalnii Hubernii 1939–1941 [Ukrainians in General Province, 1939–1941]. Chykaho. 664 s. [in Ukrainian]

Kubiiovych, V. (1994). Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies. The common part]. K. T. 1, 2. 400 s. [in Ukrainian]

Kubiiovych, V. (2005). Geografiia ukrainskykh i sumezhnykh zemel [Geography of Ukrainian and adjacent lands]. [Faks. perevyd.]. K. : Oberehy. T 1. : Zahalna heohrafiia. 528 s. [in Ukrainian]

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy u m. Kyiv [CSAPAU – Central State Archive of Public Associations of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy u m. Kyiv [CSAHAAU – Central State Archives of the Higher Authorities and Administration of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

UDC 94(477):336.22 «1941/1944»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.4

Михайло КУНИЦЬКИЙ*доктор історичних наук, президент громадської організації «Інформаційно-комунікаційний менеджмент інтелектуальної власності» (2757mk@gmail.com)***Mykhaylo KUNYTSKYI***PhD hab. (History), President of Public Organization «Informative Communicative Intellectual Property Management» (2757mk@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7347-1151>

НАТУРАЛЬНІ ПОДАТКИ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати специфіку натуральних податків у Рейхскомісаріаті «Україна» упродовж 1941–1944 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, з'ясовано види натуральних податків, які накладалися на місцеве населення та виробничі структури у Райхскомісаріаті «Україна». Реконструкція видів зборів дозволила більш детально з'ясувати мету та завдання окупаційної політики, яка проводилася окупаційною адміністрацією Райхскомісаріату «Україна» щодо місцевого українського суспільства.

Висновки. Автор публікації встановлює, що з метою безперервного забезпечення підрозділів Вермахту, поліційних формувань та Німеччини продуктами харчування і сировиною, окупаційною адміністрацією Райхскомісаріату «Україна» розроблено комплекс заходів, спрямованих на їх примусове вилучення із громадських, державних та індивідуальних селянських господарств. Для цього і були введені натуральні податки та збори. Номенклатура продуктів харчування та сировини мала широкий розмір. До неї потрапляли практично усі продукти харчування, які вироблялися в сільському господарстві. Окупаційна адміністрація не звертала жодної уваги на економічну спроможність господарства України виконати заплановані обсяги поставок, знищувала в зародку можливість елементарного відтворення ресурсів.

Ключові слова: податки, податкові платежі, збори, нормативно-правові акти, окупаційна адміністрація, окупаційна політика, податкові платежі, фінансові відділи, місцеві органи влади, управи, місцеве населення, Райхскомісаріат «Україна», гебітскомісаріат.

NATURAL TAXES IN THE SYSTEM OF ECONOMIC EXPLOITATION OF THE LOCAL POPULATION IN THE TERRITORY OF THE REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» (1941–1944)

Summary. *The publication's purpose:* to analyze the specifics of natural taxes at the Reichskommissariat «Ukraine» during 1941–1944. **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, a systematic approach, a scientific approach, a verifying approach, the author's objectivity, a moderate narrative constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-system) methods. **The scientific novelty** is the following: for the first time in Ukrainian historiography, on the basis of the analysis of the previously unknown archival documents and materials, it has been determined the types of natural taxes that were imposed on the local population and production structures in the Reichskommissariat «Ukraine». The reconstruction of the fee system made it possible to clarify in more detail the purpose and tasks of the occupation policy pursued by the administration of the Reichskommissariat «Ukraine» with respect to the local Ukrainian society.

Conclusions. The author of the publication found that with the purpose of uninterrupted provision of units of the Wehrmacht, police units and Germany with food and raw materials, the occupation authorities of the Reichskommissariat «Ukraine» developed a set of measures to rob public, state and peasant farms. For this purpose, natural taxes and fees were introduced. The occupation

administration did not even look at the economic opportunity of the Ukrainian economy to fulfill the planned volumes of natural supplies, destroying the possibility of an elementary reproduction of resources.

Key words: *taxes, levies, regulations, occupation administration, occupation policy, tax payments, financial departments, local authorities, councils, local population, Reichskommissariat «Ukraine», Gebietskommissariat.*

Постановка проблеми. Економічна політика Німеччини в окупованій Україні передбачала поступове перетворення завойованого територіального масиву на «життєвий простір» для «арійського народу». Зрозуміло, що більшість завдань із колонізації Сходу могла бути виконана вже після успішного для Третього Райху завершення Другої світової війни. Але ця стратегічна мета окупаційної політики в контексті «життєвого простору» була завжди присутня, і жодні міркування тактичного рівня не могли призвести до пом'якшення ставлення завойовників до місцевого соціуму. Заходи адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) в галузі податкової політики перетворювали її на ефективний механізм вилучення сировини та продовольства із окупованої країни. При цьому, незважаючи на цілі десятиріччя, які пройшли з часу початку вивчення тематики гітлерівського окупаційного режиму в Україні, усе ще малодослідженою залишається сфера податкових відносин між адміністрацією РКУ та місцевим суспільством. Цим і зумовлюється актуальність заявленої проблеми.

Відповідно до зазначеної публікації, метою є аналіз основних засад окупаційної адміністрації РКУ у податковій політиці, завданнями – визначення натуральних податків у забезпеченні надходжень податків із місцевого населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заявлена проблема в історичній науці вивчена лише частково. У комплексному та системному вимірах вона так і не знайшла свого відображення в історіографії. Відомі лише окремі публікації О. Перехреста (Perehrest, 2003), Н. Глушенок (Glushenok, 2004), О. Гончаренка (Goncharenko, 2011), В. Орлика та Л. Маренець (Orlik, Marenc, 2005), О. Потильчака (Potylchak, 1997).

Мета статті – проаналізувати специфіку натуральних податків у РКУ впродовж 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу. Однією із особливостей податкової системи в РКУ стало широке стягнення із місцевого населення та громадських господарств натуральних податків. Цим самим окупаційна адміністрація без використання суто ринкових механізмів отримання необхідних продуктів харчування та сировини здійснювала позаекономічний тиск на місцеве суспільство. На суто формальному рівні, суб'єкти оподаткування одержували за вчасну здачу доведеної до них номенклатури предмету оподаткування певні кошти. Але їх рівень носив настільки мізерний характер, що про повноцінний обмін говорити у цьому випадку не доводиться. Навіть за офіційними цінами, встановленими адміністрацією РКУ на продаж товарів і продуктів харчування, фактично відібраних у місцевого населення ресурси мали значно вищий рівень, аніж при їх заготівлі.

Для організації системи викачування сільськогосподарської сировини та продуктів харчування із селянського індивідуального господарства через сільські управи проведено реєстрацію усього наявного майна та домашньої худоби. Навіть така живність, як кури, була внесена до реєстраційних списків. Аналогічну реєстраційну процедуру проведено й щодо майна колишніх колгоспів, за добу окупації переформованих у громадські господарства. Володіючи цими відомостями, окупаційна влада могла організовано приступити до накладення на селян натуральних податків. А підкріпивши їх суворими заборонними санкціями щодо вільного продажу лишків продукції та забою худоби, влада могла вилучити усе необхідне.

Звичайним правилом поведінки окупаційних військ, які розмішувалися на окупованих теренах РКУ стали як пограбування особистої власності громадян, так і

вилучення необхідних продуктів харчування, фуражу та інших матеріальних цінностей задля забезпечення потреб цих підрозділів. Але складалась ситуація, коли внаслідок цих дій суб'єкти оподаткування мали сплачувати подвійний тягар – пограбовані предмети оподаткування йшли на забезпечення потреб військових частин, а від сплати натуральних платежів людей ніхто не звільняв. У цьому випадку керівники підприємств та установ, які зазнали пограбувань, через посередництво районних управ мали право звертатися до місцевої адміністрації німецьких установ із відповідними повідомленнями та проханнями про зарахування частини відібраного майна у рахунок майбутніх натуральних поставок (SAZhR, f.R-1152, d. 1, c. 44, p. 56).

Із початком окупації колгоспи та радгоспи, які були притаманні для радянського ладу були реформовані в громадські та державні господарства. Це були ті ж колгоспи і радгоспи, але під іншою назвою. Окупаційна адміністрація, зберігши в недоторканому вигляді ці виробничі структури, намагалася таким чином вилучити із сільського господарства максимальну кількість продукції, у першу чергу зерна. Тому усі громадські господарства до того часу, поки вони не розраховувалися із владою поставками зерна, не мали права розподіляти його серед працівників. Видача зерна в снопах до закінчення обмолоту зернових також заборонялася. Розрахунок із селянами проводився виключно за вказівками районного сільськогосподарського керівника (SAMR, f.R-1017, d. 1, c. 31, p. 4. Таким чином, радянські виробничі моделі виявилися вигідними для організації викачування звідти продуктів харчування та сировини.

Натуральні податки охоплювали чи не всю продукцію як особистого господарства селянина, так і сільськогосподарських виробничих структур. Надзвичайно обтяжливим для селянського господарства виявились обов'язкові поставки молока. Так, Полтавська обласна сільськогосподарська інспекція своїм наказом від 10 жовтня 1941 р. встановила норму здачі молока – 620 л з кожної корови в рік. На 1942 р. норма здачі молока була збільшена до 720 л при розрахунковій жирності 3,8 %. Якщо у господарстві була ще одна корова, то у цьому випадку норма здачі молока від другої корови становила 940 л. На 1943 р. норми поставки молока становили 820 л з кожної корови. У разі відсутності факту обов'язкової поставки молока, встановлювався штраф розміром до 10 тис. крб. із конфіскацією належної людям худоби. Фактично, це був відкритий грабунок ресурсів особистого господарства селян, адже, за даними тієї ж Полтавської обласної сільськогосподарської інспекції середні надої молока від кожної фуражної корови в 1942 р. становили 1015 л. У результаті, – у селянина відбиралося 75 % отриманого від корови молока (CSASGAU, F. 4620, d. 3, c. 240, p. 30–31).

Свій «внесок» у справу вилучення ресурсів із підсобного селянського господарства здійснювали й органи місцевого управління. Так, у Полтаві на початку 1942 р. розпорядженням міської управи встановлювався обов'язковий продаж молока. Розмір поставок молока залежав від пори року, але, загальна річна норма обов'язкового продажу молока становила 720 л із кожної корови (Golov Poltavshini. 18 sichnya 1942).

Але відомі й відступи від таких жорстких правил. Так, у Баришівському районі, що на Київщині на кожен квартал 1942 р. необхідно було здати 1 л молока від кожної дійної корови. У результаті – населення містечка у першому кварталі мало здати 4950 л молока (SAKR, f.R-2418, d. 1, c. 6, p. 109). А от у Києві власники корів в лютому 1942 р. зобов'язувалися здавати по 1000 л молока на рік (SAKR, f. R-2362, d. 1, c. 1, p. 38).

Інші обсяги поставок молока були запроваджені Херсонщині. Так, за розпорядженням обласного сільськогосподарського управління, норми здачі молока у громадських господарствах від «первістки» становила 700 л, а від дійної корови – 1400 л. Особи, які мали в своєму індивідуальному господарстві корову, здавали вдвічі менші обсяги молока (відповідно – 350 і 700 л). Організації, які приймали молоко

сплачували 0,70 коп. за л, при його жирності 3,8 %. При цьому обсяги поставок молока визначалися наявними виробничими потужностями із його переробки. Із цього приводу влада висловилася однозначно: «Розмір потрібного молока в різних місцевостях провадиться маслозаводом та сироварнями» (SAHR, f.R-1609, d. 1, c. 1, p. 130).

У 1941 р. за молоко, яке приймалося від селян Зіньківського району, що на Полтавщині, сплачували всього 0,15 коп. за л. Лише на початку 1942 р. оплата була збільшена до 0,70 коп. (Zhittyia Zinkivshini, 1942). Ціни на молоко в інших регіонах РКУ були майже таким ж.

Цілком очевидно, що різні дії і підходи окупаційної адміністрації до питань отримання цього виду продукції напряму залежали як від конкретних потреб поставок молока, так і від виробничої спроможності його переробки.

За ходом поставок молока як із громадських господарств, так і з індивідуальних господарств запроваджувався суворий контроль. Так, сільські старости та голови громадських господарств Кременчуцького району зобов'язувалися кожного четверга надсилати в сільськогосподарську комендатуру відомості про кількість зданого молока за тиждень. За невиконання цього розпорядження встановлювалося і покарання – штраф розміром 200 крб. (SAPR, f.R-2575, d. 1, c. 23, p. 4).

Під особливо жорстким пресом натуральних поставок перебували індивідуальні господарства осіб, які чимось «завинили» перед окупаційною владою, зокрема, не виконували відданих вказівок та наказів. Так, у Кременчуцькому районі, що на Полтавщині у осіб, які не з'явилися на реєстрацію до Біржі праці відбиралися корови й передавалися в громадське господарство із вказівкою: «Молоко від цих корів потрібно здавати на маслозавод в розмірі 100 % від надою». Одночасно із цим у селян відбиралася присадибна земельна ділянка (SAPR, f.R-2575, d. 1, c. 4, p. 6, 7).

Із метою забезпечення вчасних і у повному обсязі натуральних податків за ініціативою окупаційної влади вводилась кругова порука, коли за збір натуральних поставок відповідало населення усього населеного пункту. В офіційних роз'ясненнях із цього приводу сказано, що цей підхід дозволить надати допомогу «слабким господарствам», а «сильне дещо обтяжити» (CSASGAAU, f. 4620, d. 3, c. 239, p. 83). Та насправді окупаційній владі потрібні були продукти харчування. Інші міркування їх не цікавили. На практиці це призводило до зростання одноосібної влади сільського старости, його самоуправства і службових зловживань.

Але навіть якщо селянин виконував натуральні поставки молока, він все одно не міг вільно продати його на ринку. Офіційно дозвіл на вільний продаж належного селянину молока й надавався, але лише «за його постійним місцем проживання» (CSASGAAU, f. 4620, d. 3, c. 239, p. 83). Так, на Херсонщині для цього відводилися спеціальні місця. Особи, які продавали будь-що, у не відведених місцях, оголошувалася спекулянтами та штрафувалися (SAHR, f. R-1609, d. 1, c. 1, p. 24).

Окупаційна влада категорично й цілеспрямовано обмежувала будь-яку вільну торгівлю продуктами харчування. Для цього визначалися певні години, наприклад, з 5 до 10 год. ранку (Каланчацький район Херсонщини). Для продажу продуктів харчування на базарі, селянина зобов'язували отримати відповідну довідку про сплату натуральних податків у районного керівництва або керівника сільськогосподарської комендатури (SAHR, f.R-1520, d. 1, c. 45, p. 64). Лише після цього він мав право здійснювати вільний продаж за фіксованими цінами.

Аналогічні підходи застосовувалися і при організації збору курячих яєць. Так, у розпорядженні Золотоніської окружної сільськогосподарської комендатури від 18 листопада 1941 р., направленому сільським старостам та керівникам громадських господарств із цього приводу вказувалося: «Зобов'язую Вас забезпечити збір по 12 курячих яєць з кожного індивідуального двору та членів громадських господарств. З громадських господарств зібрати по 6 яєць від кожної курки. Яйця зібрати до 31

грудня 1941 р. Збір яєць розпочати негайно і доставити їх в м. Золотоношу в продуктовий магазин на Шевченківській вулиці». А от у сусідньому Згурівському районі німецьке військово командування наказало зібрати з кожного селянського двору по 30 яєць. В 1942 р. ця норма була збільшена до 40 яєць із кожної курки за квартал. Особи, які не виконали цього розпорядження підлягали штрафу розміром 30 крб. за кожне нездане куряче яйце (CSASGAAU, f. 4620, d. 3, с. 240, р. 32). А сільські старости отримували вказівки негайно виконати поставки яєць, адже, в будь-якому разі нездана кількість продукції переносилась на наступний бюджетний період, чого за інструкціями німецьких властей не могло бути (SAPR, f.R-2795, d. 1, с. 10, р. 17).

У Полтаві, дійшло до того, що окупаційною владою проведено перепис усіх власників курей. На II квартал 1942 р. встановлювалася норма здачі яєць в кількості 5 шт. від кожної курки. Реєстрації підлягали й півні та квочки (Golos Poltavshini. 18 chervnya 1942).

Встановлені норми здачі яєць – 40 штук за квартал, або 160 за рік перевищували кількість яєць, яку курка могла знести за рік. Середня продуктивність курки становила 150 яєць на рік. Тому селяни об'єктивно не могли виконати обсягів натуральних поставок яєць. У цьому випадку у них відбиралися кури (CSASGAAU, f. 4620, d. 3, с. 240, р. 33).

У інших регіонах РКУ планові показники поставок курячих яєць мали дещо менший рівень. Так, у Покрово-Багачанському районі, що на Полтавщині за I квартал 1943 р. селяни мусили здати 10 яєць від кожної зареєстрованої курки. Норми чітко розподілялися за місяцями: січень – 2 шт., лютий і березень – по 4 шт. (SAPR, f.R-2795, d. 1, с. 10, р. 1).

За здачу яєць встановлювалися фіксовані ціни. Так, на Вінниччині у вересні 1941 р. селяни одержували 2,30 крб. за один десяток зданих яєць, а у жовтні 1941 р. – 2,80 крб. Споживачам цієї продукції заготівельні організації продавали зібрані у населення яйця від 4,0 – до 4,50 крб. (SAVR F.R-1311, d. 1, с. 9, р. 1).

Уся непродуктивна птиця, яка знаходилась в індивідуальному селянському господарстві підлягала обов'язковим поставкам через мережу заготівельних організацій. Ціни на цю продукцію також мали занижений рівень: кури – 3,50 крб., гуси – 2,8 крб., качки – 3,50 крб., індики – 3,15 крб. за один кг живої ваги (SAHR, f.R-1824, d. 1, с. 8, р. 29).

Окупаційна влада поставила під свій неухильний контроль будь-яке продовольство, яке вироблялося в сільському господарстві, встановлюючи при цьому високі рівні його натуральних поставок. Так, сільські старости та голови громадських господарств Кременчуцького району були повідомлені що на дійний період 1943 р., який наступав із 25 березня, від кожної вівцематки необхідно здати по 25 л молока (SAPR, f.R-2575, d. 1, с. 23, р. 3). У рахунок натуральних поставок йшла й вовна овець. Селяни зобов'язувалися здавати 80 % стриженої вовни (SAPR, f.R-2575, d. 1, с. 25, р. 12).

На місцеве населення покладався обов'язок здавати увесь наявних у їх домоволодіннях та господарствах брухт металів: бронзу, олово, цинк, латунь тощо. Десятникам, двірникам та керівникам будинків наказувалося проявляти ініціативу і організувати його здачу безкоштовно, за гроші або за продукти харчування (SAZhR, f.R-1188, d. 1, с. 4, р. 16). «Пам'ятайте, що кожен кг. кольорового металу посилить німецьких вояків і допоможе швидше, остаточно знищити віковичних ворогів нашої нації, гнобителів червоних катів на чолі з душогубом Сталіним і його жидівським кагалом» (Golos Poltavshini. 8 lyutogo 1942), – у такому стилі зверталися німецькі пропагандисти до населення Полтави.

Найбільш обтяжливими для сільського населення України ставали обов'язкові м'ясопоставки. Так, на Вінниччині на останній квартал 1941 р. встановлювався 5 % рівень м'ясопоставок від загальної кількості худоби в селі. Кожне індивідуальне

господарство зобов'язувалося здати по 19 кг м'яса. Часто, цілком здорова худоба здавалася в рахунок поставок м'яса, хоч в інструкціях, виданих владою із цього приводу, однозначно наголошувалося на забої непродуктивних тварин.

Громадські господарства зобов'язувалися здати 10 % усього поголів'я свиней. Кожна тварина повинна була мати не менше 120 кг живої ваги.

Для своєчасного отримання натурального податку влада наказувала розробити конкретний графік здачі худоби на кожні 5 днів тижня. При цьому худоба не могла важити менш ніж 180 кг (SAVR, f.R-1311, d. 1, c. 8, p. 42, 43).

За встановленими правилами селяни зобов'язувалися здавати свиней. За кожні дві тварини, здані окупаційній владі, селянин міг отримати дозвіл на забій третьої. Незаконний забій свиней суворо карався. За кожну здану свиню на Полтавщині в 1943 р. селянин міг отримати натуральну премію: 1 кг цукру, 1 кг солі, 0,5 л горілки, 10 коробок сірників, що по суті було відкритим пограбуванням і без того обмежених ресурсів селянського господарства (CSASGAAU, f. 4620, d. 3, c. 239, p. 82). Такий же розмір матеріального стимулювання селян у січні 1943 р. встановлено у Києві (SAKR, f.R-2360, d. 14, c. 51, p. 1).

Відповідальність місцевого населення, визнаного винним у незаконному забої худоби, в окремих випадках, які утім на власний розсуд визначалися німецькими службовцями, передбачалося застосування такого виду покарання як смертна кара (SAHR, f.R-1609, d. 1, c. 1, p. 78].

Для забезпечення повного контролю за наявними ресурсами окупаційною владою Полтавщини ініційовано заборону забою худоби безпосередньо в господарствах селян. Так, відповідно до спільної постанови № 4 від 20 листопада 1941 р., виданої Полтавською міською управою та Полтавською обласною земельною управою, забій худоби мав провадитися виключно на визначених забійних пунктах під наглядом ветеринарних лікарів. Таємний забій худоби, так само як і продаж одержаного м'яса суворо заборонявся. Шкіри забитих тварин підлягали обов'язковій здачі в заготівельні організації (Golos Poltavshini. 20 listopada 1941).

Окрім зерна, м'яса, картоплі, молока, яєць селяни зобов'язувалися до поставок сіна, ріпаку та багатьох інших сільськогосподарських культур. У багатьох випадках, німецькими наказами вказувалося здати усе зерно ріпаку. У господарствах залишався лише посівний матеріал, із врахуванням збільшення площ посівів (SAHR, F.R-1824, d. 1, c. 8, p. 3). Місцеве населення зобов'язувалося здавати навіть макові головки (SAKR, d.R-2539, d. 1, c. 28, p. 10).

На осіб, які займалися пасічництвом покладался обов'язок здачі меду. У Полтаві встановлювалася норма здачі в розмірі 2 кг меду із кожного вулика. Усі бджолярі та кількість приналежних їм вуликів і бджолосімей були зареєстровані в органах місцевої влади (Golos Poltavshini. 1 serpnya 1942).

За німецькими вказівками місцеве населення мало не лише здавати продукцію вирощену у власному господарстві окупаційній владі, а й неодмінно дбати про її охорону. При цьому, оголошувалося колективна відповідальність за порушення німецьких приписів. «Чим тяжчі чи частіші будуть ушкодження, тим суворішим буде покарання», – зазначалося в німецьких документах. В особливо тяжких випадках до винного могла застосовуватися і смертна кара.

Заготівельні ціни на зібрану продукцію мали низький рівень. Так, у Полтаві у вересні 1942 р. одночасно із заборонаю базарної торгівлі людей зобов'язали здавати вирощену продукцію до спеціальних заготівельних пунктів. Якщо за 100 кг зданої картоплі селянин одержував 12 крб., то продажна ціна встановлювалася на рівні 50 крб., моркви – 11 і відповідно – 50 крб., столових буряків – 10 – і 45 крб. (Golos Poltavshini. 8 veresnya 1942).

Одним із видів натуральних податків стали акції допомоги нужденним. Проводилися вони під виглядом добровільності. За повідомленнями преси

Український комітет Червоного Хреста (далі – УЧХ) створено на початку листопада 1941 р. Його фактичним керівником був вчений – лікар Ф. Богатирчук. Осередки УЧХ діяли в багатьох містах України. Головним напрямком роботи цієї організації стала допомога радянським військовополоненим та нужденним. Для цього організувалися добровільні пожертви продуктами харчування, одягом та взуттям, коштами. «Членами товариства повинні стати усі українські громадські, державні й кооперативні установи, артілі, фабрики, заводи, громадянські й державні двори по селах, діти цілими класами й школами, окремі свідомі й щирі громадяни – українці», – такому стилі зверталися до місцевого населення керівники осередків УЧХ (Golos Poltavshini. 15 sichnya 1942).

Зі шпальт місцевої преси до людей лунали жалісливі заклики допомогти військовополоненим одягом та взуттям, оскільки вони знаходилися в жахливому стані. Усі зібрані речі передавалися в комендатуру табору, яка й розподіляла його серед полонених (Golos Poltavshini. 7 travnya 1942). Але скільки одягу, взяття та продуктів харчування таки потрапляли до таборів радянських військовополонених не міг проконтролювати ніхто.

У 1942 р. німецька окупаційна влада використали цей позитивний досвід задля того, щоб перекласти на місцеве населення завдання утримання непрацевдатних членів суспільства, осіб, які були евакуйовані із районів бойових дій. Так, із травня 1942 р. в кожному районі Херсонщини, за дозволами гебітскомісаріатів почали діяти Українські комітети допомоги. «Завдання цього Комітету полягає в зборі пожертвувань серед населення та організації допомоги пораненим військовополоненим, потерпілим, знедоленим сиротам та іншим», – зазначалося в розпорядженні однієї із районних управ (SAHR, f.R-1520, d. 1, c. 2, p. 112).

Місцева влада регулярно зверталася до населення із проханнями збору добровільної допомоги одягом та продуктами харчування, які мали направлятися для утримання інвалідів, військовополонених, сиріт, евакуйованих осіб. Зазвичай, цими питаннями займалися відділи суспільної опіки та піклування міських та районних управ (Golos Poltavshini. 19 chervnya 1942). Так, весною 1943 р. сільські управи Покрово – Багачанського району, що на Полтавщині отримали вказівку районної влади щодо організації збору продуктів харчування, одягу та грошових коштів для потреб місцевого комітету допомоги. Інструкції районної влади свідчать про примусовий характер збору цього виду допомоги. До того ж, встановлювалися і конкретні суми коштів, які планувалося зібрати із сільського населення – по 50 крб., а участь у роботі комітету допомоги оголошувалася «чесною і святим обов'язком кожного громадянина» (SAPR, f.R-2795, d. 1, c. 8, p. 184, 218).

Цей натуральний податок збирався під виглядом добровільної допомоги, і розглядався окупаційною владою як обов'язок кожного члена суспільства. Але жодного кроку щодо контролю за розподілом зібраної місцевим населенням допомоги окупаційною владою не здійснено. Отже цю, за формальними ознаками, добровільну допомогу можна розглядати як один із видів натуральних податків.

Ще один вид податків стосувався зобов'язання громадських господарств надавати безкоштовно фураж та продукти харчування особам, які евакуйовалися із зони прифронтових дій. Кількість виданих продуктів харчування та фуражу мало зараховуватися як натуральні поставки окупаційній владі (SAHR, f.R-1520, d. 1, c. 32, p. 46).

Взимку 1941/1942 рр. серед населення окупованої України проводилася акція збору теплих речей для потреб німецької армії, яка у той час мала досить гостру потребу. Усі зібрані речі описувалися і направлялися під охороною місцевої поліції до гебітскомісаріату (SAVR, f.R-1357, d. 1, c. 3, p. 71), а вже звідти, – за місцем призначення.

«Добровільний» принцип, який начебто покладался в основу здійснення цих заходів, спростовує документація органів місцевого управління. Так, у наказах, направлених взимку 1941 р. до виконання в сільські управи безпосередньо вказувалося: «вище вказані речі зібрати повністю та здати до 23. 12. 1941 р.» (SAPR, f.R-2644, d. 1, c. 1, арк. 5).

Висновки. З метою безперебійного забезпечення підрозділів Вермахту, поліційних формувань та Німеччини продуктами харчування і сировиною окупаційною адміністрацією РКУ розроблено комплекс заходів, спрямованих на примусове їх вилучення із громадських, державних та індивідуальних селянських господарств. Для цього і були введені натуральні податки та збори. Номенклатура продуктів харчування та сировини мала широкий розмір. До неї потрапляли практично усі продукти харчування, які вироблялися в сільському господарстві. Окупаційна адміністрація не звертала жодної уваги на економічну спроможність господарства України виконати заплановані обсяги поставок, знищувала в зародку можливість елементарного відтворення ресурсів.

Бібліографія

Глушенко, Н. (2004). Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки.* Миколаїв. Т. 32. Вип. 19. С. 53–57.

Голос Полтавщини 20 листопада 1941.

Голос Полтавщини. 1 серпня 1942.

Голос Полтавщини. 15 січня 1942.

Голос Полтавщини. 18 січня 1942.

Голос Полтавщини. 18 червня 1942.

Голос Полтавщини. 19 червня 1942.

Голос Полтавщини. 7 травня 1942.

Голос Полтавщини. 8 вересня 1942.

Голос Полтавщини. 8 лютого 1942.

Гончаренко, О. (2011). Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.). *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції /* Відповідальний редактор: Лєгасова Л.В. К. С. 426–432.

Гончаренко, О.М. (2011). *Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.):* монографія. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. 600 с.

Державний архів Вінницької області

Державний архів Житомирської області

Державний архів Київської області

Державний архів Миколаївської області

Державний архів Полтавської області

Державний архів Херсонської області

Життя Зінківщини. 2 лютого 1942.

Орлик В., Маренець Л. (2005). До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні. *Архіви України.* № 1–3. С. 233–240.

Перехрест, О.Г. (2003). Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Український селянин: Збірник наукових праць.* Черкаси. Вип. 7. С. 154–158.

Потильчак, О. (1997). *Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви.* К.: УДПУ ім. М.П.Драгоманова. 29 с.

Потильчак, О. (2001). До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.). *Український селянин.* Вип. 2. С. 125–128.

Потильчак, О. (2002). Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Український селянин*. Вип. 5. С. 141–143.

Потильчак, О.В. (1999). Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944). *Пам'ять століть*. № 1. С. 97–104.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

References

Derzhavnyi arkhiv Hersonskoyi oblasti [SAHR – State Archives of Herson Region]

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [SAKR – State Archives of Kyiv Region]

Derzhavnyi arkhiv Mikolayivskoyi oblasti [SAMR – State Archives of Mikolayiv Region]

Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [SAPR – State Archives of Poltava Region]

Derzhavnyi arkhiv Vinnickoyi oblasti [SAVR – State Archives of Vinnitsa Region]

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [SAZhR – State Archives of Zhytomyr Region]

Golos Poltavshini. 1 serpnia 1942.

Golos Poltavshini. 15 sichnya 1942.

Golos Poltavshini. 18 chervnya 1942.

Golos Poltavshini. 18 sichnya 1942.

Golos Poltavshini. 19 chervnya 1942.

Golos Poltavshini. 20 listopada 1941.

Golos Poltavshini. 7 travnya 1942.

Golos Poltavshini. 8 lyutogo 1942.

Golos Poltavshini. 8 veresnya 1942.

Hlushenok, N. (2004). Podatkova polityka nimetskoï vlady na okupovanii terytorii Pivdnia Ukrainy u 1941–1943 rr. [Tax policy of the German authorities in the occupied territory of the South of Ukraine in 1941–1943]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky*. Mykolaiv. T. 32. Vyp. 19. S. 53–57 [in Ukrainian].

Honcharenko, O. (2011). Problemy funktsionuvannya tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: finansovo-pravovyi aspekt (1941–1944 rr.) [Problems of the functioning of the civil administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: the financial and legal aspect (1941–1944)]. *Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii (do 65-richchia Velykoi Peremohy)*. *Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii / Vidpovidalnyi redaktor: Lehasova L.V.* K. S. 426–432 [in Ukrainian].

Honcharenko, O.M. (2011). Funktsionuvannya okupatsiinoï administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.) [Functioning of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: administrative and organizational-legal aspects (1941–1944)]: monohrafiia. K.: NPU imeni M.P.Drahomanova. 600 s. [in Ukrainian]

Orlyk V., Marenets L. (2005). Do pytannia fiskalnoi polityky natsystiv v okupovanii Ukraini [To the issue of fiscal policy of the Nazis in the occupied Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy*. № 1–3. S. 233–240. [in Ukrainian]

Perekhrest, O.H. (2003). Systemy opodatkuvannya ta obov'iazkovykh postavok silskohospodarskoi produktsii yak formy ekonomichnoho pohrabuvannya selianstva Ukrainy za natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Taxation and mandatory supply of agricultural products as a form of economic robbery of the peasantry of Ukraine for the Nazi occupation (1941–1944)]. *Ukrainskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats*. Cherkasy. Vyp. 7. S. 154–158.

Potylchak, O. (1997). *Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944): prychny i protyvy* [Economic Collaboration in Ukraine during the Nazi Occupation (1941–1944): Causes and Manifestations]. K.: UDPU im. M.P.Drahomanova. 29 s. [in Ukrainian]

Potylchak, O. (2001). Do pytannia pro sotsialnu polityku fashystskoi Nimechchyny shchodo selianstva Ukrainy v roky okupatsii (1941–1944 rr.) [On the social policy of fascist Germany regarding the peasantry of Ukraine during the years of occupation (1941–1944)]. *Ukrainskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 2. S. 125–128 [in Ukrainian].

Potylchak, O. (2002). Trudova ekspluatatsiia ukrainskoho selianstva u roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Labor exploitation of the Ukrainian peasantry during the Nazi occupation (1941–1944)]. *Ukrainskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 5. S. 141–143 [in Ukrainian].

Potylchak, O.V. (1999). Novyi poriadok v okupovanii Ukraini (1941–1944) [New Order in Occupied Ukraine (1941–1944)]. *Pam'iat stolit.* № 1. S. 97–104 [in Ukrainian].

Tsentralnij derzhavnij arhiv vishih organiv vladi i upravlinnya Ukrayini [CSASGAAU – Central State Archive of the Supreme Government Authorities and Administration of Ukraine].

Zhittya Zinkivshini. 2 lyutogo 1942. [in Ukrainian]

UDC 94(477.83):335.316»1944–1945»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.5

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, вул. В.Бердичівська,40, м. Житомир, 10008, Україна (starodubec@gmail.com)

Galyna STARODUBETS

PhD hab. (History), Professor, the Head of the Department of the World History in Ivan Franko Zhytomyr State University. 40, Velyka Berdychivska Street, Zhytomyr, postal code 10008. Ukraine, (starodubec@gmail.com)

ORCID: <http://orsid.org/0000-0003-2005-771X>

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ ЖИТОМИСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1944–1945 НАВЧАЛЬНОМУ РОЦІ: РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

Анотація. Метою статті є розкриття особливостей відбудови сільської мережі шкільної освіти Житомирської області у перші після окупаційні роки. **Методологія.** Основним принципом проведення дослідження є принцип історизму. Застосовано також принципи системності, наступності, всебічності та об'єктивності. У процесі написання праці також широко використовувалися методи: історичного аналізу, компаративістський, реконструкції макроструктур й мікроструктур, соціологічний. **Наукова новизна.** Використовуючи архівні документи та широку палітру спогадів сучасників тих подій, автором виокремлено основні вектори відбудовчих процесів у освітній сфері Житомирської обл.: ремонт/будівництво шкільних приміщень; підбір фахівців педагогів; забезпечення шкіл підручниками та шкільним обладнанням. **Висновки.** Перший після окупаційний навчальний рік став важким випробуванням для населення області та її партійно-радянського керівництва. Серед найважливіших проблем, які насамперед необхідно було вирішити в освітній сфері: підготовка матеріально-технічної бази шкіл Житомирщини та підбір вчительських кадрів. Незважаючи на вкрай складні умови, викликані масштабами воєнних руйнувань, влада докладала максимум зусиль в напрямку організації навчального процесу відразу після визволення регіону від німецьких окупантів. У тому числі – й у селах області. Для відбудови/ремонту шкільних приміщень залучено не тільки кошти державного бюджету, але й місцевого. Досить часто ініціаторами ремонтно-будівельних робіт виступали місцеві сільські громади. Саме на Житомирщині започатковано метод «народної будови», який згодом був поширений на всю територію Радянського Союзу. Рівень професійної підготовки сільських вчителів області, особливо молодших класів, був украй низьким. Однак влада докладала чималі зусилля для розв'язання цієї проблеми шляхом організації короткотермінових курсів для педагогів, запровадження заочної та вечірньої форм навчання у педагогічних закладах освіти області. Характерною особливістю навчально-виховного процесу в школах області, як і в усій країні, було тотальне просякнення його більшовицькою ідеологією.

Ключові слова: сільські школи, освіта, навчальний рік, Житомирська область.

THE PECULIARITIES OF THE PROCESS OF REBUILDING THE RURAL SCHOOLS NETWORK ON THE TERRITORY OF ZHYTOMYR REGION IN 1944–1945 ACADEMIC YEAR: REALITY AND EVERYDAY LIFE

Summary. The purpose of our article is to reveal the peculiarities of the process of rebuilding the rural schools network on the territory of Zhytomyr region in first post-occupation years. **Methodology.** The core principle of the research is historicism. The principles of system city, continuity, comprehensiveness and objectivity were also applied during the work. The following methods were also used in the process of study: historical analysis, comparative, macro and microstructures reconstruction and sociological. **The scientific novelty.** The author outlines the main vectors of the processes of rebuilding of the educational sphere of Zhytomyr region: repair/construction of school premises, recruiting of specialists and teachers, providing schools with the textbooks and school equipment. The archival documents and a wide range of memoirs of contemporaries of those events were used in the process of the research. **Conclusions.** The first post-occupation academic year became a difficult trial for the population and party-Soviet leadership of the region. The most

important problems in the educational sphere to be primarily solved were: preparation of material and technical base for the schools of Zhytomyr region and recruitment of teaching staff. Despite the extremely difficult conditions caused by the scale of military destruction, the authorities made every effort to organize the educational process right after the liberation of the region from the German invaders. The changes were implemented in the villages of the region, as well. The rebuild/repair of the school premises were arranged not only with the state budget but also with local one. Quite often, the local rural communities were the initiators of repair and construction works. The method of «people's building» was launched in Zhytomyr region and later extended to the entire territory of the Soviet Union. The level of professional training of rural teachers in the region was extremely low, especially for teaching the younger children. However, the authorities made considerable efforts to solve this problem by organizing the short-term courses for teachers, introducing the remote and evening forms of study in the educational institutions of the region. The main peculiarity of the educational process at schools in the region (the same as throughout the whole country) was its total penetration into the Bolshevik ideology.

Key words: rural schools, an education, an academic year, Zhytomyr region.

Постановка проблеми. Відбудовчі процеси в Житомирській обл. були розгорнуті відразу після її звільнення від німецьких окупантів. Однією з найбільш важливих сфер життя, яка потребувала особливої уваги держави, виступала освітня. У період німецької окупації поза рамками шкільної освіти залишилася чимала кількість дітей області різних вікових груп. Ситуація ускладнювалася тим, що Житомирщина зазнала значних матеріальних втрат внаслідок знищення/спалення цілих сіл як покарання за нібито співпрацю з партизанами. Оскільки цей регіон переважно аграрний, то, відповідно, найбільших руйнувань зазнали приміщення сільських шкіл. Гострою також залишалася проблема кадрового забезпечення шкільної освітньої сфери області в першій після окупаційний навчальний рік.

Аналіз досліджень. Окреслена нами тема знайшла своє відображення у численних наукових працях вітчизняних дослідників. Особливості підбору вчительських кадрів у перші повоєнні роки розглядає у низці робіт Л. Романець. Дослідниця, зокрема, наголошує, що «влада розглядала вчителя як безсловесного виконавця волі партії щодо ствердження комуністичного порядку, прагнула перетворити його у популяризатора офіційної ідеології та політики» (Romanets, Zinko, Romaniuk, 2017). Особливості функціонування шкільної освітньої системи України повоєнних років у контексті суспільно-політичного життя республіки розглядаються в дисертаційному дослідженні Н. Красножон (Krasnozhon, 2002). Процес відбудови матеріальної бази сільської освітньої мережі УРСР у перші після окупаційні роки аналізується О. Перехрестом (Perekhrest, 2010), І. Якименко (Yakymenko, 2013). Серед авторів, які досліджують проблеми загальноосвітньої школи в перше післявоєнне десятиліття, можемо відзначити також І. Рибак, Т. Терещенко, О. Ніколаєву, В. Марченко та інших. Однак, поки що відсутнє комплексне дослідження з історії шкільної освіти Житомирщини періоду пізнього сталінізму. Окремі аспекти відбудови освітньої мережі Житомирської області висвітлюються в статті Н. Єфимчук, яка наголошує на довготривалості «процесу відбудови цієї галузі, що спричинило відставання її матеріально-технічної бази від реальних потреб» (Yefymchuk, 2015, с. 123).

Метою статті є розкриття особливостей відбудови сільської мережі шкільних закладів освіти Житомирської обл. у перші після окупаційні роки. У основу нашої наукової розвідки, крім архівних джерел та наукової літератури, покладено спогади мешканців області, записані студентами історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка в рамках роботи «Лабораторії з вивчення радянського минулого сталінської доби».

Проблема відновлення мережі шкіл Житомирської обл. гостро постала перед місцевою владою відразу після звільнення регіону від німецьких окупантів. В основу плану відбудови та розвитку регіональної шкільної освіти, як і на решті території України, покладено постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР «Про поновлення роботи

шкіл в районах УРСР, звільнених від фашистських окупантів», прийняту ще на початковому етапі визволення республіки 27 лютого 1943 р. (Nemiatyi, Arkhyenko, Butsko, i dr., 1985, p. 340–341) та РНК УРСР від 28 вересня 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл УРСР у 1943/44 н. р. на території, визволеній від німецьких окупантів» (Butsko, Vlasov, Denisenko, i dr., 1975). Саме ці документи визначили основні вектори відбудовчих процесів в освітній сфері області, основне з яких – організація навчального процесу в 1944–1945 роках, для чого необхідно було: здійснити ремонт/будівництво шкільних приміщень; підібрати фахівців педагогів; забезпечити школи підручниками та шкільним обладнанням. Не менш важливим було завдання забезпечення контролю за ідеологічно правильним змістом навчальних програм, підручників, урочних та позаурочних виховних заходів, які проводилися в школі.

Близько половини (40 %) шкіл Житомирській області розпочали перший навчальний рік у погано пристосованих для навчання школярів приміщеннях. В Словечанському районі таких шкіл було 14 (41 %) з 34, в Городницькому – 18 (69 %) з 26 (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, p. 185). Сучасники тих подій пригадують: «Школа була в хаті. Хата стара, мазана, в яку внесли парти і дошки. Ото вся школа» (Шевчук, 2015); «приміщення, яке використовувалось під школою, спочатку була гуральня, яка залишилась від замку Ільїнських. Там була початкова школа» (Poviiichuk, 2017); «школа була у панському будинку» (Karabinska, 2017); «школа – це колишній панський масток, побудований з цегли» (Yaroshchuk, 2017); «школа була в людей по хатах. Після війни ще ми по хатах ходили. І ми всі разом вчилися, не було такого як це зараз, окремо всі, а старші, й менші – всі в купі» (Yastreb, 2017). Зазвичай, шкільними приміщеннями слугували пристосовані для навчальних потреб школярів приміщення: будинки раніше репресованих селян, священників, мастки та господарські будівлі колишніх місцевих панів тощо.

Незважаючи на такий стан справ зі шкільними приміщеннями, результати проведеного в 1943 р. виконкомом райрад, райкомами КП(б)У та районними відділами народної освіти за вказівкою обкому КП(б)У і виконкому обласної Ради обліку всіх шкільних приміщень, вчителів і дітей шкільного віку засвідчили, що «шкільні приміщення у більшості сіл районів збереглися (за винятком сіл, спалених німецькими окупантами). В Овруцькому районі почали навчання 39 шкіл із 43 наявних з охопленням учнів 4040 осіб. Із числа працюючих 39 шкіл повністю укомплектовано за рахунок місцевих учителів 29 шкіл. У Народицькому районі також розпочали роботу 39 шкіл, у них навчається 4073 учні» (Yefymchuk, 2015, p. 121). Загалом, у першому після окупаційному навчальному році в області працювало «1359 усіх типів шкіл. З них – 73 міські школи і 1286 – сільські» (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, p. 175).

В умовах, коли війна ще тривала, держава не мала достатньо коштів для будівництва нових шкіл. Однак більшовицька влада докладала чимало зусиль, аби повню мірою відновити навчання школярів у 1944–1945 навчальному році. «За планом 1944 р., у 8 лівобережних та 4 правобережних областях необхідно було відбудувати 244 сільські школи, на що мали асигнувати 16,85 млн крб., з яких у першому кварталі виділили лише 1,5 млн крб. Його підсумки засвідчили, що розгортання робіт із відбудови шкіл проходить незадовільно і станом на 1 квітня 1944 р. у ряді районів ще не розпочато. Завезення будівельних матеріалів проводилося мляво, більшість об'єктів будівництва навіть не була забезпечена проектно-кошторисними матеріалами (Yakymenko, 2013, c. 251). У багатьох районах області ситуація залишалася критичною навіть наприкінці 1944 р. Так, на VI сесії Новоград-Волинської міської Ради в доповіді про роботу шкіл вказувалося, що «в школах міста діти вчать в холодних сирих приміщеннях з розбитими вікнами» (Radianskyi patriot, 1944). Процес відбудови шкільних навчальних закладів гальмувався значними масштабами руйнувань, низьким рівнем професіоналізму місцевих чиновників та

низкою інших чинників. У результаті значна частина дітей шкільного віку Житомирської області залишалася поза стінами навчальних закладів. Особливо критичною залишалася ситуація в таких районах як «Городниця, Олевськ, Словечне» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 308, p. 176).

Станом на 1 грудня 1945 р. середній показник виконання плану з будівництва сільських шкіл республіки складав 24,4 %, особливо низькими ці показники були у Вінницькій (12,4 %), Житомирській (14,2 %), Кіровоградській (12,7 %), Одеській (10,2 %), Херсонській (13,2%), Чернігівській (12,7 %) обл. (Yakymenko, 2013, p. 251). Саме на Житомирщині започатковано використання так званого методу «народної будови», авторами якого стали мешканці «с. Верхівня Вчорайшенського та с. В. Кліщі Базарського районів, котрі за один день відремонтували свої школи, забезпечили їх паливом» (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, p. 176). Згодом цей метод поширено не тільки в УРСР, але й в усьому Радянському Союзі. У процес підготовки школи до навчального року були залучені не тільки дорослі, але й старшокласники. «Учні старших класів ремонтували шкільні будівлі, меблі, заготовляли дрова для палива, прибирали і огорожували шкільні подвір'я» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 308, p. 183).

Проблеми, які заважали ефективній організації навчання дітей, особливо сільських, були універсальними: відсутність відповідно обладнаних приміщень, які, до того ж, були холодними, майже не опалюваними в холодну пору року, вкрай низький рівень матеріально-технічного забезпечення. Подекуди не вистачало навіть найнеобхіднішої речей – зошитів, підручників, чорнила, парт та стільців. Сучасниця тих подій Галина Галіцька пригадує: «До школи ходили, проте після війни всі ходили в один клас, хоча була велика різниця у віці. Книжок тоді не було, писали на бумагах, журналах (де було місце), у колгоспі з середини виривав тато листки мені з журналу, щоб писати» (Halitska, 2017). Схожими спогадами діляться інші респонденти, шкільні роки яких випали на цей період: «З зошитами і книжками була біда, писали на газетах в проміжутках, чорнило робили з бузини. Зошити ніхто не давав, купляли самі» (Povlichuk, 2017); «були такі чорнильнички: мати розколотить сажу і писали пером. А часом «дежурний» розілле, то немає чим писати. У вчительки хоч і з'явився ручка, то ми бігали їй шавлю нарвемо, щоб дала хоч олівця. Писали на партах, часом давали листочки, не було ні книжок, ні крейди нічого» (Hryshenchuk, 2017); «в мене ж і книжок не було, не було їх де взяти. Писалимо яка бумажка де, або на кияшниках писали» (сухе листя кукурудзи – примітка автора) (Sinitskyu, 2018).

Серйозною проблемою післявоєнної сільської школи був низький рівень відвідування занять учнями. Так, тільки в «Ярунському районі з цієї причини в 1944–1945 н.р. не відвідували школу 388 школярів із 872» (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, p. 176), що складало майже половину від усіх учнів. Причин було декілька, серед яких можна виділити: необхідність допомагати батькам (в основному, матерям-вдовам) вести домашнє господарство, працювати в колгоспі у весняно-осінній період; відсутність у дітей достатньої кількості належного одягу та взуття, особливо в холодну пору року. Пригадуючи свої шкільні роки, Ігор Панасович розповідає: «В школу заставляли ходити, але рідко хто ходив, бо корову треба було пасти і удома допомагати треба було» (Yaroshchuk, 2017). «Не всі діти ходили до школи, – наголошує селянка з Житомирщини, – були ті, кому не було в чому ходити до школи. Ходили в «трепах», плели на ноги «лапті». Після війни по різному було, хто краще ходив хто гірше одягався. Була одна свитка чи куфайка на всіх» (Halitska, 2017). Ніна Акафіївна з Мирополя так само з деяким сумом згадує: «Одяг мали, але доношували одне від одного, і все було полатано, все було в латках. Так і ходили в школу. Це був дуже важкий період. Був сильний дефіцит. До нас привозили залізнодорожно лавку і люди звечора займали чергу, щоб щось купити. Робили галоші зі скатів, з гуми, через що і виникла така приказка: «Спасибі Сталіну-грузину, що видумав резину». Я пам'ятаю, ці галоші, в яких я ходила в 7 клас. В сусідньому місті Полонному був

майстер, який робив такі галоші – чуні. Вони були зручні. Шили також саморобні валянки» (Bohushevska, 2019).

З метою пом'якшення проблеми налагодження навчання працюючої молоді села, 6 липня 1944 р. прийнято постанову про організацію відкриття до 1 листопада 1944 р. вечірніх шкіл сільської молоді, в якій йшлося про необхідність зобов'язати «наркома освіти забезпечити повсякденне керівництво за школами підлітків, комплектування шкіл кваліфікованими кадрами, постачання підручниками, навчальними посібниками нарівні з середніми школами та створити необхідні умови для відвідування підлітками навчальних занять» (Chepelev, 1960, р. 33–34). На виконання положень цього документу, народний комісар освіти УРСР П. Тичини видав наказ «Про організацію вечірніх шкіл колгоспної молоді», зміст якого 1 вересня 1944 р. опубліковано в газеті «Радянська освіта». Нарком зобов'язав завідувачів обласних відділів народної освіти до 10 вересня визначити кількість таких шкіл у кожному районі, а там, де буде мало учнів, відкрити вечірні класи. Навчальні заклади створювалися двох типів: початкові в складі 1–4 класів і семирічні в складі 1–7 класів. До них приймалася молодь і підлітки з 14 років, навчання проводилося без відриву від сільськогосподарських робіт (Radianska osvita, 1944).

Ще одним типом спеціальних навчальних закладів, які в перші повоєнні роки були поширеними в Україні та області, стали дитячі будинки. Зважаючи на масштаби людських жертв, викликаних наслідками Другої світової війни, без батьківської опіки залишилося чимало дітей-сиріт, турботу про яких взяла на себе держава. У Житомирській області наприкінці 1945 року функціонувало «22 дитячих будинки і 3 спецшколи, якими охоплено 2904 вихованці. Зокрема, в дитбудинках перебувало 2604 дитини» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 372, р. 26). На відміну від шкіл, майже всі приміщення дитячих будинків були приведені в належний для проживання і навчання дітей стан. Держава дбала й про харчування дітей-сиріт та про їх одяг. Згідно з офіційною статистикою, взимку 1945 р. майже всі мешканці сиротинців області мали теплі пальта та білизну. Навіть, якщо зважати на наявність традиційних чиновницьких приписок щодо якісних та кількісних показників постачання таких установ, можемо припустити, що рівень матеріального забезпечення дітей, які перебували на державному утриманні часто був вищим ніж пересічних сільських школярів, котрі жили у багатодітних поліських родинях.

Відбудова та утримання шкіл інтернатів області відбувалося в основному за рахунок внутрішніх ресурсів і можливостей. Відповідною «постановою обкому КП(б)У та облвиконкому встановлювалося шефство над дитячими будинками, завдяки чому їм надано значну допомогу від партійних, радянських і громадських організацій, окремих громадян Черняхівського, Коростишівського, Коростенського, Вчорайшенського, Новоград-Волинського районів» (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 372, р. 26). Матеріальна допомога, в основному, полягала у передачі в ці заклади теплого одягу, постільної білизни та продуктів харчування.

Іншою важливою проблемою освітньої сфери області було кадрове питання. Вчителів катастрофічно не вистачало і навіть переважна більшість тих, хто працював в школі, не мали відповідної освіти. Так, у перший післявоєнний навчальний рік в школах області працювало 8231 вчитель, з яких вищу освіту мали 398 осіб (бл. 5%), не повну вищу освіту – 1279 осіб (бл. 15 %), середню педагогічну – 1910 (бл. 23 %), середню загальну – 1978 (бл. 24 %) і не повну середню – 2753 (бл. 33 %) (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, р. 184). Зауважимо, що найменш підготовленими до педагогічної роботи були вчителі молодших класів, де відсоток тих, хто мав вищу освіту становив менше 1 (15 осіб з 5692 вчителів) і 47 % мали не закінчену середню освіту. Старшокласників області навчали переважно вчителі з вищою освітою – 56 % від загальної кількості тих, хто працював у старшій школі. Однак, зважаючи на те, що «семирічні і середні школи знаходилися здебільшого у районних центрах і добиратись

до них учні віддалених сіл, через відсутність транспорту не мали змоги» (Romanets, 2015, р. 122), сільські діти, на відміну, від міських, були позбавлені можливості отримати якісну шкільну освіту.

Згідно зі статистичними даними більше третини педагогів області не мали навіть закінченої середньої школи, тому про належний рівень викладання не могло бути й мови. Серед районів, які особливо гостро відчували проблему нестачі кадрів, виділялися «Довбишський, Городницький, Олевський. У Любарському районі впродовж усього навчального року не вистачало 14 вчителів, у Довбишському – 60» (SAZHR, f. р. 76, d. 2, с. 308, р. 184). Виходячи з такої ситуації, поширеною практикою стало сумісництво, коли вчитель-фахівець з одного навчального предмету, змушений був проводити уроки ще й з інших дисциплін.

Основними джерелами поповнення педагогічних кадрів шкіл були спеціальні курси, де готували фахівців для молодшої школи, педагогічні у училища та інститут. Слід зазначити, що держава докладала значні зусилля для вирішення проблеми дефіциту вчительських кадрів. З метою збільшення кількості студентів середніх спеціальних та вищих педагогічних закладів освіти, в 1943 році прийняте рішення про спрощення умов вступу до них. Так, «без іспитів приймали осіб, які закінчили середню школу з оцінками «відмінно» й «добре», а на вільні місця зараховували й абітурієнтів із задовільними оцінками. Дозволяли прийом до вчительських інститутів абітурієнтів з освітою 9 класів середньої школи (Krasnozhon, 2002, р. 122). У перші повоєнні роки особливої популярності набувала заочна та вечірня форми навчання в педагогічному інституті та училищах області.

Але усі ці заходи були розраховані на довготривалій період. Нашвидкуруч підготовлені кадри не завжди відповідали фаховим вимогам для вчителів загальноосвітньої школи. Для того, щоб хоч якимось чином розв'язати кадрову проблему, особливо в сільських регіонах, у районних центрах організовувалися так звані «консультативні пункти, у яких тричі на місяць викладачі педагогічних училищ проводили консультації сільським вчителям» (SAZHR, f. P.76, d. 2, с. 308, р. 184). Однак робота цих консультативних пунктів була малоефективною і часто не проводилася взагалі, на що змушене було звертати увагу в своїх звітах районне керівництво.

Загальновідомо, що критерієм професійності вчителя радянської школи виступав не тільки рівень їх фахових знань, але й ідейно-політичної підготовки, відповідність його ідеологічних переконань «партійним установкам». «Як свідчить, аналіз джерел та публікацій журналу «Радянська школа», вчителі зобов'язані були всі шкільні предмети викладати на високому ідейному рівні» (Romanets, 2015, р. 121). Під час чергових перевірок стану справ у сільських школах чиновники районних/міських відділів народної освіти особливо пильну увагу звертали на змістове наповнення навчальних програм та матеріалів, використовуваних вчителями на уроках. У своїх звітах вони, наприклад, окремо наголошували на наявності/відсутності «політичної загостреності у відповідях учнів старших класів про значення Великої Жовтневої революції; відмінностей між американським та пруським шляхами розвитку капіталізму тощо» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, с. 308, р. 182).

Крім навчання учнів, вчителі зобов'язані були проводити позаурочні та позашкільні заходи політико-виховного характеру – вечори-зустрічі з фронтовиками, політінформації, різного роду гуртки: рукоділля, літературний, драматичний, військовий, технічний тощо. Нерідко школярі приймали участь в організації благоустрою своїх населених пунктів, надавали посильну допомогу госпіталям. Особлива уваги приділялася роботі «піонерських та комсомольських організаціях, які є активними помічниками адміністрації шкіл і проявляють ініціативу в організації та проведенні громадських заходів» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, с. 308, р. 183).

Паралельно з підвищенням/набуттям відповідного рівня фахових знань, вчителі змушені були відвідувати заняття у так званих школах політосвіти, гуртках, організовуваних під керівництвом партійних чиновників райкомів та міськкомів КП(б)У. Основними предметами вивчення в таких закладах були твори провідних діячів комуністичної партії, партійні документи агітаційно-пропагандистського характеру. «Райкоми КП(б)У спеціально для вчителів організували лекції на допомогу з вивчення історії партії» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 308, p. 185). Причому з боку районних відділів народної освіти та комітетів компартії була налагоджена і система перевірки рівня засвоєння вчителями такого роду знань. Час від часу слухачі складали іспити / заліки перед спеціальною комісією, демонструючи свою обізнаність з теорії марксизму-ленінізму-сталінізму.

У повоєнний період масового поширення набула практика вивчення робіт Й. Сталіна «Короткий курс історії ВКП(б)» та книги «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу». Ці роботи були розтиражовані мільйонними накладами і кожен партійний, державний чиновник і, насамперед, вчитель зобов'язаний був не тільки досконало знати їх зміст, але й популяризувати серед учнів та місцевого населення шляхом читання лекцій у колгоспах та різних установах району. В такий спосіб тоталітарна система не тільки нав'язувала свою систему цінностей, але й формувала поведінкову модель радянського вчительства, яке, в масі своїй, слухняно погоджувалося обслуговувати потреби більшовицької партії.

Незважаючи на зусилля влади, результативність політико-пропагандистської роботи серед сільських вчителів області залишалася бути кращою. В одному зі звітів зазначається, що «у більшості районів вчителі мало працюють над підвищенням свого теоретичного рівня, окремі не читають газет і журналів. Є випадок, коли окремі вчителі відвідують церкву, приймають участь у релігійних сектах» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 308, p. 185).

Очевидно, що вчителі, які запідозрювалися у не лояльному/пасивному ставленні до сталінського режиму, наражали себе на небезпеку. Але з іншого боку, в умовах тотального кадрового дефіциту влада змушена була іноді «закривати очі» на ідеологічну безграмотність окремих вчителів.

Висновки. Перший після окупаційний навчальний рік став важким випробуванням для населення області та її партійно-радянського керівництва. Серед найважливіших проблем, які насамперед необхідно було вирішити в освітній сфері: підготовка матеріально-технічної бази шкіл Житомирщини та підбір вчительських кадрів.

Незважаючи на вкрай складні умови, викликані масштабами воєнних руйнувань, влада докладала максимум зусиль в напрямку організації навчального процесу відразу після визволення регіону від німецьких окупантів. У тому числі – й у селах області. Для відбудови/ремонті шкільних приміщень залучено не тільки кошти державного бюджету, але й місцевого. Досить часто ініціаторами ремонтно-будівельних робіт виступали місцеві сільські громади. Саме на Житомирщині започатковано метод «народної будови», який згодом поширений на всю територію Радянського Союзу.

Рівень професійної підготовки сільських вчителів області, особливо молодших класів, був вкрай низьким. Однак влада докладала чималі зусилля для розв'язання цієї проблеми шляхом організації короткотермінових курсів для педагогів, спрощення процедури вступу абітурієнтів до педагогічних закладів освіти області. Характерною особливістю навчально-виховного процесу в школах області, як і в усій країні, було тотальне просякнення його більшовицькою ідеологією, яка ґрунтувалася, насамперед, на творах Сталіна.

Післявоєнне десятиліття позначене знаковими подіями, насамперед, голодомором 1946–1947 рр., які не могли не відобразитися на освітній системі області. Власне цей аспект проблеми може стати темою подальших перспективних досліджень.

Бібліографія

Буцько Н., Власов Н., Денисенко П і др. (1975). Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3 т. Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). Киев: Политиздат, 461 с.

Державний архів Житомирської області

Єфимчук, Н. (2015). Особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл на Житомирщині в 1943–1950 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. (1, ч. 2), 121–124.

Записано від Богушевської (дів. Купчик) Ніни Акафіївни, 1929 р.н. 1 лютого 2019 р. в смт. Миропіль Романівського району, Житомирської області.

Записано від Сініцького Станіслава Івановича, 1929 р.н. 14 жовтня 2018 р. в Повч Лугинського району Житомирської області.

Записано від Карабінської (дів. Строцька) Романі Іванівни 1937 р.н. 17 жовтня 2017 р. в с. Здвижка, Коростишівського району, Житомирської області.

Записано від Ярощука Ігоря Панасовича 1938 р.н. 25 грудня 2017 р. в м. Полонне Хмельницької області.

Записано від Галіцької (дів. Ренькас) Галини Станіславівни, 1936 р.н. 25 грудня 2017 р. в с. Карвинівка Романівського району, Житомирської області.

Записано від Повійчук (Петько) Талі Семенівни, 1939 р.н. 25 грудня 2017 р. в с. Романів, Житомирської області.

Записано від Ястреб (дів. Чемерис) Надії Петрівни, 1935 р.н., 26 грудня 2017 р. в с. Глинівці, Андрушівського району, Житомирської області.

Записано від Шевчук (дів. Бондар) Надії Петрівни, 1937 р.н. 27.12.2015 р. в с. Павленківка, Житомирського р-ну, Житомирської області.

Записано від Гришенчук (Вахнюк) Галини Юріївни, 1938 р.н. 30 грудня 2017 р. в с. Садки, Житомирського району.

Красножон, Н. Г. (2002). Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01-Історія України»). Київ, 17 с.

Немятій, В., Архипенко, К., Буцько, Н і др. (Состав.). (1985). Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: док. и материалы: в 3 т. Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – конец 1943). Киев: Наук. думка, 510 с.

Перехрест, О. (2010). Відбудова матеріальної бази сфери освіти в сільській місцевості в 1943–1945 рр.: проблеми та наслідки. Український селянин (12), 300–304.

Радянська освіта. 1 вересня 1944.

Радянський патріот. 11 грудня 1944.

Романець, Л. (2015). Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944 – середини 1950-х рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. (22), 118–125.

Романець, Л., Зінько, Ю., Романюк, І. (2017). Ідеологічний тиск на вчительство Вінниччини в повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць* (12), 224–227.

Чепелев, В. (1960). Працюючий молоді – середню освіту. Київ: Рад. школа, 38 с.

Якименко, І. (2013). Сільська школа України в повоєнний період: реалії стану та функціонування (1943–1955 рр.). *Гуржіївські історичні читання* (6), 251–253.

References

Butsko N., Vlasov N., Denisenko P i dr. (1975). Ukrainskaya SSR v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuz 1941–1945 gg.: v 3 t. Т. 3. Sovetskaya Ukraina v zavershayushchiy period Velikoy Otechestvennoy voyny (1944–1945 gg.). Kiev: Politizdat, 461 s. [in Russian]

Chepelev, V. (1960). Pratsiuiuchii molodi – seredniu osvitu [Working youth should a secondary education]. Kyiv: Rad. shk., 38 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [SAZHR – State Archives of Zhytomyr region.

Krasnozhan, N. H. (2002). Zahalnoosvitnia shkola Ukrainy v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia (1943–1953 rr.) [School providing general education in Ukraine in the context of social-political life (1943–1953)]. (Extendet abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Nemyaty, V., Arkhipenko, K., Butsko, N i dr.(Sostav). (1985). Sovetskaya Ukraina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941–1945: dok. i materialy: v 3 t. T. 2. Ukrainskaya SSR v period korenogo pereloma v khode Velikoy Otechestvennoy voyny (19 noyabrya 1942 – konets 1943). Kiev: Nauk. dumka, 510 s. [[in Russian]

Perekhrest, O. (2010). Vidbudova materialnoi bazy sfery osvity v silskii mistsevesti v 1943–1945 rr.: problemy ta naslidky [Rebuilding the material base of education in the countryside in 1943–1945: problems and consequences]. *Ukrainskyi selianyn* (12), 300–304. [in Ukrainian]

Radianska osvita. 1944. 1 veres. [in Ukrainian]

Radianskyi patriot. 1944. 11 hrudnia. [in Ukrainian]

Romanets, L. (2015). Orhanizatsiia ta zmist navchalno-vykhovnoi roboty v zahalnoosvitnikh shkolakh povoiennoi Ukrainy(1944 – seredyny 1950-kh rr.) [Organization and content of educational work in secondary schools postwar Ukraine (1944 – mid 1950 ss.)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. (22), 118–125. [in Ukrainian]

Romanets, L., Zinko, Yu., Romaniuk, I. (2017). Ideolohichni tysk na vchytelstvo Vinnychchyny v povoienni roky [Ideological pressure on the Vinnytsya school of thought in post-war years]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats* (12), 224–227. [in Ukrainian]

Yakymenko, I. (2013). Silska shkola Ukrainy v povoiennyi period: realii stanu ta funktsionuvannia (1943–1955 rr.) [The Rural school in Ukraine during the postwar period: the realities of state and functioning (the 1943–1955th)]. *Hurzhiivski istorichni chytannia*, (6), 251–253. [in Ukrainian].

Yefymchuk, N. (2015). Osoblyvosti vidbudovy ta umovy diialnosti silskykh shkil na Zhytomyrshchyni v 1943–1950 rr. [The peculiarities of rebuilding and work conditions of village schools in Zhytomyr region in 1943–1950]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*. (1, ch. 2), 121–124. [in Ukrainian]

Zapysano vid Bohushevskoi (div.Kupchyk) Niny Akafiivny, 1929 r.n., 1 liutoho 2019 r. v smt. Myropil Romanivskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Halitskoi (div. Renkas) Halyny Stanivslavivny, 1936 r.n., 25 hrudnia 2017 r. v s. Karvynivka Romanivskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Hryshenchuk (Vakhniuk) Halyny Yuriivny, 1938 r.n., 30 hrudnia 2017 r. v s. Sadky, Zhytomyrskoho raionu.

Zapysano vid Karabinskoi (div. Strotska) Romani Ivanivny 1937 r.n., 17 zhovtnia 2017 r. v s. Zdvyzhka, Korostyshivskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Poviiichuk (Petko) Tali Semenivny, 1939 r.n., 25 hrudnia 2017 r. v s. Romaniv, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Shevchuk (div. Bondar) Nadii Petrivny, 1937 r.n., 27.12.2015 r. v s. Pavlenkivka, Zhytomyrskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Sinitiskoho Stanislava Ivanovycha, 1929 r.n., 14 zhovtnia 2018 r. v Povch Luhynskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Yaroshchuka Ihoria Panasovycha 1938 r.n., 25 hrudnia 2017 r. v m. Polonne Khmelnytskoi oblasti.

Zapysano vid Yastreb (div. Chemerys) Nadii Petrivny, 1935 r.n., 26 hrudnia 2017 r.. v s. Hlynivtsi, Andrushivskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

UDC 94:330.341.424](477.86)“1944/1991”

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.6

Олег МАЛЯРЧУК

доктор історичних наук, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, вул. Карпатська, 15, Івано-Франківськ, Україна, 76010 (oleg.malyarchuk@gmail.com)

Oleh MALIARCHUK

PhD hab. (History), Professor кафедри документознавства та інформаційної діяльності Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 15, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76010 (oleg.malyarchuk@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3019-9028>

ІНДУСТРІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1991 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити особливості процесу «соціалістичних перетворень» на прикладі окремо взятої Івано-Франківської (Станіславської) області, здобутки і прорахунки економічної політики партійно-радянської влади. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, охарактеризовано зміни у промисловості Івано-Франківської області крізь призму «соціалістичної індустріалізації», висвітлено техніко-економічні показники, що впливали на довгострокові тенденції, які й сьогодні визначають стан українського суспільства. Стрижневою проблемою становлення економіки було технічне переозброєння. Інвестиційна політика держави «не сприяла» цьому – значну частину капітальних вкладень спрямовували на розширення масштабів виробництва завдяки новому будівництву. Саме це найбільшою мірою стосується західного регіону республіки. **Висновки.** В економіці поєднувалися два типи відтворення: екстенсивних джерел зростання (експлуатація нових природних багатств, трудових ресурсів) та інтенсивних, що удосконалювало структуру виробництва і систему управління. Західний регіон республіки розвивався прискореними темпами, проте низький рівень техніки, недосконалість технологій знижували вплив на економічну ефективність. Незважаючи на деяке збільшення масштабів промислового зростання у дев'ятій – дванадцятій п'ятирічках, його ефективність знижувалася. При цьому виснажувалися основні природні ресурси західного регіону УРСР, насамперед вугілля, нафта, газ, калійні солі. Прищеплення командно-адміністративній економіці елементів ринку було принципово неможливим – оскільки все вирішували не виробники, а партійно-державний апарат.

Ключові слова: індустріалізація, Івано-Франківська область, паливно-енергетична база, будівництво, промисловість, екологія.

INDUSTRIAL PROCESSES IN IVANO-FRANKIVSK REGION (1944–1991)

Abstract. *The purpose of the study* is to highlight the peculiarities of the process of «socialist transformations» on the example of a separate Ivano-Frankivsk (Stanislav) region, the achievements and miscalculations of the economic policy of the party-Soviet authorities. **The methodology of the study** is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, author's objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-typological, historical-system) methods. **The scientific novelty** is that for the first time in the Ukrainian historiography, based on the analysis of previously unknown archival documents and materials, changes in the industry of the Ivano-Frankivsk region through the prism of «socialist industrialization» are characterized, technical and economic indicators influencing long-term tendencies that determine the state of Ukrainian society today are highlighted. Technical re-equipment was the core problem of economy formation. The state's investment policy «did not contribute» to this – a large part of the capital investment was directed to expanding production due to to new construction. This is the most relevant for the western region of the republic. **Conclusions.** In the economy, two types of reproduction were combined: extensive sources of growth (exploitation of new natural resources, labor resources) and intensive ones, which improved the structure of production

and the management system. The western region of the republic was developing at an accelerated rate, but the low level of technology and the imperfection of technologies reduced the impact on economic efficiency. Despite some increase in industrial growth during the ninth – twelve five-year plan, its performance was declining. At the same time, the basic natural resources of the western region of the USSR, primarily coal, oil, gas, and potassium salts, were depleted. Inoculation of the elements of the market economy to the command and administrative economy was fundamentally impossible – because everything was decided not by the manufacturers, but by the party-state apparatus.

Key words: industrialization, Ivano-Frankivsk region, fuel and energy base, construction, industry, ecology.

Постановка проблеми. Актуальність даної проблеми полягає в тому, що реалізація державної економічної політики в Україні потребує врахування історичного досвіду, критичного осмислення соціально-економічних процесів, що відбувалися в «радянську тоталітарну епоху». У повоєнні роки закладено пріоритети економічної політики, які впродовж всієї радянської доби визначали стратегію становлення галузей промисловості, сільського господарства, інфраструктури побуту західного регіону України. Об'єктом особливого зацікавлення стали родовища корисних копалин, на освоєння яких витрачали централізовані капіталовкладення. Економічна політика держави полягала в першочерговому закладанні виробничих потужностей у регіоні, а згодом, за залишковим принципом, – здійсненні будівництва житла та інфраструктури для обслуговування фабрик і заводів.

Заходи центральної влади та місцевої адміністрації мали на меті посилити обороноздатність СРСР, зокрема на західному пограниччі, максимально забезпечити інші регіони держави продовольчими та енергетичними ресурсами. Переважна більшість підприємств орієнтувалася на ремонткування і обслуговування різноманітної військової техніки у зв'язку з близькістю кордону. У післявоєнні роки досить активно будували нові заводи і освоювали випускання необхідної країні продукції. Поступово сформувалося декілька головних напрямків: транспортне і сільськогосподарське машинобудування, виробництво устаткування для нафтогазової промисловості. Розбудова промисловості (індустріалізація) призвела до динамічних урбанізаційних процесів, змін у соціальній сфері та пов'язаних з нею екологічних проблем. Врахування історичного досвіду гарантує здійснення державного курсу без запровадження ризикованих економічних експериментів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними науковцями з нових теоретико-методологічних засад розкрито картину соціально-економічних та урбоекологічних процесів, що проходили на західноукраїнських землях у ХХ ст. Це наукові праці В. Барана (Baran, 2003), С. Васиuti (Vasiuta, 2000), О. Васиuti (Vasiuta, 2001), Ю. Гумена (Humen, 2008), В. Клапчука (Klapchuk, 2013), О. Малярчука (Maliarchuk, 2015) та ін. Проте, ціла низка питань залишається недостатньо вивченими: особливості реконструкції старих і будівництво нових підприємств, міське та сільське будівництво й благоустрій, урбанізаційні процеси та інші.

Мета статті полягає у висвітленні процесу «соціалістичної індустріалізації» західних областей УРСР на прикладі окремо взятої Станіславської (з 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківської), здобутки і прорахунки економічної політики партійно-радянської влади – наслідки та перспективи у подоланні згубного впливу в західному регіоні України.

Виклад основного матеріалу. Населенню Станіславської області довелося докласти багато зусиль, щоб відновити зруйновані Другою світовою війною житлові будинки, державні установи, промислові підприємства. У числі перших до ладу став паровозоремонтний завод (союзного підпорядкування Міністерства шляхів сполучення). Наступними – шкіряно-взуттєвий комбінат, меблева фабрика в Станіславі, нафтопереробний завод у Надвірні, калійний комбінат у Калуші, цукровий завод у Городенці та інші об'єкти республіканського і обласного підпорядкування.

упродовж 1944–1948 рр. промисловість Станіславської області була частково відбудована. У 1946 р. в області передбачалося будівництво і відновлення низки промислових об'єктів на суму 25 млн крб., а будівельних організацій не було взагалі. Першочерговим завданням було будівництво оборонних об'єктів самими військовими підрозділами «УВСП-137» (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 456, p. 62).

Головні напрями економічної політики, масово-політичної та культурно-освітньої роботи визначала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік» від 7 травня 1945 р. Для здійснення поставлених завдань західним областям республіки подавалася певна допомога кадрами й матеріально-технічними засобами. Лише у Станіславську область до середини 1946 р. направлено 8314 кваліфікованих спеціалістів і керівників партійних, господарських та правоохоронних органів. Відраджені в обов'язковому порядку були членами партії (3448 комуністів), комсомольцями (3565 осіб), або перевіреними громадянами з відповідними рекомендаціями (Tronko, 1971, p. 38). Партійні і комсомольські організації під неперервним контролем органів державної безпеки зосередили свою увагу на доборі і вихованні кадрів з місцевого населення, які посіли найнижчу (сільські і селищні Ради) і частково середню (районні) керівні ланки державного управління. «Соціалістичні перетворення» на Прикарпатті, як і в цілому в західному регіоні республіки, відбувалися в умовах жорстокої «класової боротьби» (збройного протистояння Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії), яка затягнулася на десятиліття.

Ключове місце в структурі післявоєнної економіки Станіславської області відводилося традиційній лісовій та деревообробній промисловості. Заводи і шахти УРСР, СРСР вимагали мільйонів кубометрів деревини. Карпатські ліси масово знищувалися на великих площах у найбільш доступних місцевостях поблизу транспортних шляхів. У 1949 р. план вивозу сягав уже 2 млн 642 тис. м³ (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 782, p. 47). З невеликими відхиленнями така цілеспрямована державна програма «вивозу карпатського лісу» продовжувалася майже десятиліття. У першому році семиріччя в області заготовлено і вивезено 2 млн 700 тис. м³. З 1960-х рр. розміри фактичної рубки з кожним роком знижувалися, а також знижувалося вивезення деревини із західних областей республіки. У 1965 р. в Івано-Франківській області заготовлено і вивезено 1 млн 670 тис. м³ лісу. Лише в 1968 р. був ліквідований розрив між вирубкою і посадкою хвойних лісів Карпат (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3070, p. 52–53).

Лісова та деревообробна промисловість зазнала нових технічних підходів. Замість ручної пили та сокири, що були основними інструментами лісорубів упродовж століть, лісозаготівельні підприємства оснащали електропилами і бензопилами, пересувними електростанціями, електролебідками, навантажувальними кранами, трелювальними тракторами, лісовозними автомашинами. Сезонні лісозаготівельні підприємства перетворились у постійно робочі, з кадрами робітників та інженерно-технічних працівників. Деревообробна і меблева промисловість Івано-Франківщини концентрувалася у Прикарпатському виробничому лісозаготівельному об'єднанні імені 60-річчя Радянської України. Широкий профіль діяльності – починаючи від посадки лісу й закінчуючи його переробкою; комплексна механізація, розвиток побічних галузей дозволяли динамічно розвиватися впродовж десятиліть. Високоякісною тогочасною продукцією славилися Івано-Франківська меблева фабрика імені Б. Хмельницького, Прикарпатський меблевий комбінат імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Надвірнянський і Вигодський лісокомбінати, удостоєні ордена Трудового Червоного прапора, Івано-Франківський фурнітурний завод імені 50-річчя СРСР. У складі об'єднання «Прикарпатліс»

основними виробничими одиницями були 12 лісокомбінатів, на яких працювало майже 40 тис. осіб.

У відбудовчий повоєнний період відбулися й корінні зміни у нафтогазовій промисловості Станіславської області. Свердловини відновлено і частково реконструйовано. Відбувалася хижачка експлуатація нафтового поля у критичних масштабах. У загальному видобутку нафти в СРСР питома вага прикарпатської нафти була незначною, але її роль в економіці УРСР надзвичайно велика. Наявність власних родовищ давала змогу відмовитися від нераціонального завезення сюди нафтопродуктів з інших регіонів СРСР. За запасами вуглеводів найбільшим було Долинське нафтове родовище. Зростання видобутку нафти на ньому відбувалося до 1966 р. Максимального видобутку супутнього газу досягнуто у 1963 р. – 1,2 млрд м³, нафти – 2002 млн т у 1966 р. (Mysovych, 2012, р. 170). У 1963 р. в Українській РСР видобували 4713 тис. нафти, зокрема в, Івано-Франківській області – 2495 тис., Полтавській – 747 тис., Чернігівській – 667 тис., Сумській – 477 тис., Львівській – 213 тис. тонн (Nefte dobyvaiushchaia, 1966, р. 20–21). До 60-х років минулого століття основним джерелом газу в Україні були газові родовища Івано-Франківської області, які не містили вуглеводневого конденсату.

Історія розвитку озокеритної промисловості на Івано-Франківщині тісно пов'язана з історією нафтопромислу. Виходи озокериту трапляються в районах видобутку нафти. Через те, що практична цінність озокериту («земної смоли», «сала») не була відома, на нього не звертали серйозної уваги. Крім бориславських озокеритових промислів, на Прикарпатті видобували озокерит в районі Трускавця, Старуні і Дзвиняча. Кустарний озокеритовий промисел існував деякий період також на родовищах Поляниця і Небилів. Упродовж усього післявоєнного періоду розвитку озокеритової промисловості Прикарпаття надавали великої уваги. У Бориславі і Дзвинячі побудовані нові шахти і відновлені старі. Якщо в 1946 р. видобувалося 852 т, то в 1967 р. – 1236 т (Stasiv, 1959, р. 62).

Озокерит, або гірський віск, нафтового походження, відноситься до групи рідкісних корисних копалин (відрізняється високими ізоляційними властивостями, речовина хімічно нейтральна по відношенню до води, кислот і лугів, має високу температуру плавлення і значну еластичність). Найбільш багаті родовища Бориславське і Дзвиняцьке. За запасами прикарпатські родовища у 1959 р. посідали перше місце в СРСР (Stasiv, 1959, р. 57). Якщо раніше основна маса озокериту йшла на виготовлення парафіну і виробництво свічок, то у досліджуваний нами період з нього виробляли церезин. Церезин широко застосовували у виробництві спеціальних високоякісних мастил, в електротехнічній, текстильній, хімічній, паперовій, шкіряній, лакофарбовій та інших галузях. Великого значення набув озокерит в медицині, як засіб для лікування ревматичних, суглобних і шкіряних хвороб.

Швидкі темпи розвитку нафтогазової промисловості забезпечувала техніка, що працювала на електричних приводах. Якщо раніше проходження нових свердловин за добу вимірювалося сантиметрами, то нові потужні турбінні бурові верстати дали можливість заглиблюватися на десятки метрів. Надзвичайно продуктивний турбінний спосіб буріння уможливив здавати свердловини в експлуатацію раніше визначених графіків. З року в рік збільшувалася кількість автоматики, яка приводилася в дію електрикою. Електричні двигуни повністю витісняли парові. На нафтовидобувних підприємствах тривала заміна свабового і желонкового способу видобутку глибоко насосним. На зміну примітивним способам буріння прийшли досконаліші – роторний і турбінний, алмазне долото. У свою чергу, електробур дозволив здійснювати буріння глибоких нафтових і газових свердловин у кілька разів швидше, ніж турбінним і роторним способами. Пробурені на велику глибину свердловини дозволили ввести в експлуатацію запаси нафти на глибоких горизонтах – 5 тис. м.

На початку 1960-х рр. у західних областях Української РСР досягнуто успіхів у концентрації виробництва електроенергії на районних електростанціях. Понад 70 % загальної кількості електроенергії виробляла ця категорія електростанцій (Добровірська, Львівська, Чернівецька, Івано-Франківська, Жидачівська та інші – всього 26). Як енергетичне паливо тут використовували природний газ, львівсько-волинське і донецьке вугілля, буре вугілля Коломийського і Закарпатського родовищ, мазут, а також частково – нафту і торф (Petrovskiy, 1964, p. 76–77).

З 1962 р. у Станіславській області вели будівництво Бурштинської ДРЕС проектною потужністю 1800 тис. кВт. Перший енергоблок потужністю 200 тис. кВт введено достроково в експлуатацію в 1965 р. (уперше в країні за 29 місяців). Раніше за встановлений термін введено в експлуатацію і другий та третій енергоблоки. Прискорене введення в експлуатацію енергопотужностей на Бурштинській ДРЕС заповнило гострий дефіцит в електроенергії, що був у Львівській, Івано-Франківській і Закарпатській областях, забезпечило стабільний відпуск електроенергії в країні РЕВ (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3093, p. 55). Відповідно до наказу Міненерго СРСР № 191/Р від 3 червня 1975 р., Бурштинська ДРЕС мала бути прийнята Державною комісією в промислову експлуатацію у наступному році (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 4048, p. 98).

Ключове значення для економічного розвитку і підвищення продуктивності праці мала модернізація (оновлення робочого обладнання з метою повної або часткової його ліквідації) застарілого обладнання. Незважаючи на велику кількість напрямків модернізації, за основу взяли технологічну і експлуатаційну. Технологічна – направлена на зміну технології виробництва (на базі використання електроенергії), а експлуатаційна – на поліпшення технічних даних. З останньої можна виділити модернізацію з метою автоматизації. Автоматичні потокові лінії найкраще себе зарекомендували на автобусному, автотранспортному, інструментальному заводах Львова. Практика львівських підприємств засвідчувала, що продуктивність обладнання за модернізації зростає на 30–50 %. Передова техніка і технології виробництва поєднувалися зі спеціалізацією. Механізація і автоматизація збиральних операцій на машинобудівних і приладобудівних підприємствах стали магістральними шляхами.

Офіційна політична доктрина проголошувала, що радянські будівельники йшли у перших рядах творців матеріально-технічної бази комунізму. Партійна пропаганда стверджувала, що зростання масштабів виробництва й значні зміни соціальної структури суспільства прискорили процес «зближення двох форм соціалістичної власності», ліквідацію відмінностей між класами, розумовою і фізичною працею, містом і селом. На кінець 1950-х р. різко збільшилися масштаби будівництва великих і середніх підприємств. На основі дальшої індустріалізації будівництва, впровадження наукової організації праці і передових методів відбулися певні зрушення. Усе це в повному обсязі відносилось і до економічного життя західного регіону України й, зокрема, Станіславської області.

До 1958 р. підприємства і будови розташовані на території Станіславської області не мали ні одного заводу залізобетонних конструкцій, що не могло не відбитися на темпах і якості будівництва. У 1959 р. розпочинається будівництво в області відразу трьох заводів, загальною потужністю 105 тис. м³ залізобетонних конструкцій в рік: в Калуші – 50 тис. м³, у Долині – 30 тис. м³, у Надвірній – 25 тис. м³. У 1959 р. Станіславський раднаргосп отримав найновішу на той час техніку – самоскиди: «ЗИМ-585» – 131, «ГАЗ-93» – 20, «ГАЗ-205» і «ГАЗ-222» – 26 одиниць. Із будівельних механізмів раднаргоспу виділено: екскаваторів мало ковшових – 20, бульдозерів – 30, бетономішалок – 48, кранів автомобільних – 20, автотранспортних – 17, кранів козлових – 12 і т. д. (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 2283, p. 4–5). Будівельні організації області отримали значне підкріплення технікою і механізмами, а також матеріалами. До цього слід додати значні капіталовкладення. Так, Долинському

будуправлінню організованому у травні 1958 р. надавалося державним планом 18 млн 770 тис. крб. на рік. Незважаючи на усі зусилля вдалося освоїти лише 10 млн 126 тис крб., або 54,2 %. Не вистачало робочої сили, будівельних матеріалів (SAIFR, f. P-1, d. 1, с. 2283, р. 9). Необхідно вказати, що крім цього існували й інші причини притаманні соціалістичній плановій економіці. Перш за все, заклали одночасно (згідно планових директив) будівництво багатьох об'єктів, і в результаті «всюди розпочали і кінця ніде не було видно». Наступне – неузгодженість дій між замовниками, підрядчиками, субпідрядниками, поставниками, відсутність досвідчених керівних кадрів (за основу бралася не фаховість, а членство в партії і благонадійність).

Промисловість Станіславської області, як і всієї республіки, працювала на оборонний комплекс СРСР. У архівних матеріалах вдалося віднайти інформацію під грифом «таємно» про хід виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про незадовільне виконання в 1959 році плану капітального будівництва на підприємствах оборонної промисловості УРСР та на заводах, залучених до виробництва воєнної техніки» від 9 березня 1960 р. Планом на 1960 р. Станіславському заводу № 63 виділено капітальні вкладення в обсязі 1328 тис. крб. З метою ліквідації допущеного відставання в будівництві обкомом КПУ розроблялися і здійснювалися першочергові заходи, спрямовані на забезпечення виконання плану капітальних робіт, що підлягали «особливому контролю» (SAIFR, f. P-1, d. 1, с. 2405, р. 1).

У Івано-Франківській області в короткі терміни була створена потужна будівельна індустрія – трести «Хіметалургбуд», «Нафтогазбуд», «Прикарпатжитлобуд», «Західхімпромонтаж», «Прикарпаттяводбуд», управління будівництва Бурштинської ДРЕС. Якщо у 1966 р. будівельні і монтажні роботи вели 44 загально будівельні та спеціалізовані організації, то в 1977 р. – 61. Житлове і промислове будівництво у м. Івано-Франківську та райцентрах та населених пунктах області здійснювали спеціалізовані комбінати «Івано-Франківськпромбуд», трести «Західхімпромонтаж», «Прикарпатжитлобуд», «Прикарпатпецбуд», обласна міжколгоспна будівельна організація, які мали у своєму розпорядженні відповідну техніку і кадри. Трести і підпорядковані їм організації постійно критикувалися керівництвом «за неритмічність і не справляння зі встановленими завданнями. Багато робочого часу витрачалося через організаційні неполадки, особливо в спеуправліннях № 75 тресту «Західводбуд», № 612 тресту «Укргідроспецбуд» та № 244 тресту «Термоізоляція». У 1968 р. чотири із шести будівельних управлінь області і трест «Прикарпатжитлобуд», не виконали семимісячного плану підрядних робіт введення в дію житлової площі і завдань з підвищення продуктивності праці, допущено відставання у будівництві дитячих садків, клубів, об'єктів торгівлі та ін.» (SAIFR, f. P-1, d. 1, с. 3584, р. 1). Трестівські справи «звучали прикрим дисонансом на фоні взятих соціалістичних зобов'язань... Зброя, котру будівельники мали застосувати, залишалась невикористаною. Продуктивність праці не тільки не зросла, а впала. Замість зниження собівартості – здороження. Велика частка перевитрат припадала на непланові роботи, зв'язані з поганим постачанням, на усунення браку» (Reshetylo, 1967, р. 4).

У середині ХХ ст. введено в експлуатацію Калуський, Долинський та Івано-Франківський заводи збірних залізобетонних виробів і конструкцій загальною потужністю понад 180 тис. м³ збірного залізобетону, Калуський і Бурштинський домобудівні комбінати загальною потужністю 70 тис. м² житла на рік. Будівельні організації області були забезпечені потужною на той час технікою. Тільки в підрядних будівельних організаціях нараховувалось 180 різних екскаваторів, 170 бульдозерів, 80 баштових кранів та понад 200 мобільних кранів, автотранспорту, трубоукладників та іншої спеціалізованої техніки. Калуські будівельники першими в економічному районі перейшли на виготовлення і застосування збірних

залізобетонних двадцятичотириметрових ферм та плит перекриття довжиною 12 і шириною 1,5–3 м. У тресті «Прикарпатжитлобуд» широко застосовувалися хімічні матеріали для настилання підлог. На Бурштинському домобудівному комбінаті вперше в країні впроваджено у промислове виробництво віброактивований спосіб приготування бетонної суміші. Механізовано й опоряджувальні роботи. Проте відсоток ручної праці на будівництві сягав майже 60 % (Мутиуга, 1965, р. 3).

Івано-Франківська область середини ХХ ст. вирізнялася величезним розмахом промислового та житлового будівництва. В Калуші, Бурштині, Долині, Надвірній, Коломії і в обласному центрі й навіть у невеликих селищах зводилися численні риштування новобудов. Будівельники створювали підвалини для дальшого розвитку економіки Івано-Франківщини – індустріалізації. Лише в 1965 р. введено майже стільки основних фондів, скільки їх було на початок семирічки. Введення в дію нових виробничих потужностей – таким було основне завдання будівельників і монтажників.

Машинобудування області бере свій початок з 1957 р., коли Станіславський машинобудівний завод об'єднався з вагомеханічним (в минулому теж майстернею власника), що випускав десятитонні автомобільні ваги і ремонтував їх. До цього часу Станіславський машинобудівний – виробництво для якого назва «завод» звучала надто гучно. Штат – 150 осіб. Продукція – колодязні насоси та литво. Важко знайти в місті підприємство, яке так стрімко вирішило перспективу свого розвитку. На це вплинуло нафтогазовидобування, потреба у виробництві різноманітних газових лічильників (РС-100). У 1961 р. освоєно виробництво нових приладів – глибинних манометрів. У наступні два роки поряд з розбудовою нових корпусів, випуск диференційних і глибинних манометрів, мазутомірів. У 1964 р. стартує випуск нової техніки – квитково-касових машин Т-2. У 1970 р. випущено лічильної техніки на суму 16 млн крб. (із загального обсягу продукції 20 млн крб.). Поряд з цим освоювався випуск нових приладів для нафтової промисловості – пульт контролю процесів буріння для бурових установок, станція контролю режимів до розвідувального буріння, самохідна польова лабораторія для випробування пластів та інші. Якщо взяти до уваги, що з 1958 р. по 1967 р. загальна площа заводу зросла у вісім з лишком разів, то стає зрозумілим, що підприємство по суті збудоване заново. У 1945 р. на заводі працювало 7 інженерів та техніків то тепер інженерно-технічний персонал нараховував 300 штатних одиниць (Basiuk, 1967, р. 3).

Коломийський завод сільськогосподарських машин виготовляв подрібнювачі грубих кормів (січкарни). Через п'ять років на підприємстві почали випускати силосорізки і соломорізки. У 1958 р. підприємство першим у СРСР освоїло випуск грейдерних навантажувачів – машин, призначених для механізації трудомісткого навантажування на транспортні засоби гною, зеленої маси, соломи, силосу і різних сипких матеріалів. На Станіславському приладобудівному заводі і Коломийському заводі сільськогосподарського машинобудування в 1960 р. механічний привід повністю замінили електричним. З електрифікацією технологічних процесів змінилася технологія оброблення, значно скоротилася кількість операцій, зменшилися відходи виробництва.

На середину 1960-х рр. (за семирічку) стали до ладу діючих Ямницький цементний і перша черга Долинського газобензинового заводу, Калуська база будівельної індустрії, перший виробничий комплекс Калуського хіміко-металургійного комбінату (КХМК), два блоки по 200 тис. кВт Бурштинської ДРЕС, крекінг-установка Надвірнянського нафтопереробного заводу, Пасічнянська газокompресорна станція, Івано-Франківська мебльова фабрика та низка цехів і дільниць різних галузей промисловості. Проведена докорінна реконструкція Івано-Франківського приладобудівного і Надвірнянського нафтопереробного заводів, шкіряно-взуттєвого комбінату та багатьох інших. Упродовж п'ятирічки споруджувалися нові приміщення

швейної фабрики і металозаводу в Івано-Франківську, Калуської ТЕЦ та інші. Реконструювалися і розширювалися підприємства з обробки деревини, Калуський калійних комбінат, Коломийський завод сільськогосподарських машин та низка інших. До ударних будов Івано-Франківської області відносився Домбровський кар'єр, де вперше в історії СРСР «камені родючості» (калійну сіль) видобували відкритим способом. У вересні 1966 р. основні роботи були завершені на шахті «Ново-Голинь». Транспортна канатна стрічка від шахти до дробильного комплексу простягалася на півтора кілометра.

У 1969 р. споруджено Івано-Франківський арматурний завод, який виготовляв герметичні клапани та арматуру для магістральних трубопроводів. У 1972 р. збудовано Івано-Франківський завод «Автоливмаш», який освоїв випускання автоматичних ливарних ліній, цехів для машинобудівних і ливарних заводів, зокрема й спеціального обладнання для Куби (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 64, p. 2). Наявність дешевої електроенергії прискорила розбудову металообробної промисловості. Першу продукцію випустили Калуський завод комунального устаткування та Івано-Франківський фурнітурний. Паровозоремонтний завод реорганізовано в локомотиворемонтний. Свої виробничі потужності розширювали Івано-Франківський ремонтно-механічний і Калуський завод «Нафтобурмашремонт».

На початок 1970 р. м. Івано-Франківськ охоплював 75 заводів, фабрик, комбінатів та інших підприємств, на яких працювало 43 тис. осіб.

Внаслідок прискореного створення промисловості західного регіону УРСР збільшувалися обсяги капіталовкладень та будівельно-монтажних робіт. Так, якщо обсяги підрядних робіт в 1963 р. в Івано-Франківській області становили 31 млн крб., то в 1965 р. – 72 млн крб., а в 1969 р. – 100 млн крб. Основна частина цих робіт припадала на трести «Хімметалургбуд», «Прикарпатжитлобуд», «Нафтогазбуд» для яких обсяги будівництва зростали щорічно на 35 %. Нестача потужностей виробничих баз, будівельних машин і механізмів, а також житла стали основним гальмом в успішному виконанні будівельними організаціями поставлених перед ними завдань. Уже в 1968 р. дефіцит на обсяг запланованих робіт в тресті «Прикарпатжитлобуд» із товарного бетону становив 40 %, у тресті «Нафтогазбуд» – 50 %. Від визначених планових норм значно відставала промисловість будівельних матеріалів, особливо стінових, потребу в яких покривали лише на 60%. Дефіцит цегли в 1969 р. становив 140 млн шт., черепиці – 10 млн шт., щебеню – 1 млн м³, піску – 500 тис. т, бугового каменю – 100 тис. м³, гіпсу – 40 тис. т і т. д. (SAIFR, f. R-295, d. 5, c. 3352, p. 43). У вирішенні цих невідкладних питань допомогу надавали підприємства місцевих будівельних матеріалів, кількість яких у 1969 р. сягала 327 (SAIFR, f. R-295, d. 5, c. 3998, p. 10). За семирічку промисловість Івано-Франківської області отримала подальший розвиток: видобуток нафти зріс у 2,3 рази; відповідно, природного газу – 9,3; мінеральних добрив – 1,5; виробництва цегли 1,5. Одночасно освоювали виробництво нових видів продукції: цементу, зрідженого газу, харчового парафіну, бітуму, аеросилу та ін.

У 1970 р. згідно з новою системою планування і економічного стимулювання працювало 190 промислових підприємств Івано-Франківської області, або 84,1% від загальної чисельності. План прибутку виконано на 101,6 %. Понад план дано 3,1 млн крб., порівняно з минулим роком прибутки зросли на 9,6 % (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3512, p. 6). З метою визначення якісного показника продукції періодично проводили обстеження технічного рівня і якості вироблених готових товарів. У 1973 р. обстеженню підлягали вже 139 промислових підприємств області. Із цієї кількості 109, або 78,4 % проводили атестацію промислової продукції. Її випустили на суму 779 млн крб., що складало 86,3 % від загального випуску. Необхідно відзначити, що в 1972 р. проводили атестацію 71 підприємства, або 42,8 % від загальної кількості обстежених. Випущено продукції на суму 529 млн крб. За рік значно збільшилася

частка продукції вищої категорії якості, тобто тієї, яка відповідала кращим вітчизняним чи закордонним зразкам і якій присвоювали державний Знак якості. У 1973 р., порівняно з 1972 р., її кількість збільшилася у 3 рази. Найбільшу кількість найменувань виробів зі Знаком якості – 7, або 70 %, припадало на підприємства Мінлегпрому УРСР, насамперед, Івано-Франківську швейну фабрику. Готові вироби зі Знаком якості у 1973 р. випускали Надвірнянський нафтопереробний завод – паливо дизельне автотракторне літне; Калуський хіміко-металургійний комбінат – аеросил А-175; Івано-Франківська меблева фабрика – набір 87-М; Івано-Франківська кондитерська фабрика – цукерки «Вишня заспиритована в шоколаді», «Малинка»; Івано-Франківський приладобудівний завод – консистометр цементного розчину КЦ-3 (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3826, p. 2–3).

Машинобудування у структурі промислового комплексу західного регіону республіки було важливою галуззю. Історично воно формувалося на базі ремонтних майстерень, розташованих довкола м. Львова та інших обласних центрів. Упродовж досліджуваного періоду важливу роль в машинобудівній промисловості західного регіону республіки відігравав Коломийський ордена «Знак пошани» завод сільськогосподарських машин. Це був також постачальник продукції на експорт. Упродовж 1961–1971 рр. завод експортував продукції на 16 млн крб. у 20 країн світу (Угорщину, Болгарію, Францію, Грецію та ін.) (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3611, p. 103).

Коломийський завод сільськогосподарських машин – єдине спеціалізоване підприємство в країні з виробництва універсальних грейферних вантажників-екскаваторів, які за технічним рівнем перевищували найкращі закордонні конструкції аналогічних машин. Вони мали великий попит на внутрішньому ринку, а також поставлялися на експорт. Унаслідок низької якості комплектації гумовотехнічними виробами Лисичанського заводу були численні претензії від споживачів «щодо підтікання мастил». Через це в 1973 р. бракували цілі партії техніки (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 4019, p. 37).

Одночасно з динамічними економічними показниками були масове прогулювання, простої, пропускання (невиходи на роботи). Це й спонукало до аналізу статистичних даних у 1971 р. на промислових підприємствах у межах однієї Івано-Франківської області. У зв'язку з прогулами, «невиходом на роботу з дозволу адміністрації» втрати робочого часу становили 143303 людино-дні, а в 1972 р. – 142761 (прогули – 15095 і 13998, простої – 21171 і 18947) (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3800, p. 2). З цим «негативним явищем на виробництві велася постійна боротьба», і вже в 1976 р. цей показник знизився до 71,9 тис. людино-днів (у 1983 р. – 37,6 тис. людино-днів) (SAIFR, f. R-7, d. 2, c. 1618, p. 78). Обсяг недоданої продукції – 5 млн крб. Найбільша кількість невиробничих втрат допущено на підприємствах «Прикарпатліс» – 2 дні на кожного робітника; на підприємствах місцевої промисловості – 1,2. Проте втрати робочого часу через хвороби сягнули 906,4 тис. людино-днів за рік. Внаслідок вказаних втрат не додано валової продукції на суму 68,5 млн крб. (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 4241, p. 15).

Якщо б «не було втрат», то промисловість Івано-Франківської області у 1976 р. могла б виконати план щодо продуктивності праці на 106,6 %, замість 102,2 %. Усі дані наведено за офіційними показниками, а насправді вони були набагато більшими. Керівники підприємств їх часто свідомо приховували, тож факти не потрапляли в офіційну звітність. При цьому необхідно враховувати, що не всі випадки реєстрували. Це призводило до неритмічної і непланованої роботи – «авралів», коли план виконували в останні дні місяця. «Штурмівщина» негативно позначалася на якості роботи і виробів (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3611, p. 19).

Цікавим залишається історичний факт, що в 1975 р. інститут «Теплоелектропроект» виконав роботу «Співставлення варіантів розміщення АЕС у Рожнятівському пункті Івано-Франківської області і Нетишинському пункті Хмельницької області». Висока сейсмічність Рожнятівщини ускладнювалася

наявністю тектонічних зсувів і розломів земної поверхні. Порівнявши техніко-економічні показники конкурентних площадок, перевагу у будівництві АЕС було надано Нетишину. Міненерго СРСР прийняло рішення № 80 від 17 квітня 1975 р. про будівництво АЕС потужністю 4000 МВт в Нетишинському пункті Хмельницької області замість Івано-Франківської АЕС на Рожнятівській площадці (SAIFR, f. P-1, d. 1, с. 4048, р. 39–40).

Упродовж грудня 1975 р. – січня 1976 р. у «всіх» первинних партійних організаціях, колективах трудящих відбулися збори щодо обговорення проекту ЦК КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976–1980 рр.». Комуністи, «всі» трудящі зустріли цей важливий партійний документ «з великим патріотичним піднесенням, прагненням примножити свій внесок у зміцнення і розквіт нашої країни». «Усі» учасники зборів схвалили проект ЦК КПРС до XXV з'їзду партії. На належному організаційно-політичному рівні, за високої активності робітників, інженерно-технічних працівників і службовців відбулися збори. Обговорюючи проект, трудящі зосередили свою увагу на шляхах дальшого піднесення економіки, дійсного перетворення десятої п'ятирічки в п'ятирічку ефективності і якості. Особливий інтерес становила необхідність посилення режиму економії, підвищення фондovіддачі, ліквідації простоїв і втрат робочого часу, зміцнення планової і трудової дисципліни «як головних умов зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва» (SAIFR, f. P-1, d. 1, с. 4158, р. 1–2).

У 1981–1982 рр. допущено зниження рівня рентабельності виробництва на підприємствах хімічної, машинобудівної, легкої і харчової промисловості регіону. Особливої уваги заслуговує низка службових інформацій райкомів, міськкомів, обкомів партії, зокрема «Про прийняті заходи щодо виконання критичних зауважень і пропозицій, висловлених бригадою ЦК Компартії України в період перевірки» № 496 від 15 липня 1983 р. У процесі перевіряння Івано-Франківської області, у зв'язку з наступним звітом обкому партії на політбюро ЦК Компартії України «Про організаційну та політичну роботу по виконанню рішень листопадового (1983) Пленуму ЦК КПРС», виявлено недоліки й упущення в роботі партійних, радянських і господарських органів. Вони зводилися до того, що «по росту об'ємів виробництва і продуктивності праці за два роки із завданням не справилися половина районів і міст, кожне друге підприємство промисловості будівельних матеріалів, одна третина заводів машинобудування і металообробки, четверта частина підприємств лісової, паперової і деревообробної промисловості. Із 49 важливих видів продукції, не забезпечено виконання – 32. Фондовіддача у 1982 р., у порівнянні з 1975 р., знизилася на 6,5 %» (SAIFR, f. P-1, d. 1, с. 4912, р. 3–4).

У виробничих колективах були масовими випадки порушень трудової дисципліни і технологій, прогулів, неефективного використання техніки і устаткування. Багато зауважень від перевіряючих надходило щодо організації соціалістичного змагання, створення належних умов праці, раціонального використання матеріальних ресурсів, непродуктивних витрат, вдосконалення обліку й т. д. Недостатньою була робота з профілактики виробничого травматизму і професійних захворювань, безгосподарністю та марнотратством. Ритмічність роботи промислового виробництва зривали невчасні поставання; порушення технології; використання застарілого і неефективного обладнання. Незважаючи на значні зусилля й вагомні досягнення в поліпшенні технологічного процесу, він все ще залишався на досить низькому рівні.

З початку 1980-х рр. у західному регіоні УРСР темпи промислового будівництва, як і в країні загалом, уповільнилися. Керівництво країни намагалося стримати негативні тенденції в економіці. За рішенням листопадового (1982) пленуму ЦК КПРС, з 1 січня 1984 р. в п'яти галузях промисловості проводили економічний експеримент. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по

розширенню прав виробничих об'єднань (підприємств) промисловості в плануванні і господарській діяльності і по посиленню їх відповідальності за результати роботи» від 14 липня 1983 р. закріплювала основні положення. Учасники експерименту одержали право залишати в колективі кошти, одержані внаслідок економії фонду зарплати, підвищувати оклади. Водночас колективам вказували конкретні напрямки, на які дозволяли витратити засоби з відповідних фондів. У 1983 р. прийнято Закон про трудові колективи, який мав підвищити зацікавленість працівників у результатах праці, надати імпульс розвитку економіки. Але більшість повноважень колективу мала дорадчий характер: затвердження правил внутрішнього розпорядку, умов колективного договору, соціалістичного змагання та ін. Колектив насправді нічого не змінював, все найголовніше вирішували керівники.

Стратегічні плани партії і держави у першій половині 80-х рр. ХХ ст. підтверджували наступність політики і вважали новим важливим етапом у розв'язанні довгострокових завдань економічного та соціального курсу. Тривало удосконалення планування й управління економікою, росла залежність країни від зовнішніх економічних зв'язків. Офіційно подавалося, що міжнародний поділ праці здійснювали шляхом співробітництва з країнами членами РЕВ та іншими соціалістичними державами.

Зважаючи на невиконання завдань одинадцятої п'ятирічки, ХХVII з'їзд КПРС вказав на недоліки в розвитку економіки. Серед них – недостатні темпи впровадження нової техніки і технології; відставання від сучасних вимог технічного рівня й якості багатьох видів продукції, зокрема товарів народного споживання; порушення договірної дисципліни щодо поставок; недовиконання міністерствами, об'єднаннями планових завдань щодо випуску промислової і сільськогосподарської продукції, залучення виробничих потужностей, економії матеріальних витрат щодо підвищення ефективності виробництва. Головні недоліки, як зазначив ХХVII з'їзд КПРС, полягали в тому, що своєчасно не враховано зміни в об'єктивних умовах розвитку виробництва, які вимагали переведення економіки на рейки всебічної інтенсифікації, повільно йшла перебудова структурної політики і методів управління, психології господарчої діяльності людини.

Подальший розвиток науково-технічного прогресу як складової частини прискорення соціально-економічних змін накресливали квітневий (1985) пленум ЦК КПРС, рішення ХХVII з'їзду партії, «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року». У вирішальній сфері людської діяльності – економічній – передбачено здійснити крутий поворот до інтенсифікації виробництва, перехід до економіки вищої організації та ефективності виробництва, досягнення найвищого світового рівня продуктивності праці. Перед радянським народом КПРС поставила завдання до кінця століття збільшити національний прибуток майже удвічі з подвоєнням виробничого потенціалу і його якісним перетворенням. Це за умови, що технологічна відсталість СРСР в середині 80-х рр. ХХ ст. виявлялася повною мірою.

Дванадцяті п'ятирічці (1986–1990 рр.) необхідно аналізувати через призму «перебудови» у СРСР і УРСР. У «перебудовному процесі» в СРСР розрізняють три етапи, відмінних за суттю. Перший – (1985–1986 рр.) – тривав під гаслом «більше соціалізму» та був контрольований ініціаторами. Другий – (1987–1988 рр.) – «більше демократії», характеризувався провалом започаткованих економічних реформ і пробудженням суспільства під впливом політичної гласності. Кремль, тоталітарна/авторитарна природа якого не зазнала істотних змін, надалі управляв країною й суспільством. Третій етап – (1989–1991 рр.) – характеризувався поглибленням реформаторських зусиль команди М. Горбачова, що вилилося у вільні вибори в органи державного управління. Зрощена партійно-радянська влада роз'єдналася на самостійні гілки – владу компартійних комітетів і радянських органів.

Авторитарна влада розпочала трансформацію в демократичну, що призвело до протистояння між загальносоюзним центром і союзними республіками, регіонами.

Висновки. Процес соціалістичної індустріалізації західного регіону України і зокрема Івано-Франківської області, супроводжувався широкомасштабним будівництвом заводів, фабрик, електростанцій, реконструкцією і технічним переобладнанням робочих місць, що сприяло економічному розвитку регіону, трудовій зайнятості населення, створенню промислової бази з місцевих ресурсів. Економічний комплекс набув загальних визначальних рис радянської планової економіки. У досліджуваній період у західному регіоні Української РСР, як і в республіці, виникли і набули розвитку нові машинобудівні галузі і виробництва – автомобільна, електронна промисловості. З приладобудівної промисловості виділилося виробництво напівпровідникової техніки; з верстатобудування – ковальсько-пресового, ливарного устаткування; з радіотехнічної – радіоелектроніка. Створено нову галузь сільськогосподарського машинобудування – виробництво машин і устаткування для тваринництва і кормовиробництва. Швидко впровадження у виробничі процеси електроенергії забезпечило розвиток оборонної, машинобудування, приладобудування, металообробки та інших галузей промисловості і сільського господарства. В першу чергу модернізувалися виробництва, які обслуговували військовий комплекс і освоєння космосу.

Керівництво держави, розробляючи головні напрями економічної політики, частково враховувало зміни, які відбувалися у світі. У розвинутих країнах все більшого розмаху набирала науково-технічний прогрес, впровадження найновіших машин, технологій, моделей управління. Економічне життя в СРСР перебувало в прямій залежності від партійних органів, які на всіх рівнях активно втручалися в роботу керівників підприємств та установ. Командно-адміністративна економіка головного значення надавала організаційному чиннику. Рентабельність виробництва, зменшення його ресурсних затрат, підвищення продуктивності праці, прибуток, фондодвідача, завантаження виробничих потужностей, раціональне використання машин і устаткування, освоєння нових видів продукції відігравали другорядну роль. Характерною рисою радянської економіки була її зорієнтованість на виконання плану з валових показників, пізніше – обсягу реалізованої продукції.

Перспективи подальших розвідок цього питання. Серед національних пріоритетів розбудови Української незалежної держави постає охорона навколишнього природного середовища, регулювання еколого-економічної діяльності, гарантування права своїх громадян на екологічну безпеку. Економічні та соціальні труднощі не повинні бути загрозою для регіону, зважаючи на закладені в попередні десятиріччя проблеми. Оптимальне вирішення соціально-економічних проблем залежить від державних органів, науково-дослідних установ, приватної ініціативи. Ринкова система передбачає «виробляти те, що продається». Структурна перебудова промисловості охоплює: закриття економічно неефективних та екологічно шкідливих виробництв, які неможливо перепрофілювати на випускання конкурентноздатної продукції чи перетворити на екологічно нешкідливі; подрібнення великих підприємств і їх подальше перепрофілювання на випускання рентабельної продукції, що має попит; створення приватних виробничих підприємств і розширення сфери послуг. Окремого наукового дослідження потребує історія промислових підприємств західного регіону України, зокрема, Івано-Франківської області початку ХХІ ст.

Бібліографія

Баран, В. К. (2003). Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 670 с.

Басюк, Г. (1967). Віхи зростання. *Прикарпатська правда*. 24 вересня, С. 3.

- Васюга, С. І.** (2000). Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання. Тернопіль: СМП «Астон», 536 с.
- Васюга, О. А.** (2001). Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. Тернопіль: Гал друк, 600 с.
- Гумен, Ю. Є.** (2008). Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект. Тернопіль: Вектор, 264 с.
- Клапчук, В. М.** (2013). Корисні копалини Галичини: видобування та переробка. Івано-Франківськ: Фоліант, 508 с.
- Малярчук, О. М.** (2015). Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 548 с.
- Мисьович, Р.** (2012). Становлення нафтогазовидобувного управління «Долинанафтогаз». З історії Долини: зб. історико-краєзнавчих статей. Долина. Вип. V, С. 168–223.
- Митюра, І.** (1965). Свято будівельників. *Прикарпатська правда*. 8 серпня, С. 3.
- Нефтедобывающая и газовая промышленность СССР.** Статистический сборник (1966), 666 с.
- Петровський, М. І.** (1964). Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / [відп. ред. М. І. Петровський, І. Ф. Гриновець, І. О. Луцик, В. І. Михайлов та ін.]. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 290 с.
- Решетило, З.** (1967). Гальмо – низька організація праці. *Прикарпатська правда*. 13 червня, С. 4.
- Стасів, М. Ю.** (1959). Нафта, газ і озокерит Прикарпаття. К.: Державне видавництво технічної літератури УРСР, 68 с.
- Тронько, П.** (гол. редкол.). (1971). Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Івано-Франківська обл. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 640 с.
- Державний архів Івано-Франківської області.

References

- Baran, V.** (2003). Ukraine: novitnia istoria (1945–1991 rr.) [Ukraine: contemporary history (1945–1991)]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 670 p. [in Ukrainian].
- Basiuk, H.** (1967). Vikhy zrostantia. *Prykarpatska pravda*. 24 veresnia. S. 3. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
- Humen, Yu.** (2008). Urboekolohichni problemy Zakhidnoho rehiony Ukrainy 1960–1990 rr.: istorychyi aspekt [Urban-ecological problems of the Western region of Ukraine in 1960–1990: historical aspect]. Ternopil : Vektor, 264 p. [in Ukrainian].
- Klapchuk, V.** (2013). Korysni kopalyny Halychyny: vydobuvannia ta pererobka [Minerals in Galicia: mining and processing]. Ivano-Frankivsk: Foliant, 508 p. [in Ukrainian].
- Maliarchuk, O.** (2015). Sotsialno-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehion Ukrainy RSR (1964–1991) [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991)]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 548 p. [in Ukrainian].
- Mysovych, R.** (2012). Stanovlennia naftohazovydobuvnoho upravlinnia «Dolynanaftohaz». Z istorii Dolyny: zb. istoriko-kraieznavchikh statei. Dolyna. Vyp. V. S. 168–223. [in Ukrainian].
- Mytiura, I.** (1965). Sviato budivelnikiv. *Prykarpatska pravda*. 8 serpnia. S. 3. [in Ukrainian].
- Neftedobvyaiushchaia i gazovaia promyshlennost SSSR.** Statysticheskiy sbornik (1966) [The oil and gas industry of the USSR. Statistical compilation, 666 p. [in Russian].
- Petrovskiy, M.** (1964). Rozkvit ekonomiky zakhidnykh oblastei URSR (1939–1964 rr.) [The heyday of the economy of the western regions of the Ukrainian SSR (1939–1964)] / [edit. by Hrynovets I., Lutsyk I., Mychailov V., Petrovskiy M.]. Lviv: Publishing House of Lviv University, 290 p. [in Ukrainian].
- Reshetylo, Z.** (1967). Halmo – nyzka orhanizatsiia pratsi. *Prykarpatska pravda*. 13 chervnia, S. 4. [in Ukrainian].
- Stasiv, M. Yu.** (1959). Nafta, haz i ozokeryt Prykarpattia. K.: Derzhavne vydavnytstvo tekhnichnoi literatury URSR, 68 p. [in Ukrainian].
- Tronko, P.** (Ed.). (1971). Istoriiia mist i sil Ukrainy RSR: Ivano-Frankivska obl [History of Ukrainian cities and villages]: 26 volumes. Svano-Frankivsk region. Kyiv: Holov. Red. URE AN URSR, 640 p. [in Ukrainian].

Vasiuta, S. (2000). Radianskyi ekotsyd v Ukraini: istorychni vytoky ta trudnoshchi podolannia [Soviet ecocide in Ukraine: historical sources and difficulties of overcoming]. Ternopil: SMP «Aston», 536 p. [in Ukrainian].

Vasiuta, O. (2001). Problemy ekolohichnoi stratehii Ukrainy v konteksti hlobalnoho rozvytku [Problems of the ecological strategy of Ukraine in the context of global development]. Ternopil: Haldruk, 600 p. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [SAIFR – State Archives of Ivano-Frankivsk region].

Всесвітня історія. Міжнародні відносини World History. International relations

UDC 94(4) «1492/1914» 32(019) 343.341

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.7

Дмитро ПОМАЗАН

аспірант, кафедри історії, археології та філософії Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького, вул. Гетьманська, 20, Україна, Мелітополь, 72300 (kartezis16@gmail.com)

Dmytro POMAZAN

Postgraduate, department of History, Archeology and Philosophy Melitopol State Pedagogical University B. Khmelnytsky, st. Hetman Ukraine, Melitopol 72300 (kartezis16@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4342-130X>

ВПЛИВ СТАРОЄГИПЕТСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ НА АКТИВІЗАЦІЮ ДІЯЛЬНОСТІ ЕЗОТЕРИЧНИХ ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ АНГЛІЇ ХІХ СТ.

Анотація. *Мета дослідження* – розкриття староегипетської сакральної моделі та історії єгиптології як науки в контексті впливу на активізацію та становлення езотеричних таємних організацій, на території Англії ХІХ ст. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та наукової об'єктивності. Крім загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції та дедукції, у дослідженні були використані спеціально-історичні методи: історико-порівняльний та історико-типологічний метод, а також, для комплексного вивчення езотеризму, як релігійного компонента суспільства, був залучений міждисциплінарний метод симпатичного емпіризму. **Наукова новизна** полягає у постановці та розробці теми як самостійної й цілісної дослідницької проблеми. Водночас, в історіографії езотеричних таємних товариств Західної Європи епохи Нового часу, роль єгиптології в активізації езотеричного руху практично не розкрита. **Висновки.** Проаналізовані факти дозволяють встановити, чіткий зв'язок між розвитком єгиптології та становлення езотеричних таємних товариств на території Англії. Доволі ґрунтовно це продемонстровано у фактах збільшення серед езотеричних організацій назв, пов'язаних зі староегипетською міфологією, залучення до товариств ініціативних практик єгипетського характеру та ритуальних систем, що було б неможливо без єгиптології, як науки.

Ключові слова: Англія, суспільство, єгиптологія, наука, таємні товариства, езотеризм, релігія.

THE INFLUENCE OF THE ANCIENT EGYPTIAN SACRED PARADIGM ON THE ACTIVATION OF THE ESOTERICAL SECRET SOCIETIES OF ENGLAND OF THE XIX C.

Annotation. *The purpose of the study* is the disclosure of the ancient Egyptian sacred model and the history of Egyptology, as a science, in the context of the influence on the activation and establishment of esoteric secret organizations in England of the XIX century. **The research methodology** is based on the principles of historicism and scientific objectivity. In addition to general scientific methods: analysis, synthesis, induction and deduction, special historical methods were used in the study: the historical-comparative and historical-typological method, as well as for the comprehensive study of esotericism, as a religious component of society, the interdisciplinary method of empiric empiricism was used. **The scientific novelty** of the selected question lies primarily in the formulation and development of the topic as an independent and holistic research problem. At the same time, in the historiography of the esoteric secret societies of Western Europe of the New Age, the role of Egyptology in activating the esoteric movement is almost not disclosed. **Findings.** The facts analysed make it possible to establish a clear connection between the development of Egyptology and the formation of esoteric secret societies in England. Quite fundamentally, this was demonstrated in the facts of the increase in names among esoteric organizations, allegedly associated with ancient Egyptian mythology, the attraction of initiative practices of an Egyptian nature and ritual systems to societies, it would be impossible without Egyptology, as a science.

Key words: *England, society, Egyptology, science, secret societies, esotericism, religion.*

Актуальність поставленої теми, зумовлена тим, що вона не достатньо розкрита в історіографії езотеричних таємних товариств Західної Європи. Більшість дослідників розглядає вплив староегипетської сакральної моделі та єгиптології на езотеричний рух Англії XIX ст., в контексті культурного явища, а не чинника активізації езотеричних орденів. Метою статі – є розкриття історії впливу єгиптології, як науки, на активізацію езотеричних таємних товариств на території Англії у XIX ст. Методологічні засади дослідження сформовані за принципами історизму та наукової об'єктивності. Крім загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції та дедукції, у дослідженні були використані спеціально-історичні методи: історико-порівняльний та історико-типологічний метод, а також, для комплексного вивчення поставленої теми історичного міждисциплінарний метод симпатичного емпіризму.

Історіографічна база представленої теми в основному представлена роботами англійських та американських дослідників «західного езотеризму». Однією із таких є книга Алекс Оуен «The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern» (Owen, 2004). Монографія відрізняється, від двох попередніх робіт тим, що присвячена більш вузькій темі. Автор розглядає роль окультизму в культурній парадигмі сучасної Британії. Незважаючи на культурологічний зміст дослідження, А. Оуен розглядає питання окультизму з врахуванням принципів об'єктивного історизму. Питання впливу на езотеричні товариства староегипетської культури та єгиптології, як науки, розкрито доволі послідовно. Завдяки локалізованим географічним межах, з'являється можливість більш змістового дослідження єгиптології саме на території Англії (Owen, 2004, p. 28, 53).

Іншою роботою, у якій піднімається питання впливу єгиптології на езотеричні таємні організації є монографія Хенріка Богдана «Western Esotericism and Rituals of Initiation» (Bogdan, 2007). У ній автор торкається дуже широкого спектру питань пов'язаних з європейською езотеричною традицією. Одним з таких питань є староегипетська ритуальна традиція, яку автор послідовно аналізує в географічних межах Західної Європи, епохи Нового часу. Х. Богдан, приділяє багато уваги, розкриттю питання розвитку та становленню єгипетської ініціативної традиції в різних езотеричних товариствах (Bogdan, 2007, p. 100–102, 135).

Схожою за змістом та структурою, є інша монографія, британського історика Ніколаса Гудрика-Кларка, під назвою «The Western Esoteric Traditions A Historical Introduction» (Goodrick-Clarke, 2008). Автор розкриває значну низку питань пов'язаних з езотеричною традицією Західної Європи. У праці зв'язку староегипетської культури та західного езотеризму приділяється багато уваги. Висвітлено староегипетську культуру, як головний базис всієї традиції езотеричного руху на території Європи (Goodrick-Clarke, 2008, p. 16–17). Певна увага приділена ролі єгиптології, як науки в формуванні теоретичної основи, для езотеричних таємних товариств Англії (Goodrick-Clarke, 2008, p. 198).

Виклад основного матеріалу. Англія XIX ст. була дуже популярна серед представників різних езотеричних рухів. Цей період в історіографії таємних товариств частіше називають як «магічне відродження». Це демонструє той факт, що наприкінці XIX ст. кількість езотеричних організацій, на території Англії перевищувала десяток. Цей показник вважається найбільшим серед країн Західної Європи (Walters, 2007).

Доречно зазначити, що такий складний процес, як «магічне відродження», мав дуже складний історичний бекграунд. Активізація езотеричних таємних товариств та зростання популярності езотеризму в цілому, мали доволі широкий спектр суспільних передумов. У свою чергу, передумови, склалися з культурних, соціальних, політичних та інших чинників, які сприяли бурхливому розвитку езотеричної традиції на території Англії XIX ст. (Owen, 2004, p. 26–28). Одним із чинників був розвиток науки та популяризація наукової думки у англійському суспільстві (Butler, 2011, p. 1).

Систематизація та академічний підхід до знань були ключовими тенденціями наукової думки XIX ст. Це торкнулося і такої спеціальної історичної науки, як єгиптологія. Єгиптологія – це наука, що досліджує стародавній Єгипет, включаючи в себе економічні, політичні та сакральні аспекти (Tomsinov, 2004, p. 9).

Єгиптологія, як наука, пройшла довгий шлях свого становлення у європейському науковому просторі. Станом на XVIII ст. популярність староегипетської культури була значною, але дослідження Єгипту відбувалися завдяки мандрівникам, які фіксували певну інформацію під час подорожей. Наприклад, у Англії, це був мандрівник Річард Покок, який у 1737–1738 рр. вивчав староегипетські монументи і у 1745 р. видав три томи своєї роботи, де описав найвидатніші пам'ятники стародавнього Єгипту (Tomsinov, 2004, p. 9). Англія, була одна із найперших країн, у якій дослідження Єгипту набувало професійних засад. Це демонструє той факт, що у 1741 р., в Лондоні Уільям Стюклей відкрив «Єгипетське Товариство», яке займалося дослідженням стародавнього Єгипту (Tomsinov, 2004, p. 113).

Для об'єктивного висвітлення історичного процесу, необхідно зауважити, що розвиток єгиптології проходив, на усій території Європи. Найбільший внесок в початок академічного вивчення стародавнього Єгипту зробила Франція, а якщо бути точнішим – військова експедиція Наполеона Бонапарта 1798 р., який разом із військовими узяв до Єгипту 167 вчених різної спрямованості (Tomsinov, 2004, p. 94–95). 22 серпня 1798 р., за наказом Наполеона створено «Інститут Єгипту», сформований переважно із французьких вчених, для дослідження «Стародавнього Єгипту» (Tomsinov, 2004, p. 96–97).

Найвищого рівня розвитку єгиптологія досягнула у XIX ст. (Tomsinov, 2004, p. 88). Незважаючи на значні досягнення французів у академічному дослідженні Єгипту, саме Англія змогла стати лідером у розвитку єгиптології. Цьому сприяли певні глобальні чинники. По-перше, англійці отримали значну частину, археологічних знахідок французької експедиції у Єгипті, після капітуляції військ Наполеона у 1801 р. (Tomsinov, 2004, p. 102–103). По-друге, Англія отримала розетський камінь, саме завдяки символам цього монументу, вдалося зробити точний переклад староегипетських ієрогліфів (Tomsinov, 2004, p. 104). По-третє, залучення, до дослідження значної кількості вчених, серед яких був видатний природознавець Томас Юнг, який вивчав не тільки фізичні явища, але й стародавні мови (Tomsinov, 2004, p. 119–122). Англійські вчені, працювали не тільки з отриманими археологічними знахідками упродовж XIX ст., дослідники проводили наукові експедиції та досліджували різні аспекти староегипетської культури, що демонструвала значну популярність єгиптології (Tomsinov, 2004, p. 199).

На території Англії, крім складних соціально-політичних процесів, які активно трансформували суспільство, зміни одночасно відбувалися і в релігійній парадигмі тодішньої Британії. «Магічне відродження», яке фактично змінило релігійну модель на території Англії, призвело до масової популяризації окультних ідей та становлення значної кількості езотеричних таємних організацій (Owen, 2004, p. 4). Важливою складовою підвищення інтересу до езотеризму та розбудови окультних груп слугували староегипетські та античні джерела, які активно використовувалися для створення ідейного наповнення нової сакральної концепції. Найбільший вплив на езотеричні ідеї належать саме староегипетській магійно-релігійній традиції, яка завдяки єгиптології змогла інтегруватися у культурний простір Західної Європи (Owen, 2004, p. 3, 28).

Доречно зауважити, що це, не є якимось унікальним процесом. Наприклад, під час зростання популярності єгиптології у XVIII ст. масони Карл Коррен та Бернарда Гіммен створили альтернативну історію масонського ордену на ґрунті староегипетської міфології. У 1761 р. на основі масонської організації створено товариство, що використовувала ритуальну базу староегипетської релігійної традиції.

Трішки пізніше, видатний масон, граф Каліостро розробив «єгипетську» структуру та «єгипетську» ритуальну базу, яка лягла в основу нової підструктури масонського ордену, так званого «єгипетського масонства» (Tomsinov, 2004, p. 101).

Саме у XIX ст. масонський орден фактично став центром поширення єгипетської сакральної традиції. Важливу роль в цьому процесі відіграв французький масон Жак Маркон де Негре, який у 1838 р. створив структуру 97 градусів та систему ритуалів єгипетського характеру під назвою «мемфійський обряд». Ця ритуальна система отримала значну популярність серед прихильників езотеризму та поширилася на більшість країн Європи (Bogdan, 2007, p. 102).

Незважаючи на те, що становлення мемфійського обряду проходило на території Франції, англійська ложа не відставала, а у деяких випадках перевищувала вплив інших масонських лож мемфійського обряду. Наприклад, у середині XIX ст. на території Англії відкриваються та активно діють ложі «єгипетського характеру». Адепти яких приймали вагому участь в розвитку езотеричних ідей Англії, публікували статті у передових окультних журналах того часу (Kaue, 2011, p. 147). Крім того, впливовість «єгипетської» гілки масонського ордену у Англії демонструє той факт, що лідер цього езотеричного руху Джон Яркер 24 листопада 1877 р. особисто проводив ініціативний ритуал, голові однієї із наймогутніших езотеричних організацій XIX ст. – Олені Блаватській, що вказує на значний авторитет цього товариства, серед інших прихильників окультно-містичного руху Англії та світу (Kaue, 2011, p.146).

Необхідно зазначити, що єгипетська культура мала вплив не тільки в езотеричних товариствах, які демонстрували, це у назвах своїх організацій. Наприклад, «Товариство розенкрейцерів Англії» (далі – ТРА), створене у 1867 р. і вважається прародичом інших езотеричних таємних орденів. У ньому використовувалася проста ритуальна система, побудована на принципах герметизму та староегипетської сакральної моделі (Hanegraaff, 2006, p. 544, 552). Засновником ТРА був молодий масон Роберт Літл, який активно поширював ідеї езотеричної традиції на території Англії. Особливістю товариства була не тільки староегипетська основа, яка складала головний ідейний базис організації, але і наявність у лавах ТРА значної кількості спіритуалістів, що вказувало на значний запит «єгипетської» культурної та релігійної парадигми, серед містичних компонентів англійського суспільства (Owen, 2004, p. 54).

Вплив єгиптології на езотеричні таємні ордени був настільки масштабним, що торкнувся навіть такої окультної організації, як «Теософське товариство», яке фактично було одним із наймасовіших езотеричних рухів XIX ст. у світі. Незважаючи на те, що воно засноване у 1875 р. у США та мало там значну кількість прихильників, одним із головних центрів цієї організації був у Лондоні (1878 р.). Засновником цієї організації була О. Блаватська, яка народилася на території України. Містико-релігійні засади «Теософського товариства» майже повністю були сформовані зі «східних» доктрин (Butler, 2011, p. 116–117). Однією із головних ідейних конструкцій товариства була саме староегипетська парадигма. Це яскраво демонструє той факт, що один із езотеричних трудів лідерки теософів – О. Блаватської носить назву «Викрита Ізида», на честь однієї із головних єгипетських богинь, а значна частина теоретичної основи товариства сформована герметичною традицією, яка має безпосереднє відношення до староегипетської ритуальної системи (Butler, 2011, p. 117; Hanegraaff, 2006, p. 552).

З активізацією розвитку єгиптології у XIX ст., чітко прослідковується її вплив на езотеричні таємні товариства. Якщо у XVIII ст. складова єгипетської культури поширювалася на готову основу вже існуючого товариства, як у випадку з масонським орденом, то у XIX ст. езотеричні організації почали відкриватися на основі магії та окультної традиції староегипетської культури. Наприклад, такі

товариства, як «Герметичне Братство Луксору», «Герметичний Орден Єгипту» та герметичний орден «Золота Заря», створені у другій половині XIX ст. і мали навіть в назвах елементи староегипетської культури (Hanegraaff, 2006, p. 486–487, 552–554).

Одним із піонерів таких товариств можна вважати «Герметичне Братство Луксору» (далі – ГБЛ), першу публічну згадку про, яке можемо знайти у 1884 р. Хоча вважається, що представлена організація розпочала свою діяльність в таємному форматі набагато раніше. Крім Англії, ГБЛ активно діяло у Франції та США, водночас, значна кількість агентів цього товариства знаходилася у більш віддалених країнах. Лідерами цього товариства були М. Теон, П. Девідсон і Т. Бургон, які одночасно видавали журнал езотеричного змісту та активно розробляли магичні практики, для адептів ордену (Hanegraaff, 2006, p. 486). Його лідери та послідовники надихались саме староегипетською сакральною системою, крім назви організації та містичних практик, створених на основі єгипетських джерел, можна виділити опубліковану для загалу збірку езотеричних практик за авторством лідера товариства під назвою «Світло Єгипту», що відкрито демонструвало вплив певної релігійно-культурної моделі (Hanegraaff, 2006, p. 487).

Водночас, для об'єктивного висвітлення історії становлення англійського езотеризму, доцільно зауважити, що «Теософське Товариство» хоча і мало значні елементи староегипетської культури, але в своїй більшості орієнтувалося на культурно-релігійні здобутки індійської культури. Через це, наближені до цієї організації адепти Г. Кінгсфорд та Е. Метйїланд у 1884 р. заснували власну езотеричну організацію під назвою «Герметичне Товариство» (Hanegraaff, 2006, p. 552). Цей окультний орден формувався на засадах «християнського містицизму», що в свою чергу сприяло певному антагонізму з іншими містичними доктринами. Це доволі яскраво демонструє жорстка критика Г. Кінгсфорд та Е. Метлейнда щодо активного залучення до західноєвропейської езотеричної традиції, представниками «Теософського Товариства» компонентів індуїзму та буддизму (Owen, 2004, p. 40). У свою чергу категоричність щодо християнського містицизму, як головної ідейної парадигми «Герметичного Товариства», доволі сумнівні. Як зазначають дослідники, езотерична доктрина цього товариства мала широкий спектр компонентів різних окультних систем, але найбільший вплив був саме пов'язаний із єгипетською культурою та міфологією. На, це вказувала низка фактів: по-перше, товариства, що безпосередньо пов'язана із єгипетською традицією; по-друге, як зазначала дослідниця А. Оуен, поряд із кабалою, неоплатонізмом та античними містеріями, адепти «Герметичного Товариства» активно використовували єгипетську систему в своїх практиках (Owen, 2004, p. 41).

Одним із найвпливовіших езотеричних таємних товариств Англії та світу була «Золота Заря», заснована у 1888 р. Вважається, що саме ця організація залишила найбільше відображення в усій містико-езотеричній традиції «західного» характеру (Butler, 2011, p. 2). Його засновниками були видатні діячі окультного середовища Англії: В. Весткотт, В. Вудман та С. Макгрегор Мазерс. Це товариство мало розгалужену мережу храмів, на території Британії, більшість з яких були названі на честь богів єгипетського пантеону, таких, як Ізіда, Гор, Атум-Ра та ін. (Butler, 2011, p. 2–3). Масштаб та ефективність діяльності цих осередків доволі яскраво демонструють статистичні дані, станом на 1896 р. кількість ініційованих адептів, які вважалися магами перевищувала 300 осіб, що в свою чергу було найвищим показником у Західній Європі (Butler, 2011, p. 3). Однак не тільки назви храмів мали єгипетську складову, зміст магичних практик, які викладалися у цих організаціях теж носив єгипетський характер (Butler, 2011, p. 60–61, 89–91). Окрім того, ритуальна система, як і назви товариств, не були фантазіями їх засновників, а формувалися на матеріалах, представлених тодішньою єгиптологією. Наприклад, один із засновників «Золотої Зарі» – Макгрегор Мазерс, витратив значну кількість часу на роботу у Британському

музеї для створення теоретичної бази «єгипетських ритуалів» (Goodrick-Clarke, 2008, p. 198).

Висновки. Староєгипетська сакральна парадигма та розвиток єгиптології, як науки фундаментально вплинули, на активізацію езотеричних організацій Англії XIX ст. Проаналізувавши історію англійської єгиптології XIX ст., вдалося встановити зв'язок між появою нових даних про стародавній Єгипет та становленням елементів єгипетської традиції в езотеричних товариствах. Доволі суттєвим вплив староєгипетської сакральної моделі був на активізацію езотеричного таємного руху в Англії, що демонструється низкою фактів. Зокрема, таких як суттєве збільшення езотеричних організацій, які вбудовували елементи староєгипетської міфології в назви товариств, використовували релігійну систему єгипетських містерій в ритуальній практиці товариств та активно залучали елементи староєгипетської культури у магичні практики. Водночас, залучення староєгипетських компонентів до езотеричних орденів було би неможливо без використання даних, які розробляла єгиптологія.

Бібліографія

- Кайе, С.** (2011). Египетское масонство Устава Мемфиса-Мицраима. Москва: Ганга, 464 с.
- Томсинов, В. А.** (2004). Краткая история египтологии. Москва: Вече, 320 с.
- Bogdan, H.** (2007). *Western Esotericism and Rituals of Initiation*. New York: SUNY, 236 p.
- Butler, A.** (2011). *Victorian Occultism and the Making of Modern Magic*. London: Palgrave Macmillan, 226 p.
- Goodrick-Clarke, N.** (2008). *The Western Esoteric Traditions*. London: Oxford University Press, 286 p.
- Hanegraaff, W.** (2006). *Dictionary of Gnosis Western Esotericism*. Leiden: Brill, 1231 p.
- Owen, A.** (2004). *The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern*. Chicago: The University of Chicago Press, 356 p.
- Walters, J.** (2007). *Magical revival : occultism and the culture of regeneration in Britain c 1880–1929*. URL: <https://dspace.stir.ac.uk/bitstream/1893/3231/1/Thesis.pdf>.

References

- Bogdan, H.** (2007). *Western Esotericism and Rituals of Initiation*. New York: SUNY, 236 p. [In English].
- Butler, A.** (2011). *Victorian Occultism and the Making of Modern Magic*. London: Palgrave Macmillan, 226 p. [In English].
- Goodrick-Clarke, N.** (2008). *The Western Esoteric Traditions*. London: Oxford University Press, 286 p. [In English].
- Hanegraaff, W.** (2006). *Dictionary of Gnosis Western Esotericism*. Leiden: Brill, 1231 p. [In English].
- Kaye, S.** (2011). *Yegipetskoye masonstvo Ustava Memfisa-Mitsraima [Egyptian Freemasonry Charter Memphis-Mitzraim]*. Москва: Ганга, 464 p. [In Russian].
- Owen, A.** (2004). *The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern*. Chicago: The University of Chicago Press, 356 p. [In English].
- Tomsinov, V. A.** (2004). *Kratkaya istoriya yegiptologii. [A Brief History of Egyptology]*. Москва: Вече, 320 p. [In Russian].
- Walters, J.** (2007). *Magical revival : occultism and the culture of regeneration in Britain c 1880–1929*. URL: <https://dspace.stir.ac.uk/bitstream/1893/3231/1/Thesis.pdf>. [In English].

UDC 326.9:341]-054.65(100)“1914/1918”(045)

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.8

Олександр КАРАБІН

аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, вул. Гагаріна, 39, кв. 72, Черкаси, Україна, 18000 (karabinoleksandr39@gmail.com)

Oleksandr KARABIN

postgraduate student of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 39 Naharina Str., apt. 72, Cherkasy, Ukraine, postal code 18000 (karabinoleksandr39@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3371-7361>

ПРОБЛЕМА ДОТРИМАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1914–1918 РР.

Анотація. Мета дослідження – Розкрити проблему дотримання підписаних напередодні війни нормативно-правових актів, що регулювали питання утримання військовополонених у Російській імперії у зазначений період. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, системності, а також на використанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що у даній статті наведено основні вимоги по утриманню військовополонених, які Російська імперія підписала напередодні війни та порівнюючи їх з економічними можливостями імперії, висвітлено причину їх недотримання. **Висновки.** Слабкий бойовий дух австро-угорської армії, а також досить гуманна нормативно-правова база утримання військовополонених призвели до того що солдати, які не хотіли воювати, масово здавалися у полон що призвело до масової здачі у полон її солдат і офіцерів у масштабах, які не передбачали підписані напередодні війни договори що регулювали умови утримання військовополонених. До того ж, не сприяли дотриманню правового статусу військовополонених і економічні труднощі викликані війною на виснаження, що стали справжнім випробуванням для країни-учасниць війни. Крім того у Російській імперії були великі труднощі щодо забезпечення згідно норм власної армії, не говорячи вже про 2 млн військовополонених. Виходячи з цього автор приходить до висновку, що виснажена війною Російська імперія не могла дотриматися, по відношенню до військовополонених, всіх взятих на себе зобов'язань, і тому вони були втілені у життя лише частково, наскільки це дозволяла економіка країни.

Ключові слова: військовополонені, міжнародні домовленості, масова здача у полон, братання на фронті, норми утримання військовополонених.

THE ISSUE OF OBSERVING THE LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR IN THE RUSSIAN EMPIRE IN 1914–1918

Annotation. Purpose of the study – to explore the issue of observance of normative legal acts, signed on the eve of the war, which regulated the issue of detention of prisoners of war in the Russian Empire during the specified period. **Methodology of the study** is based on the principles of historicism, scientificity, systematicity, as well as the use of general scientific and special historical methods. **The scientific novelty** lies in the fact that this article sets out the basic requirements regarding detention of prisoners of war signed by the Russian Empire on the eve of the war, and comparing them with the economic capabilities of the empire, the reason for their non-compliance is clarified. **Conclusions.** The weak fighting spirit of the Austrian-Hungarian army, as well as the normative legal base which was too humane for detention of prisoners of war, caused the situation when the soldiers who were unwilling to fight, yielded themselves prisoners, which resulted in the mass surrender of its soldiers and officers to the extent which was not provided by the agreements regulating the detention conditions of prisoners of war, signed on the eve of war. In addition, economic hardships caused by the war and exhaustion, which became a real challenge for the warring countries, did not contribute to the observance of legal status of the prisoners of war. Moreover, the Russian Empire had great difficulty maintaining its own army in accordance with the regulatory requirements, to say nothing of 2 million prisoners of war. On this basis, the author concludes that the war-torn Russian empire could not fulfill all its obligations, undertaken with respect to prisoners of war, and therefore they were only partially implemented as far as the country's economy permitted.

Key words: Prisoners of war, international agreements, massive rendering prisoners, fraternity at the front line, standards of maintenance of prisoners of war.

Постановка проблеми. Починаючи з XIX ст. військовополонені перестали бути власністю тих, хто їх полонив і перейшли під владу уряду, армія якого їх взяла у полон. З цього часу уряд почав нести за них відповідальність. Це стало приводом підписання ряду міжнародних домовленостей, що стосувалися визначення правового статусу військовополонених і встановлення норм їх утримання. Ці міжнародні угоди підписали і зобов'язалися виконувати більшість країн Європи. До початку Першої світової війни була тенденція у кожній наступній такій міжнародній угоді покращувати умови утримання військовополонених. Перша світова війна на практиці показала їх неадекватність і неможливість втілення. Тому, дослідити об'єктивні причини, що не дали можливість здійснити по відношенню до військовополонених домовленості про їх утримання, і змусили деякі країни-учасниці, вже Другої світової війни, взагалі від них відмовитися, прирікаючи військовополонених на страждання і нелюдські умови перебування, є на сьогоднішній день досить актуальною темою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цю проблематику у радянській історіографії переважна більшість її дослідників залишала поза увагою. Причиною було те, що тема Першої світової війни серед них не набула великої популярності, а ті, що її все ж таки досліджували, в основному акцентували свою увагу на перебігу бойових дій. Сучасна українська, білоруська і російська історіографія цій темі приділила більше уваги. Хоча на даний момент вона все ще є недостатньо висвітленою. Серед дослідників цієї теми варто відзначити: Є. Абдрашитова, О. Айрапетова, І. Асеева, С. Базанова, І. Белову, С. Васильєву, Т. Ісламова, О. Кириєнка, І. Крота, І. Новикову, О. Самовича, С. Солнцева, В. Стюпкіна, О. Шевелєву та інших.

Окремо варто відзначити праці німецького дослідника Р. Нахтігала, у яких він досліджував становище військовополонених у Російській імперії і написав ґрунтовну працю про Дарницький табір військовополонених.

Метою цієї статті є дослідити чинники, що не дали можливість Російській імперії втілити у життя підписані нею міжнародні зобов'язання по нормах утримання військовополонених.

Виклад основного матеріалу. З найдавніших часів до початку Першої світової війни правовий статус військовополонених зазнав значних змін, і на початку війни військовополонені мали цілий ряд прав і гарантій, що стосувалися їх перебування у полоні. Згідно міжнародних домовленостей військовополонені повинні були утримуватися не гірше ніж утримувалися солдати армії, що взяла їх у полон. Але ці домовленості не передбачали того, що кількість захоплених військовополонених може сягнути мільйонів. Під час Першої світової війни захоплено військовополонених більше, ніж за весь період попередньої історії (Bielova, p. 160–170).

Кількість захоплених полонених у всі часи була престижем російських перемог (Samovich, 2011). Але у Першій світовій війні велика кількість військовополонених стала для Російської імперії справжнім випробуванням. Особливо багато у російській полон здавалося військових австрійсько-угорської армії. Щоб з'ясувати причину цього явища, необхідно перш за все звернути увагу на будову і специфіку армії Австро-Угорщини, та погляди представників різних національностей, що входили до її складу.

Австрійсько-угорська армія у своєму чисельному і якісному відношенні поступалася німецькій, французькій і російській арміям. Але переважала італійську, турецьку і балканську (Samsonov). Згідно наказу 1867 р. вона була призивною і складалася з трьох частин. Першою була загальноімперська армія, яка була спільною армією Австрії і Угорщини (Hrinevich). На її утримання 63,6 % витрат сплачувала

Австрія і 36,4 % платила Угорщина (Leus). Вона підпорядковувалася загальному військовому міністерству (Drozdov). Другою частиною австрійсько-угорського війська був австрійський ландвер і угорський гондвед. Під час війни вони були самостійними арміями з власними штабами. Крім того гонвед офіційно послуговувався не німецькою, а угорською мовою, і носив угорську форму під угорськими прапорами (Hrytsak). Третьою частиною австрійсько-угорського війська був ландштурм, що скликався у військовий час і так само ділився на австрійський і угорський (Drozdov). Усі ці три частини імперського війська підпорядковувалися різним міністерствам, але головнокомандуючим над ними всіма був цисар Фарнц Йосип, який ними керував через військову канцелярію (Leus). Таким чином, австрійсько-угорська армія була досить складною за своєю структурою. За чисельністю, згідно з законом, на 1912 р. вона мала складати 1,5 млн осіб. Після мобілізації влітку 1914 р. вона нараховувала 1,8 млн осіб (Samsonov).

Проблемою австрійсько-угорської армії було те, що вона комплектувалася за територіальним принципом, згідно з яким вся територія імперії була розділена на 105 округів, кожен з яких мав поповнювати один піхотний полк. Через це австрійсько-угорська армія була багатонаціональною. Угорських полків було 19, німецьких – 16, чеських – 15, польських – 9, сербо-хорватських – 9, румунських – 7, словацьких – 4, словенських – 2. У цих полках більшість особового складу складалася із представників вказаної національності (Drozdov). У відсотковому еквіваленті у війську Австро-Угорщини, австрійців було 25 %, угорців – 23 %, чехословаків – 17 %, сербів, хорватів і словенців – 11 %, поляків – 8 %, українців – 8 %, румун – 7 %, італійців – 1 % (Tsivashv). Крім того свою нішу у австрійсько-угорській армії займали і євреї, яких у імперії було лише 4,4 %, але 17 % офіцерів резерву становили саме вони. Серед рядових їх було лише 3 %. Це при тому що, наприклад, українців у Австро-Угорщині було 8 %, а офіцерів резерву з них лише 0,3 % (Hrinevich).

Національний склад полків безпосередньо впливав на їх боєздатність. Лише у 35 полках кількісно переважали угорці та німці, і саме ці полки були найбільш боєздатними. Полки, де переважали слов'яни були не надійними і найменш боєздатними (Drozdov). Серед слов'ян єдині хто краще ніж інші ставилися до австрійців і угорців – це хорвати. Менше, ніж усіх інших слов'ян Габсбурги пригнічували поляків, а ті, у свою чергу дуже погано ставилися до росіян і тому більш-менш зберігали вірність Австро-Угорщині. Варто також відзначити мусульман боснійців, що були зібрані у окремі полки і були досить вірними імперії (Tsivashv).

Причиною такої низької надійності слов'ян було їх невдоволення своїм становищем у армії. Так, 85 % командирів австрійсько-угорської армії були угорцями, чи австрійцями. Це при тому, що 57 % рядового складу складали представники пригнічених націй (Vasilieva, 1997). Негативно впливала на єдність підрозділів і різниця у мовах серед їх особового складу. До того ж, призиваючи на військову службу, не враховувалися звільнення за станом здоров'я стосовно представників тих націй, частина яких воювала на ворожій стороні, а саме: італійців, сербів, румун, а також чехів. Крім того, офіцери австрійсько-угорської армії, зазвичай, були грубими, неумілими і для підвищення своєї влади часто користувалися нагайкою. Також, була велика різниця у матеріальному забезпеченні солдат і офіцерів. Так солдати, які постачалися погано і були голодними часто могли бачити як гарно забезпечені консервами і вином офіцери під час зупинок влаштовували справжні банкетти (Seniavskaia, 2009, p. 111–127). Викликав у солдат нарікання і неактивний та безініціативний генералітет, який останній раз воював у 1878 р. у Боснії і тому майже не мав бойового досвіду (Samsonov).

Про стан австрійсько-угорської армії напередодні війни повідомляли російське військове керівництво російські агенти, що діяли у Австро-Угорщині. У повідомленнях зазначалося, що у австрійсько-угорській армії все більше стає

офіцерів-кар'єристів. Нижні чини відчуваючи на собі жорстоке поводження таких офіцерів, боялися їх, та ставилися до них негативно. Але унтер-офіцерський склад вирізнявся своєю дисциплінованістю. Жорстоке поводження з солдатами спричинило те, що 20–25 % випадків смерті серед солдат були викликані самогубствами. Також, російські агенти повідомляли про антигабсбурзькі настрої чехів (Drozdvov).

Знаючи про такий стан речей, військове керівництво Російської імперії намагалося ще більше ослабити армію Австро-Угорщини. Воно підтримувало у Австрійсько-Угорській імперії націоналістичні рухи, яким давали примарні обіцянки допомогти у здобутті ними незалежності. До того ж, царський уряд однією з цілей війни називав звільнення слов'ян від німецького і мадярського панування. Хоча, для прикладу, поляків дещо насторожувало те, що сам імператор жодним словом не підтверджував обіцянки російського військового командування щодо надання Польщі незалежності.

Русофільські організації у Галичині агітували слов'ян австрійсько-угорської армії кидати зброю і здаватися російським солдатам у полон, де до них ставитимуться не як до військовополонених, а як до братів визволених з неволі. Але за часту поляки подібній пропаганді не довіряли, бо у Австрійсько-Угорській імперії вони мали привілеї, а от поляки у Російській імперії були у пригніченому становищі.

Щоб протистояти російській пропаганді здаватися у полон, часто австрійсько-угорські офіцери залякували своїх солдат звірствами російського полону, і розповсюджували чутки про розстріли військовополонених, і про те, що російські солдати на полі бою, найчастіше військовополонених просто добивали. Але з часом всім стало відомо, що це не правда і цим чуткам перестали вірити.

Ще одним фактором, що підривав боездатність слов'ян австрійсько-угорської армії були військові злочини німців і угорців по відношенню до мирного населення (Seniavskaia, 2009, p. 111–127). До того ж, суспільна думка більшості півавстрійських слов'ян стосовно добровільної здачі у полон російській армії, не вважала це ганьбою, і тому призвані до австрійсько-угорської армії слов'яни у своїй більшості цього не соромилися (Abdrashitov, 2012, p. 364–372). Більшість солдатів і навіть офіцерів слов'янської національності, у австрійсько-угорській армії симпатизували російській армії і часто здавалися їй при першій кращій нагоді (Islamov). Це при тому, що на Італійському фронті вони на відміну від Східного фронту, билися хоробро (Tsivashev).

Про небажання воювати у цій війні свідчать і випадки братання з противниками. Особливо часто таке явище траплялося на Південно-Західному фронті, де російська армія воювала з австрійсько-угорською. Перші такі випадки на Південно-Західному фронті були вже у 1915 р.. Масові братання відбулися і на Великдень 1916 р.. Бували випадки, коли сторони домовлялися не стріляти один у одного і спокійно ходили по відкритій місцевості. Іноді солдати ворожих армій ходили один до одного у гості і обмінювалися спиртним. Масові братання відбувалися й на Різдво та Великдень 1917 р.. Особливо активно братання відбувалося між російськими солдатами і австрійсько-угорськими православними слов'янами (Astashov).

Російські солдати стверджували, що з австрійсько-угорською армією воювати набагато легше ніж з німецькою. На відміну від німців, що з оточення намагалися прориватися і відступати, австрійсько-угорські солдати часто добровільно здавалися у полон. Також вони зазначали, що здаючись у полон, австро-угорці хвалилися перед конвоєм тим, що їм уже не доведеться воювати на цій війні. Крім цього вони часто вимагали, щоб їм зберегли їх офіцерське жалування, кишенькові гроші, і щоб їх нагородні списки були переслані до Відня (Seniavskaia, 2009, p. 111–127). Появі у Російській імперії значної кількості військовополонених сприяв і маневрений, на відміну від Західного фронту, характер ведення війни (Nachtigall, 2005, p. 162).

У грудні 1914 р. на фронті у Галиції до Воронежського полку прибули декілька австрійсько-угорських солдат чеської національності і попередили, що якщо зранку

російські солдати підуть у наступ, то весь їх чеський полк без опору здасться їм у полон, що і відбулося (Drozdov). Зайнявши Галицію, тільки у її шпиталях російські війська виявили близько 1,5 тис. військовополонених (Airapetov). Велику кількість військовополонених захоплено після капітуляції Перемишльської фортеці, де взято у полон 120 тис. осіб (Balla, Kis, 2006, р. 233–236). Окрім звичайних солдат там захоплено 9 генералів, 93 штаб-офіцерів і близько 2500 обер-офіцерів (Leus). Після цієї капітуляції упродовж 6 тижнів углиб Російської імперії відправлено близько 118 тис. військовополонених (Nakhtihall, 2010, р. 109–110). Весною 1915 р. на російську сторону вже переходили цілі частини австрійсько-угорських слов'ян. Під час Карпатської операції у полон добровільно здався весь 28-й Празький полк, а у травні 1915 р. на р. Сан у російський полон масово здалося 1,5 тис. солдат 96-го Младоболеславського полку. Потім на російську сторону перейшла більша частина 21-го Чаславського полку і частина 13-го Оломуцького полку (Bazanov, 2016, р. 10–16).

Під час Брусиловського прориву австрійсько-угорські солдати здавалися у полон кожному, хто міг їх до нього взяти (Kihan, 2004, р. 572). За перші 10 днів наступу захоплено 200 тис. військовополонених (Islamov). Під час цього прориву загалом захоплено близько пів мільйона військовополонених.

О. Синявська у своїй праці наводить слова американського кореспондента Джона Ріда, який описував влітку 1915 р. свою зустріч з колоною австрійсько-угорських військовополонених під російським конвоєм. Він вказував про те, що серед військовополонених були напружені стосунки між представниками різних національностей, але майже всі вони добре ставилися до російського конвою (Seniavskaia, 2009, р. 111–127). Під кінець війни у австрійсько-угорській армії дуже впав рівень дисципліни і відмовлятися воювати почали навіть німці з угорцями. Офіцери боялися своїх солдат. Вийшли з підпорядкування навіть тірольські імператорські егеря, що вважалися елітою. Дивізії одна за одною відмовлялися йти у окопи (Tsviashev).

Такий стан речей призводив до здачі у російський полон великих мас солдат. Поряд з цим, щоб не допустити здачі у полон своїх солдат, у травні 1915 р. Рада Міністрів Російської імперії затвердила положення про припинення видачі продовольчого пайка сім'ям солдат, що добровільно здалися у полон, або є дезертирами (Sazonova). Їх ж георгіївські хрести і медалі з 1916 р. вже не відсилалися родичам, а відсилалися до Генерального штабу (Solntseva, 2000, р. 98–105). У січні 1916 р. прийнято наказ №29, згідно з яким нижні чини за дезертирство, чи добровільну здачу у полон підлягали страті. Цей наказ був скасований вже Тимчасовим урядом (Sazonova).

Російська імперія за кількістю захоплених військовополонених серед країн учасниць Першої світової війни займала друге місце після Німеччини (Nakhtihall, 2010, р. 109–110). Основна кількість військовополонених Російською імперією була взята впродовж перших двох років війни (Курієнко, 2013, р. 300–306). У серпні 1914 р. у російському полоні нараховувалося 100 тис. військовополонених (Abdrashitov, 2012, р.78–84). На початку 1915 р. їх вже було 257 тис. (Krot). У березні 1916 р. їх вже нараховувалося близько мільйона (Novikova, 2006, р. 55–58). На 1 (14) вересня 1917 р. згідно з даними Генерального штабу у Російській імперії було 1,8 млн військовополонених (Egemin). З них у Київському військовому окрузі (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Курська, Харківська, Чернігівська губернії) знаходилося 406 078 осіб, у Одеському (Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Бессарабська, без Хотинського повіту, губернії, Балтський повіт Подільської губернії) – 217 566 (Курієнко, 2013, р. 300–306).

Щодо загальної кількості військовополонених, що перебували у російському полоні, то дані різняться. Як зазначає у своїй праці Р. Нахтігаль, загалом у полоні

Російської імперії було 2,1 млн австро-угорців, 170 тис. німців, 60–80 тис. турків, і декілька сотень болгар (Nakhtihall, 2014, р. 142–156). Згідно з деякими німецькими джерелами, всього у російському полоні перебувало 2322378 військовополонених (Dmitrichenko, Shapkin, Odinets). Згідно інших даних, наведених у праці Є. Абдрашитова, за даними німецького відомства до російського полону потрапило 120 тис. німців. Військове відомство Австро-Угорщини визнавало 2111 тис. своїх військовополонених у російському полоні. За даними Центрального довідкового бюро Російської спільноти Червоного Хреста, у російському полоні перебувало 1782 тис. австрійсько-угорських військовополонених. За даними російського Генерального штабу, їх було 1966 тис. Центрполонбіж їх нарахував 2328 тис. (Abdrashitov, 2012, р. 91–94). За даними центрального статичного комітету, за всю війну до російського полону потрапило 1 782 966 військовополонених, з них 1 587 099 австро-угорців, 152 760 німців, 42 988 турків, 119 болгар (Кугієнко, 2013, р. 300–306). За підрахунками дослідника І. П. Щерова, у російському полоні перебувало 2112 тис. військовополонених, з них 1878 тис. австро-угорців, 186 тис. німців, 64,5 тис. турків, 670 болгар (Abdrashitov, 2012, р. 91–94). Т. М. Ісламов, у своїй праці наводить інші дані, згідно з якими Австро-Угорщина полоненими втратила 1691 тис. осіб (Islamov). Згідно підрахунків С. Висильєвої, у російському полоні перебувало 200–250 тис. чехів і словаків, стільки ж сербів, хорватів і словенців, 150–200 тис. поляків, 120–130 тис. українців. Всього у російському полоні перебувало 670–830 військовополонених слов'ян (Vazanov, 2016, р. 10–16). Як зазначено у праці Р. Нахтігала, з 2 млн військовополонених 1,8 млн потрапили на територію України, або проїжджали нею. Не дивлячись на те, що через смертність серед військовополонених вище зазначена їх кількість одночасно у Російській імперії ніколи не набиралася, і їх не було одночасно більше 1,9 млн (Nakhtihall, 2010, р. 109–110), все-одно така чисельність військовополонених була для імперії справжнім випробуванням і звела нанівець дотримання правового забезпечення їх статусу.

Окрім проблеми значної кількості військовополонених виконанню зобов'язань по утриманню військовополонених Російській імперії заважало її економічне становище викликане веденням затяжної війни. Загалом, країни-учасниці Першої світової війни на неї витратили 208 млрд доларів, що вдесятеро більше, ніж витратили на всі війни з 1793 по 1907 р. (Asieiev). Стосовно самої Російської імперії, то до війни вона мала 1233 т. золота у держбанках імперії, та 300 т. у обігу у вигляд монет, але під час війни цей запас просто вимився (Polianskaia, 2014, 94–100).

Значні проблеми викликані війною у Російській імперії були у промисловості. Робочих рук через мобілізацію до війська стало не вистачати (Stepkin). Через погіршення економічного стану з вересня 1915 р. розпочалися страйки робітників, що вимагали у зв'язку зі зростанням цін, підвищити їм заробітну плату (Shcherbuna). Вже у 1916 р. стало зрозуміло, що без використання праці військовополонених не обійтись (Stepkin).

Величезної шкоди війна завдала і сільському господарству. Перша мобілізація 1914 р. була проголошена під час збору врожаю, і призвела до гострої нестачі робочих рук (Sheveliova, 2008, р. 95–99). З території України, що до війни вирощувала 16 млн т хліба у рік призвано 3,5 млн українців (Hrytsak). Деякі села відправили до війська половину працездатного населення. До того ж, значної шкоди сільському господарству нанесли реквізиції худоби та транспорту (Ihnatusha). Такий стан справ у сільському господарстві призвів до нестачі сільськогосподарських продуктів і росту цін. З жовтня 1914 р. по листопад 1916 р. ціна на м'ясо зросла на 117 %, на масло – 216 %, на сало – 300 %, на цукор – 104 %, на муку – 117 %, на пшоно – 125 %, на гречку, горох і рис – 100 % (Peient, р. 413–415). Продовольче становище в Україні було дещо кращим ніж загальноімперське через те, що Україна вважалася житницею і

кузнею зброї Російської імперії (Nakhtihall, 2010, p. 109–110). Але продовольства тут також не вистачало.

Криза у сільському господарстві і зростання цін позначилися на якості забезпечення армії харчами. З 1916 р. денна порція російського солдата на фронті складала 700 гр хліба, 370 гр м'яса, 100 гр сушених овочів, 20 гр жиру, 10 сигарет. До 1918 р. порції були зменшені до пів кілограма хліба, 180 гр м'яса, і так далі. Також бракувало засобів гігієни, через що російські солдати страждали від хвороб (Balla, Kis, 2006, p. 233–236). Іноді солдати скаржилися на те, що їм взагалі не постачають хліба, сала, чи якихось інших продуктів (Reient, p. 462). Також солдатам окрім їжі катастрофічно не вистачало чобіт й інших шкіряних виробів (Reient, p. 373–385).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Таким чином, міжнародні зобов'язання щодо норм утримання військовополонених світова спільнота взяла на себе не розраховуючи на те, що кількість військовополонених може сягнути мільйонів осіб. Це пов'язано з тим, що до Першої світової війни прикладів такого масового полону, який стався під час неї, просто не було. Причин здачі у полон мільйонів людей є декілька. По-перше, затяжний характер війни, що деморалізувало солдат. По-друге, невдоволення солдат станом речей у їх власних арміях. По-третє міжнаціональна ворожнеча у лавах військовослужбовців, як наприклад, у австрійсько-угорській армії. По-четверте, сам статус військовополонених, що передбачав собою утримання іноді не гірше ніж перебування у власній армії, а до того ж безпеку від загибелі на фронті. Таким чином, це був досить непоганий варіант пережити цю війну для мільйонів мобілізованих солдат. Усі ці фактори спричинили те, що за роки війни у полон до Російської імперії здалося близько 2 млн військовослужбовців ворожих армій, забезпечити яких згідно взятих на себе зобов'язань було справжнім випробуванням для економіки імперії. До того ж, виконанню домовленостей заважав і економічний стан країни, що не дивлячись на всі старання, досить негативно вплинув на забезпечення власної армії. Зрозуміло, що у таких умовах утримання 2 млн військовополонених у відповідності до міжнародних норм частково відходило на другий план. Ця тема є досить перспективною для подальших розвідок і досліджень, бо вона розкриває труднощі забезпечення гідного перебування у полоні ворожих солдат у роки Першої світової війни.

Бібліографія

Абдрашитов Э. Е. (2005). Военнопленные стран Тройственного союза в российском общественно-политическом дискурсе. *Диалог со временем*, 38, С. 364–372.

Абдрашитов Э. Е. (2012). Женщины и военнопленные: Проблема дискурса (по материалам региональной периодической печати и его документов). *Вестник Томского государственного университета*, (2), 78–84.

Абдрашитов Э. Е. (2012). Исторические предпосылки принятия и правоприменительная практика стокгольмских конвенций 1915 года. *Вестник Казанского юридического института МВД России*, (2), 91–94.

Айрапетов О. Р. Организация военной администрации в Восточной Галиции. URL: <https://military.wikireading.ru/30549> (дата звернення: 10.09.2018).

Асеев И. Н. Деятельность Российского Общества Красного Креста по защите прав военнопленных в годы Первой мировой войны. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-rossiyskogo-obshchestva-krasnogo-kresta-po-zaschite-prav-voennoplennykh-v-gody-pervoy-mirovoy-voynu> (дата звернення: 28.05.2018).

Асташов А. Б. Братания на Русском фронте Первой мировой войны. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/brataniya-na-russkom-fronte-pervoy-mirovoy-voynu> (дата звернення: 29.05.2018).

Базанов С. Н. (2016). Военнопленные славяне в России в годы Первой мировой войны. *Преподавание истории и обществознания в школе*, 5, С. 10–16.

Балла Т., Кис Г. (2006). Австро-венгерские солдаты на Русском фронте в 1914 – 1918 годах. *Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов*, С. 233–236.

Белова И. Б. (2014). Военнопленные Четвертого союза в России. *Вопросы истории*, 6, С. 160–170.

Васильева С. Н. (1997). *Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны* (автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 – Всеобщая история, 07.00.02. – отечественная история). Москва, 20 с.

Вибірка військового цензора з перлюстрованих листів солдатів російської армії, жовтень 1916 р. Ред. кол. В. А. Смолій, Г. В. Боряк та ін., *Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна* (в 2 т. Т.1, сс. 462). Київ: Видавництво «Кліо».

Военнопленные Первой мировой войны. URL: <http://voynablog.ru/2012/04/12/> (дата звернення: 07.09.2018).

Гриневич В. Евреї в австро-угорській та російській армії. URL: http://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Evrei_v_Avstro-uhorsk_ta_ros_armii.htm (дата звернення: 29.05.2018).

Грицак Я. Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. URL: <http://uamoderna.com/biblioteka/hrytsak-naryse-istorii-ukrainy> (дата звернення: 29.05.2018).

Дмитриченко А. В., Шапкин Ю. Г., Одинец А. Д. и др. Отношение к военнопленным в лагерях Восточной Сибири. URL: <https://sibac.info/conf/social/xxxvi/38030> (дата звернення: 29.05.2018 р.).

Дроздов С. Б. Мифы и реалии Первой мировой войны. URL: <https://www.proza.ru/avtor/plot204> (дата звернення: 29.05.2018).

Еремин И. А. Военнопленные Первой мировой войны в Западной Сибири. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennoplennye-pervouy-mirovouy-voyny-v-zapadnoy-sibiri> (дата звернення: 29.05.2018).

Исламов Т. М. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи. URL: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/IMPERIA.HTM> (дата звернення: 29.05.2018).

Ігнатуша О. М. Запорізький край в роки Першої світової війни. URL: <http://starovyyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/Ignatusha.pdf> (дата звернення: 29.05.2018).

Киган Д. (2004). *Первая мировая война. пер с англ.* (Т. Горшковая, А. Никиколаева). Москва: ООО. Издательство Аст, 572 с.

Кириченко О. Ю. (2013). Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. *Велика війна і Україна* (сс. 300–306). Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»».

Крот И. И. Использование труда военнопленных в сибирской деревне в годы Первой мировой войны. URL: http://www.rusnauka.com/4_SND_2011/Istoria/1_77625.doc.htm (дата звернення: 29.05.2018).

Леус Ю. Сторінками історії першої світової війни: Облога Перемишля. URL: <http://starosambir.net.ua/2049/> (дата звернення: 10.09.2018).

Нахтигаль Р. (2014). Военнопленные в России в эпоху Первой мировой войны. *Quaestio Rossica*, 1, С. 142–156.

Нахтигаль Р. (2010). Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*, 49, С. 109–110.

Новикова И. Н. (2006). «Россия – страна контрастов, и нигде это свойство не проявляется так ясно, как в плену...». *Военно-исторический журнал*, 2, С. 55–58.

Полянская Ю. М. (2014). Война, экономика и государственное регулирование в 1914 – 1918 гг.. *Научная жизнь. Гуманитарные науки*, 3, С. 94–100.

Рапорт окружного інженера Горлівського гірничого округу в Гірниче управління Південної Росії, 9 січня 1917 р.. Ред. кол. : В. А. Смолій, Г. В. Боряк та ін.; відп. ред. О. П. Реснт, *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* (в 2 т. Т.2, сс. 413–415). Київ: Видавництво «Кліо».

Резолюція Другого Всеукраїнського з'їзду представників військово-промислових комітетів 28–29 лютого 1916 р. Ред. кол. : В. А. Смолій, Г. В. Боряк та ін.; відп. ред. О. П. Реснт, *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* (в 2 т. Т.2, сс. 373–387). Київ: Видавництво «Кліо».

Сазонова О. А. Гаагская конвенция 1907 года: Анализ нормативно-правового документа о положении военнопленных URL: <http://sibac.info/studconf/social/xlii/53759> (дата звернення: 07.09.2018).

Самович А. Л. (2011). *Деятельность российского государства в отношении иностранных военнопленных (XIX – начало XX в.)* (автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история.). Москва, 47 с.

Самсонов А. Австро-Венгрия удержала Восточный фронт только при помощи Германии. URL: <https://topwar.ru/76391-avstro-vengriya-uderzhala-vostochnyy-front-tolko-pri-pomoschi-germanii.html> (дата звернення: 07.09.2018).

Самсонов А. Императорская и королевская армия Австро-Венгрии в преддверии Первой мировой войны. URL: <https://topwar.ru/73439-imperatorskaya-i-korolevskaya-armiya-avstro-vengrii-v-preddverii-pervoy-mirovoy-voyny.html> (дата звернення: 07.09.2018).

Сенявская Е. С. (2009). Народы Австро-Венгрии в Первой мировой войне глазами русского противника. *Вестник ПУДН. Серия «История»*, 4, С. 111–127.

Солнцева С. А. (2000). Военный плен в годы Первой мировой войны: новые факты. *Вопросы истории*, 4–5, С. 98–105.

Степкин В. П. Труд военнопленных Первой мировой войны на предприятиях Новороссийского общества. URL: <http://infodon.org.ua/uzovka/510> (дата звернення: 07.09.2018).

Цивашев А. Влияние национального фактора на боеспособность австро-венгерских вооруженных сил в годы Первой мировой войны URL: <http://познавательный.рф/all/vlijanie-nacionalnogo-faktora-na-boesposobnost-avstro-vengerskih-voruzhnyh-sil-v-gody-pervoi-mirovoi-voyny/html> (дата звернення: 07.09.2018).

Шевелева О. В. (2008). Применение труда военнопленных и беженцев в сельском хозяйстве в годы I мировой войны (по материалам Тульской губернии). *Научные ведомости БелГУ*, 2, С. 95–99.

Щербина М. Черкаси в тилу Першої світової війни URL: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-19613.html> (дата звернення: 07.09.2018).

Nachtigall R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 – 1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. Frankfurt am M.: Lang, 2005. 162 s.

References

Abdrashitov E. E. (2012). Istoricheskiye predposylki priniatiya I pravoprimenitelnaya praktika stokgolmskih konvencyi 1915 goda. [Historical Background to Adoption and Law Enforcement Practice of the Stockholm Conventions of 1915]. *Vestnik Kazanskogo yuridicheskogo instituta MVD Rossii – Herald of Kazan Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, (2), 91–94. [in Russian].

Abdrashitov E. E. (2012). Voyennoplennyye stran Troycstvennogo soyuza v rossiyskom obshchestvenno politicheskom diskurse [Prisoners of War of the Triple Alliance Countries in the Russian Socio-Political Discourse]. *Dialog so vremenem – Dialogue with Time*, 38, 364–372. [in Russian].

Abdrashitov E. E. (2012). Zhenshchiny I voyennoplennyye: Problema diskursa (po materialam regionalnoi periodicheskoi pechati I yego dokumentov) [Women and prisoners of war: Communication issue (based on the materials of regional printed media and its documents)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Herald of Tomsk State University*, (2), 78–84. [in Russian].

Airapetov, O. R. Organizatsiya voiennoi administratsyi v Vostochnoi Galitsyi [Military Administration Organization in Eastern Galicia]. Retrieved from <https://military.wikireading.ru/30549> [in Russian].

Asieiev I. N. Deyatelnost Rossiiskogo Obshchestva Krasnogo Kresta po zashchite prav voyennoplennykh v gody Pervoi mirovoi voyny [Activities of the Russian Red Cross Society aiming at the Protection of Rights of the First World War Prisoners]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-rossiyskogo-obschestva-krasnogo-kresta-po-zaschite-prav-voennoplennykh-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny> [in Russian].

Astashov A. B. Brataniya na Russkom fronte Pervoi mirovoi voyny [Brotherhood the Russian Lines during the First World War]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/brataniya-na-russkom-fronte-pervoy-mirovoy-voyny> [in Russian].

Balla T., Kis H. (2006). Avstro-vengerskiye soldaty na russkom fronte v 1914–1918 godah [Austro-Hungarian Soldiers in the Russian Lines in 1914 – 1918]. *Posledniaya voina Rossiiskoi imperii: Rossisa, mir na kanune, v hode I posle Pervoi mirovoi voyny po dokumentam rossiiskih I zarubezhnykh arhivov – The Last War of the Russian Empire: Russia, the World Before, During and After the First World War, According to the Documents of Russian and Foreign Archives*, 233–236. [in Russian].

Bazanov S. N. (2016). Voyennoplennyye slaviyane v Rossii v gody Pervoi mirovoi voyny [The Military Slavs in Russia during the First World War]. *Prepodavaniye istorii I obshchestvoznaniya v shkole – Teaching history and Social Science at school*, 5, 10–16. [in Russian].

Bielova I. B. Voyennoplennyye Chetvernogo soyuza v Rossii [Prisoners of War of the Quadruple Alliance in Russia]. *Voprosy istorii – Questions of History*, 6, 160–170. [in Russian].

Dmitrichenko A. V., Shapkin Yu. H., Odinets A. D., etc. Otnosheniye k voennoplennym v lageriah Vostochnoi Sibiri [Attitude towards Prisoners of War in the Camps of Eastern Siberia]. Retrieved from <https://sibac.info/conf/social/xxxvi/38030> [in Russian].

Drozdov S. B. [Myths and Realities of the First World War]. Retrieved from <https://www.proza.ru/avtor/plot204> [in Russian].

Eremin I. A. [Prisoners of the First World War in the Western Siberia]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/voennoplennyye-pervoy-mirovoy-voyny-v-zapadnoy-sibiri> [in Russian].

Hrinevich V. Yevrei v avstro-uhorskiy ta rosiiskiy armiyi [Jews in the Austro-Hungarian and Russian Army]. Retrieved from http://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Evrei_v_Avstro-uhorsk_ta_ros_armii.htm [in Ukrainian].

Hrytsak Ya. Y. Narys istoriyi Ukrainy. Formyvannia modernoyi ukrayinskoyi natsiyi XIX – XX st. [Essay on the History of Ukraine. Formation of the Modern Ukrainian Nation of the XIX – XX Centuries]. Retrieved from <http://uamoderna.com/biblioteka/hrytsak-naryse-istorii-ukrainy> [in Ukrainian].

Ihnatusha O. M. Zaporizkiy kraj v roky Pershoyi svitovoyi viiny [Zaporizhzhia Region during the First World War]. Retrieved from <http://starovyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/Ignatusha.pdf> [in Ukrainian].

Islamov T. M. Avstro-Vengriya v Pervoi mirovoi voine. Krah imperii [Austria-Hungary in the First World War Disruption of the Empire]. Retrieved from <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/IMPERIA.HTM> [in Russian].

Kihan D. (2004). *Pervaya mirovaya voyna* [The First World War]. translation from Eng. (T. Horshkovaia, A. Nikikolaieva). Moscow: Publishing Company Ast Ltd, 572 p. [in Russian].

Krot I. I. Ispolzovaniye truda voyennoplennykh v sibirskoi derevne v gody Pervoi mirovoi voyny [Prisoners' of War Labour Utilization in the Siberian Village during the First World War]. Retrieved from http://www.rusnauka.com/4_SND_2011/Istoria/1_77625.doc.htm [in Russian].

Kyriienko O. Yu. (2013). Marhinalizitsiya suspilstva . Stanovyshche zhinok, ditei, viiskovopolonenykh [Marginalization of society. Status of Women, Children, prisoners of war]. *Velyka viina I Ukraina – The Great War and Ukraine* (pp. 300–306). Kyiv: LLC «Publishing House» KLIO ««. [in Ukrainian].

Leus Yu. Storinkamy istorii Pershoyi svitovoyi viiny: obloha Peremysliia [Through the Chapters of the First World War History: The Siege of Peremyshl]. Retrieved from <http://starosambir.net.ua/2049/> [in Ukrainian].

Nachtigall R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 – 1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. Frankfurt am M.: Lang, 2005. 162 s.

Nakhtihall R. (2010). Darnytskyi tabir viiskovopolonenykh pid chas Pershoyi svitovoyi viiny [Darnytsia camp of prisoners of war during the First World War]. *Ukrainskyi istorchnyi zhurnal – Ukrainian Historical Magazine*, 49, 109–110. [in Russian].

Nakhtihall R. (2014). Voyennoplennyye v Rossii v epohu Pervoi mirovoi voyny [Prisoners of War in Russia in the Period of the First World War]. *Quaestio Rossica*, 1, 142–156. [in Russian].

Novikova I. N. (2006). “Rossiya – strana kontrastov, I negde eto svoystvo ne proiavlaietsia tak yasno,kak v plenu...” [“Russia is a country of contrasts, and nowhere this peculiarity is manifested as clearly as in captivity ...”]. *Voienno-istoricheskii Zhurnal – Military-Historical Journal*, 2, 55–58. [in Russian].

Polianskaia Yu. M. (2014). Voyna, ekonomika I gosudarstvennoye regulirovaniye v 1914 – 1918 gg. [War, Economics and State Regulation in 1914 – 1918]. *Nauchnaya zhyzn, gumanitarnyye nauki – Scientific Life. Humanities*, 3, 94–100. [in Russian].

Report okruzhnoho inzhenera Horlivskoho himnychoho okruhu v Hirnyche upravlinnia Pivdennoyi Rosiyi 9 sichnia 1917 r. [The report of the District Engineer of Horlivka Mining District to the Mining Administration of Southern Russia, September 9, 1917]. In. V. A. Smolii, H. V. Boriak and

others; executive editor O. P. Peient (Ed.), *Velyka viyna 1914 – 1918 rr. i Ukraina – Great War of 1914 – 1918 and Ukraine* (Vol. 2, pp. 413–415). Kyiv: «Clio» Publishing Office. [in Ukrainian].

Rezolutsiya Druhoho Vseukrayinskoho zyzdu predstavnykiv viyskovo-promyslovykh komitetiv 28–29 liutoho 1916 r. [Resolution of the Second All-Ukrainian Congress of Representatives of the Military Industrial Committees as of February 28–29, 1916]. In: V. A. Smolii, H. V. Boriak and others; executive editor O. P. Peient (Ed.), *Velyka viina I Ukraina – Great War of 1914–1918 and Ukraine* (Vol. 2, pp. 373–385). Kyiv: «Clio» Publishing Office. [in Ukrainian].

Samovich A. L. (2011). *Deyatelnostrossiyskogo gosudarstva v otnoshenii inostrannykh voyennoplennykh (XIX – nachalo XX veka)* [The Activities of the Russian State in Respect of Foreign Prisoners of War (XIX – early XX centuries)] (author's abstract. ... thesis research of the candidate of historical sciences: specialty 07.00.02. – The National History). Moscow. [in Russian].

Samsonov A. Avstro-Vengriya uderzhala Vostochnyi front tolko pri pomoshchi Germanii [Austria-Hungary kept the Eastern Front Lines only with the help of Germany]. Retrieved from <https://topwar.ru/76391-avstro-vengriya-uderzhala-vostochnyy-front-tolko-pri-pomoschi-germanii.html> [in Russian].

Samsonov A. Imperatorskaya I korolevskaya armii Avstro-Vengrii preddverii Pervoi mirovoi voiny [Imperial and Royal Army of Austria-Hungary on the eve of the First World War]. Retrieved from <https://topwar.ru/73439-imperatorskaya-i-korolevskaya-armiya-avstro-vengrii-v-preddverii-pervoy-mirovoy-voyny.html> [in Russian].

Sazonova O. A. Gaagskaya konventsia 1907 goda: Analiz normativno-pravovogo dokumenta o polozhenii voyennoplennykh [Hague Convention of 1907: Analysis of the Regulatory Document on the Prisoners' of War Status]. Retrieved from <http://sibac.info/studconf/social/xlii/53759> [in Russian].

Seniavskaia E. S. (2009). Narody Avstro-Vengrii v Pervoi mirovoi voineglazavi russkogo protivnika [Peoples of Austria-Hungary in the First World War through the Eyes of a Russian Enemy]. *Vestnik RUDN, Seriya "Istoriya" – Herald of RUDN. Series «History»*, 4, 111–127. [in Russian].

Shcherbyna M. Cherkasy v tylu Pershoyi svitovoyi viyny [Cherkasy behind the Lines of the First World War]. Retrieved from <http://pres-centr.ck.ua/print/news-19613.html> [in Ukrainian].

Sheveliova O. V. (2008). Primeneniye truda voyennoplennykh I bezhentsev v sel'skom hoziaystve v gody I mirovoi voiny (po materialam tul'skoy Gubernii). [Prisoners' of War and Refugees' Labour Utilization in Agriculture during the years of World War I (based on materials from Tula province)]. *Nauchnyie Vedomosti BelGU – Scientific News of Belhorod State University*, 2, 95–99. [in Belarus].

Solntseva S. A. (2000). Voyennyi plen v gody Pervoi mirovoi voiny: novyie fakty [Military Captivity during the First World War: New Facts]. *Voprosy istorii – Questions of History*, 4–5, 98–105. [in Russian].

Stepkin V. P. Trud voyennoplennykh Pervoi mirovoi voiny na predpriyatiyah Novorossiyskogo obshchestva [The labor of the First World War Prisoners at the Enterprises of Novorossiysk Society]. Retrieved from <http://infodon.org.ua/uzovka/510> [in Russian].

Tsivashev A. Vliyaniye natsionalnogo faktora na boyesposobnost avstro-vengerskikh vooruzhonnykh sil v gody Pervoi mirovoi voiny [The Influence of the National Factor on the Austro-Hungarian Armed Forces Combat Capability during the First World War]. Retrieved from <http://cognitive.rf/all/vlijanie-natsionalnogo-faktora-na-boesposobnost-avstro-vengerskikh-vooruzhnykh-sil-v-gody-pervoi-mirovoi-voiny/html> [in Russian].

Vasilieva S. N. (1997). *Voiennoplennyye Germanii, Avstro-Vengrii I Rossii v gody Pervoi mirovoi voiny* [Prisoners of War of Germany, Austria-Hungary and Russia during the First World War] (author's abstract. ... thesis research of the candidate of historical sciences: specialty 07.00.03 – Universal History, 07.00.02. – The National History). Moscow. [in Russian].

Voyennoplennyye Pervoi mirovoi voiny [Prisoners of the First World War]. Retrieved from <http://voynablog.ru/2012/04/12/> [in Russian].

Vybirka viyskovoho tsenzora z perlustrovanykh lystiv soldatov rosiiskoyi armii. Zhovten 1916 r. [Selection of a Military Censor from the Perlustrated Letters of the Russian Army Soldiers, October 1916]. In: V. A. Smolii, H. B. Boriak and others; executive editor O. P. Peient (Ed.), *Velyka viyna 1914–1918 rr. – The Great War of 1914–1918 and Ukraine* (Vol. 1, pp. 462). Kyiv city: «Clio» Publishing House [in Ukrainian].

UDC 94(477)«1919»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.9

Наталія ПАНАС

асистент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», вул. Митрополита Андрея, 3, Львів, Україна, 79013 (bellapuh@gmail.com)

Nataliya PANAS

Assistant Professor, Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University, Mytropolyt Andrey street, 3, Lviv, Ukraine, 79031 (bellapuh@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2288-7282>

ПЕРЕГОВОРИ ДИРЕКТОРІЇ З ФРАНЦУЗЬКИМ КОМАНДУВАННЯМ В ОДЕСІ У 1919 Р. У ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ГЕНЕРАЛА ОЛЕКСАНДРА ГРЕКОВА

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати спогади Олександра Грекова, які висвітлюють процес переговорів Антанти та української Директорії у 1919р., порівняти офіційну версію цих подій з матеріалами мемуарів генерала. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів, базується на принципах історизму, системності та науковості. При написанні статті були, передусім, використані загальнонаукові методи, а саме аналіз, синтез, порівняння, конкретизація, частково системний аналіз. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше подано версію переговорного процесу між Директорією та французьким командуванням в Одесі очима сучасника – міністра військових справ УНР, який брав безпосередню участь у цих переговорах, надано характеристику кількох діячів Директорії крізь призму особистих симпатій та антипатій генерала Грекова, що дало можливість краще зрозуміти політичну кон'юктуру того часу та особливості відносин всередині цього керівного державного органу. На основі мемуарів також простежено динаміку переговорного процесу у контексті зміни міжнародного становища, визначено місце та роль у переговорах військового міністра УНР – генерала Грекова О. П. Автор окреслила основні причини невдачі українських делегацій та підсумувала тематичний мемуарного матеріалу з точки зору його інформативної цінності для історичної науки. **Висновки.** Військово-теоретична спадщина Олександра Петровича Грекова висвітлює цей процес переговорів Директорії з французами дуже структуровано та обґрунтовано, генерал подає матеріали у хронологічній послідовності, робить спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні. Водночас державні інституції, провідні політичні діячі подаються через призму власного, нерідко надто суб'єктивного бачення, а такі постаті, як С. Петлюра та П. Скоропадський, отримують таврувальні оцінки, хоча й на це є свої підстави. Таким чином, державницькі позиції О.Грекова та його блискуча військова та юридична освіта зумовили характер його мемуарів.

Ключові слова: спогади, Директорія, Антанта, переговори.

NEGOTIATIONS OF THE DIRECTORY WITH THE FRENCH COMMAND IN ODESSA IN 1919 IN THE MILITARY AND THEORETICAL HERITAGE OF GENERAL OLECSANDRA GREKOVA

Summary. The purpose of the reseach – to analyze the memoir inheritance of general O. Grekova, which cover the process of negotiations between the Entente and the Ukrainian Directory in 1919, to compare the official version of these events with the materials of General memoirs. **The research methodology** based on a comprehensive application of common scientific methods, on the principles of historicism, systematic and scientific. In writing the article, first of all, general scientific methods were used, namely analysis, synthesis, comparison, concretization, and partially systematic analysis. **The scientific novelty** is that for the first time a version of the negotiation process between the Directory and the French command in Odessa was presented through the eyes of a UNR Minister of Defense, who was directly involved in these negotiations, which made it possible to understand better the political situation of that time and the peculiarities of relations within this governing state body. On the basis of the memoirs, the dynamics of the negotiation process in the context of the changing international situation were traced, the place and role in the negotiations of the UNR Minister of Defense – General O.Grekov were determined. Author outlined the main reasons for the

failure of Ukrainian delegations and summarized the thematic memoir material in terms of its informative value for historical science. Conclusions. The military-theoretical heritage of Olexander Grekov covers process of negotiations of the Directory with the French very structured and grounded, General presents materials in chronological order, makes an attempt to periodize the revolutionary events and state-building process in Ukraine. At the same time, state institutions, leading political figures are presented through the lens of their own, often too subjective, vision, and figures such as S. Petliura and P. Skoropadsky receive branding marks, alt hough this is justified. Thus, the governmental positions of O. Grekov and his brilliant military and legal education determined the nature of his memoirs.

Key words: *memoirs, Directory, Entente, negotiations.*

Постановка проблеми. Впродовж останніх років українське суспільство все частіше звертається до свого минулого. Особливу цікавість становлять військові історичні події столітньої давнини, актуальність яких не вщухає і дотепер, особливо в умовах військової агресії Росії на сході держави. І зараз, поряд з військовими діями, державою ведеться дипломатична робота для перемоги над ворогом, проте і зараз, як тоді, не усі засоби однозначні та гарантують позитивний результат.

В історії України ХХ ст. події 1917–1921 рр. займають одне з центральних місць, оскільки саме тоді відбувалася якісна трансформація національно-політичної свідомості широкого загалу народу, що й зробило надалі можливою побудову власної держави. Складний, багатовимірний та непередбачуваний хід революційних подій, поразки низки державотворчих проєктів, емігрантське життя та бажання осмислення недавнього минулого стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох тогочасних провідних постатей. Переважна більшість із них залишили спогади, щоденники, епістолярії. Такі постаті прагнули обґрунтувати свої позиції, надати оцінку іншим політичним силам та здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі (Malyk, 1995, p. 83)

Одним із таких відомих військово-політичних діячів початку ХХ століття в Україні був міністр військових справ УНР – генерал Олександр Греков. Саме він відіграв одну з важливих ролей у тогочасному політичному житті країни – був уповноважений формувати нові військові одиниці для служби в Директорії і, зрештою, у складі української делегації вів переговори з французьким командуванням в Одесі у 1919р. Олександр Петрович залишив свої маловідомі в Україні «Спогади», які він писав у різні часи свого емігрантського життя. Один із фрагментів цих спогадів під назвою «Весна 1918 року в Україні» (Grekiv, 1964) побачив світ у 1964 р. в 11-му номері часопису «За Державність», що вийшов друком у Торонто. Інші частини спогадів були опубліковані російською мовою в 1965–1966 рр. у білоемігрантському виданні «Вестник Первоходника», що виходив у Лос-Анджелесі. Це розділи «На Украине в 1917 году» (Grekov, 1965), «Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году» (Grekov, 1965), «Петлюровщина» (Grekov, 1965), «Восемь лет ссылки в Советском Союзе» (Grekov, 1965).

Аналіз останніх досліджень. Питання франко-українських переговорів частково висвітлено в українській історіографії. Загальна кількість праць цієї тематики достатня, проте усі вони далеко не претендують на вичерпність матеріалу з огляду на багатоплановість та багаторівневість цієї тематики. З часів виданої в діаспорі у 1960-х рр. семитомної праці М. Стахіва «Україна в добу Директорії УНР», науковий рівень якої не відповідає сучасному стану історичної науки, практично не створено жодного дослідження, спеціально присвяченого цьому питанню (Stakhiv, 1962) Маємо лише спогади заступника міністра закордонних справ Директорії Марголіна А. (Marholyn, 1977) та мемуари генерала О. Грекова – безпосередніх учасників цього процесу (Grekov, 1965) Певний фактичний матеріал у своїх спогадах залишив відомий діяч, урядовець і дипломат О. Лотоцький (Lototskyi, 1932) Автор подає цікаві відомості про діяльність урядів УНР, боротьбу, початки української дипломатії та інше.

Переконливості розповідям О. Лотоцького додають опубліковані у додатку документи: ноти, меморандуми, листування з Міністерством закордонних справ, Франції, Англії та представниками Антанти (Chaikovskiy, 1966, p. 20) Впродовж останніх років вийшло кілька статей, присвячених питанню переговорів, які висвітлюють питання переговорів з різних аспектів, до 100-річчя початку національно-визвольних змагань опубліковано низку науково-популярних статей на освітніх ресурсах в мережі Інтернет (Horodnia, 2017; Datskiv, 2010; Achkinazi, 2005; Popenko, 2014)

Виклад основного матеріалу. Прийшовши до влади, Директорія відновила закони УНР і призначила свій перший уряд під головуванням В. Чехівського. Невдовзі всередині Директорії розгорілися суперечки щодо форми державності України, шляхів її розвитку, загострилося й особисте суперництво між В. Винниченком і С. Петлюрою. У своїх спогадах генерал О. Греков писав: «Між партіями вже йшла жорстока боротьба за місяць в кабінеті. За кулісами відчувалася таємна боротьба між Винниченком та Петлюрою; останній всіляко намагався рекламувати себе (а не Директорію) в селянсько-повстанських загонах, а Винниченко висунув свій знаменитий проект про відсутність потреби у війську для сучасної провідної демократичної республіки. Метою проекту було в зародку ліквідувати можливу ініціативу Петлюри» (*тут і далі переклад автора*) (Grekov, 1965, p. 17)

Тим часом розгортання більшовиками громадянської війни на території колишньої Російської імперії наприкінці 1918р. зробили Центральну та Східну Європу зоною надзвичайної мілітарної напруженості, яка могла перекинутися на Західну Європу. Потенційна небезпека змусила країни Антанти застосувати запобіжні заходи для стабілізації ситуації, насамперед на території Російської імперії. Наприкінці листопада 1918р., в одеській пресі від імені країн Антанти була опублікована декларація, яка проголошувала, що країни Антанти «стверджують свою непохитну волю» підтримати порядок на Півдні Росії і що ця «непохитна воля в найближчому часі буде підтримана збройною силою в такій кількості, як того вимагають обставини» (Kosyk, 1981, p. 8)

Слід зазначити, що 23 грудня 1917 р. Велика Британія та Франція поділили територію Російської імперії на сфери впливу (Англо-французький договір про поділ сфер впливу у Східній Європі) (Kettle, 1981, p. 25) Україна потрапила до зони відповідальності Франції. У вересні 1918 прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо затвердив план встановлення військового контролю за північно-причорноморськими портами. Вже 16 листопада (за деякими джерелами 23 листопада 1919 р.) війська Антанти пройшли протоку Дарданели і направилися в усі порти від Одеси до Новоросійська (Symonenko, 1962, p. 43) На початок 1919 р. тут висадилися дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські й польські частини загальною кількістю 60 тис. осіб (Kosyk, 1981, p. 33) Вони підтримували в Україні білогвардійців, які виступали за відновлення «єдиної і неподільної Росії» (Symonenko, 1987, p. 90). 27 грудня 1918 р. Директорія УНР опублікувала ноту «До демократій усіх націй світу і демократій держав Антанти», в якій висловлювався рішучий протест проти втручання Антанти у внутрішні справи України (Korolivskii, 1967, p. 93)

Загалом, французькі військові представники намагалися розібратися в складному конгломераті місцевих політичних угруповань, не допускати одноосібного зміцнення якогось із них (Derzhaliuk, 1998, p. 52) Але вони не приховували і своєї антибільшовицької упередженості та прихильності до ідеї збереження єдиної Росії, що не могло не позначитися негативно на діалозі з Директорією.

На початку 1919 р. Директорія відрядила до Одеси, де розташовувалася штаб-квартира французької військової місії, делегацію для ведення переговорів про спільні дії. Основним завданням генерала О. Грекова у цій делегації було: «точно з'ясувати, скільки саме в Одесі французьких військ, який у них план дій, які у них є найновіші

технічні засоби та чи є в них ті «осліплювачі, якими вони засліплювали відразу цілі німецькі фронти та виводили їх зі строю». Даючи настанови генералу щодо переговорів, Петлюра підкреслив, що французам довіряти не можна, адже вони підтримують Денікіна, але «потрібно спробувати обдурити їх» та використати цю техніку для України» (Grekov, 1965, p. 15)

Ці події збігаються в часі з прибуттям до Одеси командувача французьких військ генерала Філіппа Генрі д'Ансельма та начальника штабу полковника Генрі Фрайденберга. Полковник Г. Фрайденберг приголомшив діячів «білої Росії» та Добровольчої Армії своєю заявою про те, що «командування союзників зацікавлене у всіх антибільшовицьких силах, у тому числі й українських, у боротьбі проти більшовиків» (Kosyk, 1981, p. 97) Це означало, що біла армія хоч і мала отримати повну підтримку Антанти, однак не буде єдиним реципієнтом французької допомоги. Розвиваючи ці ідеї, французьке командування запропонувало Директорії на переговорах порозумітись із керівництвом Добровольчої армії. Предметом переговорів, на думку французів, мало стати питання про поділ Півдня Росії на українську та російську зони, в яких командування мало б виконувати координаційні функції (Kosyk, 1981, p. 115)

Щонайважливіше, французькі представники наполягали на персональних змінах у керівництві УНР. У своїх спогадах генерал О. Греков згодом так писав про цю вимогу: «...полковник Фрейденберг зазначив, що зі сторони французького командування постать керівника Директорії Винниченка не має довіри, адже він переконаний германофіл та «більшовик», і доки ця людина стоїть на чолі української влади, важко розраховувати на можливість яких-небудь угод та спільних дій» (Grekov, 1965, p. 17) Вимоги про відставку у вищому керівництві Директорії стосувались не лише В. Винниченка, а й С. Петлюри та А. Чехівського: «з петлюрівською, так само, як і з винниченківською Директорією ніяких серйозних кооперацій у французів бути не може» (Grekov, 1965, p. 19) Справа в тому, що С. Петлюру, В. Винниченка, та А. Чехівського вважали переконаними соціалістами. Цей план французів не знайшов розуміння ні у Директорії УНР, ні у вищого командування Добровольчої армії.

Під час переговорів українська делегація також висловила низку вимог і пропозицій, серед яких найголовнішою була визнати самостійність України. Однак заходи дипломатії України не могли змінити позиції союзників стосовно питань національного самовизначення (Mahochii, 2012, p. 425) Підтвердження цьому – слова полковника Г. Фрайденберга: «Наше завдання – боротьба з більшовизмом. Справа самостійності України вирішується в Парижі» (Kosyk, 1981, p. 131)

Однак взаємна зацікавленість сторін змушувала шукати компромісів. Загалом негативне ставлення українських політичних сил до французьких пропозицій не стало перепорою до продовження переговорів. Своєрідним каталізатором переговорного процесу стало швидке просування більшовицьких військ в Україну. Провівши відповідні консультації з політичними партіями, Директорія вирішила продовжувати переговори: «Втративши у перший місяць свого правління всю Лівобережну Україну, Директорія вирішила добитися допомоги французів та повернути під свій контроль втрачені території» (Grekov, 1965, p. 20) За згодою французького командування полковника Фрейдберг виїхав на станцію Бірзула для переговорів зі спеціальною місією, до складу якої входили Остапенко, Бачинський та Мазепа. До цієї групи додали Олександра Петровича у якості військового експерта без права члена місії та барона Штейнгеля в якості перекладача. Товариство в такому складі у ніч з 4 на 5 лютого виїхало спеціальним поїздом на Бірзулу. Наступний етап переговорів відбувся на станції Бірзула під Одесою і був для української сторони досить важким (Grekov, 1965, p. 21)

Українці висунули зустрічні умови: негайне визнання державами Антанти незалежності України в її етнічних кордонах; невтручання у внутрішні справи України; забезпечення вільного проведення соціальних реформ; участь української делегації в Паризькій мирній конференції; визнання автономності української армії з правом представництва у верховному союзному командуванні та недопущення до складу української армії російських офіцерів (Maluk, 1995, p. 85)

Ще одне цікаве питання – чому настільки вороже поставилось французьке командування до постаті В. Винниченка? Маємо свідчення генерала, що В. Винниченко намагався підкупом досягти симпатій французької сторони, щоб ще якось втримати свій авторитет в державі (Grekov, 1965, p. 19) Винниченко, мабуть, й сам мало розраховував на успіх місії Остапенка, бо паралельно з нею організував ще одну – місію Мазуренка – до більшовиків з пропозицією у випадку їх призначення Директорії спільних дій з ними (та низки територіальних поступок) проти французів. Більшовики, попри все, своїх бойових операцій не зупиняли ні на хвилину. У підсумку, ця обставина та переговори у Бірзулі призвели виходу Винниченка з Директорії.

Консультації між двома сторонами завершилися також таємною декларацією Директорії, адресованою французькому командуванню 17 лютого (Lozovyi, 2007, p. 223) Отже, відбулося зближення позицій обох сторін, яке, за всіма ознаками, було приречене на успіх. Це вкотре підтверджував проект договору, надісланий у березні д'Ансельмом Директорії (Kosyuk, 1981, p. 183)

Проект став значним досягненням для обох сторін. Українському уряду він давав змогу отримувати допомогу для розбудови держави, а французькому командуванню – знайти ще одну опору для Антанти на сході Європи для подальшої боротьби з більшовиками (Marholyn, 1977, p. 221) Незважаючи на домінування думки про проросійську налаштованість, французьке командування зуміло піднятися над вузькопартійними інтересами і стати на шлях конфронтації з керівництвом Добровольчої армії у питаннях українсько-французького союзу. Відомо, що через «українську» політику французьке командування повністю втратило зв'язки з Добровольчою армією.

Однак наприкінці березня Г. Фрайденберг повідомив А. Марголіна про те, що він отримав вказівку з Парижа не підписувати угоду з Директорією та повідомив, з огляду на це, про припинення переговорів (Marholyn, 1977, p. 227) Так раптово завершилися переговори, які мали б бути результативними як для України, так і для Антанти. Антанта на півдорозі до успіху відмовилась від подальшого ведення діалогу.

Лідери УНР переконалися в найголовнішому – Франція не зможе подати Україні негайну допомогу, навіть якщо угода була б підписана. До цього висновку прийшов після двох місяців переговорів з французами навіть генерал О. Греков. Незалежно від дипломатичних успіхів на переговорах Антанта, на його думку, навіть при бажанні не могла надати ніякої реальної допомоги Директорії; десант в Одесі був настільки незначний, що не міг утримати навіть саму Одесу; зброї і одягу, привезених в Україну, французи також не мали; військові частини в Румунії – «більше балачки» (Grekov, 1965, p. 20)

На початку весни 1919 Антанта вже не могла вести широкомасштабні воєнні дії в Україні. У березні під тиском частин Червоної армії її війська залишили Херсон і Миколаїв, а на початку квітня – Одесу (Petriv, 2002, p. 547) Переважна частина антантівського десанту була передислокована до Румунії (Smolii, 2003, p. 147) Локальний характер дислокації військ Антанти, їх відносна нечисленність, пасивна форма власне військової поведінки не дають підстав говорити про військову інтервенцію Антанти в Україні, як це зображувала радянська історіографія.

На завершення свого бачення ситуації і при наведенні причин невдачі у переговорах, генерал зазначав: «жили в готелі, багато часу приділяли обіду та вечері і

засідали, засідали без кінця, обговорюючи партійні програми, платформи та розбіжності між ними» (Grekov, 1965, p. 15). С. Петлюра плів політичні інтриги, безнадійно гаючи такий дорогоцінний час, В. Винниченко повсякчас боявся зростаючої популярності Головного отамана військ УНР (Grekov, 1965, p. 16)

Висновки. Аналіз досліджених спогадів генерала дає змогу зрозуміти, наскільки важливою була для військовика справа незалежної України. Взагалі, таке бачення тогочасного військово-політичного стану на Україні визначив попередній досвід служби генерала. Спершу, прихильник царського режиму, згодом, після Жовтневої революції 1917 р. – переконаний український самостійник, Греков вважав, що більшовицьке зло потрібно зупинити якнайшвидше, тому настільки надіявся отримати допомогу від французької сторони. Постфактум, можемо підсумувати, такі надії були марними і низка причин спонукала союзні війська покинути південь України в доволі короткий термін.

Олександр Петрович докладав зусиль, аби ознайомити українського читача з ідеями, які були визначальні в політичному житті тогочасної України, а далі, під час самих переговорів – щоб ознайомити світ з українським питанням. Необхідно глибше досліджувати мемуарну спадщину військовика, оскільки, на відміну від інших політичних діячів початку ХХ ст., він розглядав Українську революцію 1917–1921 рр. стратегічно, з позицій динаміки та перспективи професійного військовика, а не лише політичного діяча.

Звичайно, до спогадів генерала, як і до всіх інших, мусимо підходити обережно, виважено і неупереджено, оскільки ці матеріали є доволі суб'єктивними щодо описуваних подій. Його точка зору, індивідуальне сприйняття і певна зацікавленість не можуть не відбитись на висвітленні подій і явищ, що аналізуються. Відтак ці матеріали потребують більш критичного підходу при використанні наявної у них інформації.

Бібліографія

Короливский, С. М. (ред.). (1967). Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов. Кн. 2: Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919. Київ: Наук. думка, 490 с.

Греків, О. П. (1964). Весна 1918 року в Україні. *За Державність: матеріали до історії війська українського*, 10, С. 23–26.

Греков, А. П. (1965). Восемь лет ссылки в Советском Союзе. Вестник Первоходника, 59, С. 1–17.

Греков, А. П. (1965). Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году. *Вестник Первоходника*, 45, С. 14–21.

Греков, А. П. (1965). На Украине в 1917 году. Вестник Первоходника, Ч.1. С.5–12.

Греков, А. П. (1965). Петлюровщина. Вестник Первоходника, 44, С. 7–13.

Держалюк, М. С. (1998). Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. К.: Оріяни, 240 с.

Смолій, В. А. (ред.). (2003). Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В. К.: В-во «Наукова думка», 688 с.

Kettle, M. (1981). The Allies and the Russian Collapse. March 1917 – March 1918 (V. I). London, 576 p.

Kosyk, W. (1981). La politique de la France à l'égard de l'Ukraine mars 1917 – février 1918. Paris, Publications de la Sorbonne, 240 p.

Лозовий, В. С. (2007). Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. Український історичний журнал. Т.2. Київ, «Дієз-продукт», С. 222–224.

Лотоцький, О. Г. (1932). Сторінки минулого. Варшава, 289 с.

Магочій, П. Р. (2012). Україна. Історія її земель та народів. Ужгород: Вид. В. Падяка, 794 с.

Малик, А. О. (1995). Мемуари учасників визвольних змагань 1917–1920 рр. (за матеріалами української періодики у міжвоєнний період). *Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення третьої всеукраїнської науково-теоретичної конференції* (сс. 83–86). Львів.

Марголін, А. (1977). Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина. Нью-Йорк, 261 с.

Петрів, В. (2002). Спомини з часів української революції (1917–1921). К., 640 с.

Симоненко, Р. Г. (1962). Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919: Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні. К.: Вид-во АН УРСР, 438 с.

Симоненко, Р. Г. (1987). Первый антисоветский сговор империалистов. *Вопросы истории*. 12. С. 89–96.

Стахів, М. (1962). Україна в добі Директорії УНР. Т.1. 1918–1920 рр. Торонто: Ukr. Free Univ., 272 с.

Чайковський, І. (1966). Наша мемуаристика. Мюнхен, 36 с.

Городня, Н. (2017). Переговори між представниками Директорії УНР і держав Антанти у січні-березні 1919 р. *Історичні студії*, 6, С. 84–106.

Дацків, І. (2010). Українсько-французькі відносини в період Директорії УНР. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 19, С. 213–228.

Ачкіназі, Б. (2005). Російський фактор у відносинах Директорії УНР з Францією. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 13, С. 170–182.

Попенко, Я. (2014). Українсько-французькі політичні відносини (1917–1921 рр.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Історія, економіка, філософія*, 19, С. 51–64.

References

Korolivskii, S. M. (ed.). (1967). Hrazhdanskaia voina na Ukraine. 1918–1920: Sb. dok. y materialov. Kn. 2: Borba rabochikh y krestian za osvobozhdeniie Ukrainy ot interventov Antanty i denikintsev. Noiabr 1918 – aprel 1919. [Civil war in Ukraine. 1918–1920: Collection of documents and materials. Book 2: The struggle of workers and peasants for the liberation of Ukraine from the Entente and Denikinist interventionists. November 1918 – April 1919] Kyiv: Nauk. dumka, 490 z. [in Russian]

Grektiv, O. P. (1964). Vesna 1918 roku v Ukraini. [Spring of 1918 in Ukraine] *Za Derzhavnist: materiialy do istorii viiska ukrainskoho*, 10, Pp. 23–26. [in Ukrainian]

Grekov, A. P. (1965). Vosem let ssylki v Sovetskom Soiuze. [Eight years of exile in the Soviet Union] *Vestnyk Pervopokhodnyka*, 59, Pp. 1–17. [in Russian]

Grekov, A. P. (1965). Peregovory ukrainskoi Direktorii s frantsuzskim komandovaniem v Odese v 1919 godu. [Negotiations of Ukrainian Directory with the French command in Odessa in 1919] *Vestnyk Pervopokhodnyka*, 45, Pp. 14–21. [in Russian]

Grekov, A. P. (1965). Na Ukraine v 1917 godu. [In Ukraine in 1917]. *Vestnyk Pervopokhodnyka*, Pt.1. Pp. 5–12. [in Russian]

Grekov, A. P. (1965). Petliurovshchina. [Petlyurovshchina]. *Vestnyk Pervopokhodnyka*, 44, Pp. 7–13. [in Russian]

Derzhaliuk, M. S. (1998). Mizhnarodne stanovyshe Ukrainy ta yii vyzvolna borotba u 1917–1922 rokakh [The International Status of Ukraine and its Liberation Struggle in 1917–1922.]. К.: Oriiany, 240 p. [in Ukrainian]

Smolii, V. A. (ed.). (2003). Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V. [Encyclopedia of Ukrainian history. V. 1. A-V.] К.: V-vo «Naukova dumka», 688 s. [in Ukrainian]

Kettle, M. (1981). The Allies and the Russian Collapse. March 1917 – March 1918 (V. I). [The Allies and the Russian Collapse. March 1917 – March 1918 (V. I).] London, 576 p. [in English]

Kosyk, W. (1981). La politique de la France à l'égard de l'Ukraine mars 1917 – février 1918. [La politique de la France à l'égard de l'Ukraine mars 1917 – février 1918] Paris, Publications de la Sorbonne, 240 p. [in French]

Lozovyi, V. S. (2007). Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 pp.: Dokumenty i materialy: U 2-kh t., 3-kh ch. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – T.2. [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and materials: In 2 Volumes, 3 Parts. Ukrainian Historical Journal. – Vol.2.] Kyiv, «Diiez-produkt», Pp. 222–224. [in Ukrainian]

- Lototskyi, O. H.** (1932). *Storinky mynuloho*. [Pages of the past]. Varshava, 289 p. [in Ukrainian]
- Mahochii, P. R.** (2012). *Ukraina. Istoriiia yii zemel ta narodiv*. [Ukraine. History of its lands and peoples.] Uzhhorod: Vyd. V. Padiaka, 794 p. [in Ukrainian]
- Malyk, A. O.** (1995). *Memuary uchasnykiv vyzvolnykh zmahaniy 1917–1920 rr. (za materialamy ukrainskoi periodyky u mizhvoiennyi period)*. [Memoirs of participants of the liberation competitions of 1917–1920 (based on materials of Ukrainian periodicals in the interwar period).] *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist. Dopovidi ta povidomlennia tretoi vseukrainskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii* (pp. 83–86). Lviv. [in Ukrainian]
- Marholyn, A.** (1977). *Ukraina i politika Antanty: zapisky yevreia y hrazhdanina*. [Ukraine and the Entente Policy: Notes from a Jew and a Citizen] Niu-York, 261 p. [in Russian]
- Petriv, V.** (2002). *Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921)*. [Memories from the time of the Ukrainian Revolution (1917–1921).] K., 640 p. [in Ukrainian]
- Symonenko, R. H.** (1962). *Imperialistychna polityka Antanty i SShA shchodo Ukrainy v 1919: Paryzka myrna konferentsiia i antyradianska intervensiia na Ukraini*. [The Entente-USA imperialist policy towards Ukraine in 1919: Paris Peace Conference and anti-Soviet intervention in Ukraine.]. K.: Vyd-vo AN URSSR, 438 p. [in Ukrainian]
- Symonenko, R. H.** (1987). *Pervyi antisovetskii sgovor imperialistov*. [The first anti-Soviet collusion of imperialists.]. *Voprosy istoriyyi*, 12, S. 89–96. [in Russian]
- Stakhiv, M.** (1962). *Ukraina v dobi Dyrektorii UNR. T.1. 1918–1920 rr.* [Ukraine in the Directory of UNR period. V.1. 1918–1920.] Toronto: Ukr. Free Univ., 272 s. [in Ukrainian]
- Chaikovskiy, I.** (1966). *Nasha memuarystyka*. [Our memoirs.] Miunkhen, 36 s. [in Ukrainian]
- Horodnia, N.** (2017). *Perehovory mizh predstavnykamy Dyrektorii UNR i derzhav Antanty u sichni-berezni 1919 r.* [Negotiations between representatives of the UNR Directory and the Entente States in January-March 1919] *Istorychni studii*, 6, S. 84–106. [in Ukrainian]
- Datskiv, I.** (2010). *Ukrainsko-frantsuzki vidnosyny v period Dyrektorii UNR*. [Ukrainian-French relations in the period of the UNR Directory.] *Mizhnarodni zviiazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*, 19, S. 213–228. [in Ukrainian]
- Achkinazi, B.** (2005). *Rosiyskyi faktor u vidnosynakh Dyrektorii UNR z Frantsiieiu*. [The Russian factor in the relations of the UNR Directory with France.] *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 13, S. 170–182. [in Ukrainian]
- Popenko, Ya.** (2014). *Ukrainsko-frantsuzki politychni vidnosyny (1917–1921 rr.)*. [Ukrainian-French political relations (1917–1921).] *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho lnhvistychnoho universytetu*. Ser.: Istoriiia, ekonomika, filosofiiia, 19, S. 51–64. [in Ukrainian]

UDC 327(477) «1991/2019»
DOI 10.2518/2307-7778.19.2.10

Віталій ЗНАК

аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (nicolesko75@gmail.com)

Vitalii ZNAK

postgraduate student, Department of the World History and Religious Study, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (nicolesko75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1165-4697>

ПРІОРИТЕТИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З НАТО 1991–2019 РР.

Анотація. *Мета дослідження* – визначення та аналіз основних напрямів співпраці України з НАТО у контексті геополітичних вимог 1991–2019 рр. **Методологія дослідження** базується на загальних принципах наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності. Застосовуються спеціально-історичні наукові методи. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі міжнародних документів та беручи до уваги геополітичну ситуацію в регіоні проаналізовано пріоритети співпраці України з НАТО, подано авторську оцінку геополітичних подій. **Висновки.** Таким чином, еволюція НАТО – найпотужнішої системи колективної безпеки в світі, на перший погляд втрачає своє політичне значення на тлі «інформаційних війн» сьогодення, але Альянсу притаманна гнучка політика. Ця міжнародна організація пройшла період послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів, але водночас затверджує себе у світі як потужна військова інституція. Основні напрямки та завдання організації розширюються з часом та проходять трансформацію, а одночасно розширюються і питання безпеки для нашої держави. Сьогодні Україна проходить вишкіл у НАТО як у високопрофесійній військовій інституції. Пріоритети співпраці України з НАТО широкого масштабу, але еволюція співпраці нашої держави із Північноатлантичним Альянсом демонструє поки локальні тенденції. Показані в публікації закономірності військових конфліктів, у яких брала участь Україна при миротворчих операціях НАТО, важливі для розуміння складних геополітичних процесів регіону, вони спонукають нашу державу до пошуків нашої національної безпеки.

Ключові слова: Україна, НАТО, безпека, взаємосумісність, еволюція.

COOPERATION PRIORITIES UKRAINE WITH NATO 1991–2019

Summary. *The purpose of the study is a determination and analysis of the main areas cooperation Ukraine with NATO in the geopolitical requirements context of 1991–2019. The methodology of the research is based on the general principles of scientific knowledge: historicism, systemicity and objectivity. Specially-historical scientific methods are used. The scientific novelty consists in the fact that cooperation priorities Ukraine with NATO are analyzed basing on international documents and considering geopolitical situation in the region, provided author's assessment of geopolitical events. Conclusions.* Thus, the evolution of the most powerful collective security system in the world NATO, at first sight, is losing its political importance against the background of the «information wars» of today, but the Alliance has a flexible policy. This international organization passed the period of weakening the role of international security institutions, but at the same time approve himself in the world as a powerful military institution. The basic directions and tasks of the organization expand over time and undergo transformation, also security issues expand for our country. Today, Ukraine passes training in NATO as in a highly professional military institution. Cooperation priorities Ukraine with NATO on a large scope, but the evolution of cooperation of our country with the North Atlantic Alliance demonstrates yet local trends. In the publication regularities of military conflicts, in which Ukraine participated in NATO peacekeeping operations, importance for understanding complex geopolitical processes in the region and they encourage our country to search our national security.

Key words: Ukraine, NATO, security, interoperability, evolution.

Постановка проблеми. Питання вступу до НАТО є ключовою проблемою сьогодення нашої держави. Характерною особливістю зовнішньої політики України є вихід із позаблокового статусу за обставинами окупації Криму та війни на Донбасі і

пошук шляхів національної безпеки. Таким засобом є найпотужніша система колективної безпеки в світі – НАТО. Його основні напрямки та завдання розширюються з часом та проходять трансформацію, а одночасно розширюються і питання безпеки для нашої держави. Відносини із Північноатлантичним Альянсом сьогодні є стратегічно необхідними. Безумовно, в добу контрольованих військових конфліктів Україна і сама є важливим геополітичним гравцем, що вона і доводить активно співпрацюючи з військовою організацією НАТО беручи участь в його миротворчих операціях одразу після здобуття незалежності. Все це актуалізує дане дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Питаннями співробітництва між Україною та НАТО займалися вітчизняні фахівці. Серед таких праць є дослідження І. Долгова, В. Корендовича, які у своїй статті «Конструктивне партнерство Україна – НАТО: оборонні аспекти» зазначають, що перебуваючи у спільному геополітичному просторі, Україна та НАТО стикаються зі спільними викликами безпеці (Dolhov, Korendovych, 2013). Певний інтерес викликають роботи В. Горбуліна «План дій Україна – НАТО: досягнення і проблеми» (Horbulin, 2009) та А. Соболева «Міжнародна обстановка та виклики безпеки для України» (Sobolev, 2012). Також, відзначимо працю С. Лепявка, А. Магомедова «Співробітництво у військовій сфері, як приклад практичної взаємодії на рівні Україна – НАТО в площині реальних військових загроз» (Lepivko, Mahomedov, 2018). Цінну основу в постанові даної теми становить збірка статей та інтерв'ю Є. Марчука «На шляху до НАТО» (Marchuk, 2016).

Виклад основного матеріалу. За своїми масштабами для України вступ у НАТО це престижний крок, але для цього потрібно враховувати зміни на міжнародній арені та регіональну політику до якої входить Україна. Альянс суттєво змінився і продовжує змінюватись. В період «холодної війни» ця організація виконувала роль основи колективної оборони та колективної безпеки держав-членів зберігаючи стратегічний баланс у Європі (Возняк, 2014: 31). З еволюцією «Стратегічних концепцій» (1991 р., 1999 р., 2010 р.) НАТО стає надійною військовою системою беручи на себе ідеологію неоліберального інституціоналізму, що визначає для організації миротворчу діяльність, навіть поза межами своєї зони відповідальності, та співпрацю з державами Східного блоку (Sloan, 1995). Під час зміщення біполярного геополітичного устрою світу, що існував до 1991 р., концепція трансформувала Альянс із допоміжного засобу при миротворчих операціях інших країн членів ООН в їх головного ініціатора.

Для України співпраця із НАТО, як із системою колективної оборони, має особливе значення, з огляду на те, чи спроможна наша держава самостійно реформувати власні збройні сили та підтримувати їх боєздатність на необхідному рівні відповідно до стандартів. Існує думка, що самостійно із реформуванням своїх збройних сил Україна не впорається через відсутність достатньої кількості ресурсів, а недостатнє фінансування армії, що за чисельністю на рівні розвинутих європейських країн, призведе до національної небезпеки у власній державі. Співпраця з НАТО значно підвищить ефективність у першу чергу в оборонно-промисловому комплексі, ліквідації залишкових та застарілих боєприпасів, також у вирішенні проблеми закриття військових баз (Vozniak, 2014). Актуальності ці проблеми набирали з початку 2000-х рр., оскільки наприкінці 1980-х, коли зі Східної Європи виводили війська колишнього Радянського Союзу, на території України формувались більшість із понад 200 різноманітних складів із боєприпасами, баз та арсеналів. Більшість із них через застарілість несли колосальну небезпеку, почались вибухи у складах через невідповідні умови зберігання. Євген Марчук, як новопризначений міністр оборони у 2003 р., говорив про такі склади, що «багато боєприпасів лежать на землі, вони обросли травою і підпускати до них можна лише саперів» (Marchuk, 2016).

Артемівськ (2003 р.) не виключення, а тільки початок катастроф, оскільки є значно більші склади. Колишній міністр оборони визнавав, що Збройні Сили України (далі – ЗСУ) самостійно цю проблему не вирішать.

Сьогоднішній Північноатлантичний Альянс проходить еволюцію своєї політики, ідеології та військового значення. Варто зазначити, що Альянс після розпаду Радянського Союзу характеризується посиленою чутливістю до геополітичного клімату, а його основні цілі безпеки розширюються. Альянс здатен надати ЗСУ допомогу в оцінках окремих рішень, у досягненні сумісності в управлінні, тиловому і технічному забезпеченні та, що дуже важливо, підготовці військових кадрів для ЗСУ (Vozniak, 2014). Надання військової освіти, підготовка військовослужбовців та розробка оборонних програм передбачає основу практичної співпраці України з НАТО у військовому вимірі. На авторську думку, повноцінно охарактеризувати співпрацю України з НАТО можна за конструктивним аналізом всієї регіональної політики з 1991 р., адже інтегруючись та співпрацюючи з цією міжнародною організацією Україна також повинна враховувати інтереси Альянсу та держав, які в нього входять. Процес трансформації НАТО триває і як одне із завдань перед організацією постає процес поступового скорочення сил та засобів одночасно концентруючись на якіснішому забезпеченні організації – надання Альянсу можливості якісніше реагувати на глобальні безпекові виклики. Такі цілі в ідеалі (за словами Євгена Марчука) одночасно ставила для себе і Україна в перше десятиліття XXI ст., а саме скорочення чисельності Збройних сил, нарощування їх боєздатності на наявних ресурсах та реформи (Dolhov, Korendovych, 2013). Проте, здебільшого, нарощувалась позаблоковість нашої держави, а склади досі створюють матеріал для скандалів в ЗМІ. Найефективнішим досвідом співпраці України з НАТО є підготовка військовослужбовців та розробка спільних оборонних програм, а найефективніша спроможність Збройних сил України виконувати бойові завдання спільно із НАТО проявляється лише на рівні локальних конфліктів (Vozniak, 2014), тому до розгляду пропонується співробітництво України у складі миротворчих контингентів НАТО поза нашу державою – Косово, Ірак, що затверджені результатом в «Показниках виконання» – пункт 1.6.4: «Участь у міжнародних заходах щодо підтримки миру і безпеки», та локальні натівські навчання на території України – 2.1.1: «Здійснення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони України» (Richna natsionalna, 2019). Цілі та їх результати здійснюються відповідно до регламенту затвердженому в «Річній національній програмі співпраці Україна – НАТО».

9 липня 1997 р. партнерство між Україною і НАТО офіційно затверджене документом «Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО». Там йдеться про глибоку трансформацію НАТО після «холодної війни» та адаптацію організації до нових реалій безпеки до яких слід адаптуватись всьому регіону; нову політику миротворчих операцій, до ідеології якої Україні слід долучитись; про курс на досягнення взаємосумісності армії нашої держави зі стандартами НАТО; про миротворчі операції в Югославії прийнявши ідеологію НАТО та окремі пункти з подяками за відмову від ядерної зброї (Khartia, 1997).

«Хартія» була укладена вже не на початку 1990-х рр., але відноситься до принципу регіональності та концепції Альянсу. Даний документ не входить у класифікацію особливих регіональних міжнародних документів, бо регіональна стратегія як така ніколи не мала офіційного документу, це радше метод роботи організації із колишніми соціалістичними державами.

Передислокація геополітичних сил та союзів не могла не вплинути на нову незалежну державу Україну із ще радянським військовим потенціалом. Прийнявши ідеологічну концепцію НАТО увійшла у вир геополітичних взаємозв'язків та впливів. Наприкінці 1990-х епіцентром уваги ЄС та НАТО стала Югославія, а НАТО, як

військова міжнародна організація, перебував під глобальним тиском і пропозиціях спробувати себе у діях.

Напруження між Югославією і НАТО загострилось прямим збройним втручанням Альянсу (причина Косово) вперше без прямих вказівок із ЄС та ООН в 1999 р. Цей етап став основним в еволюції сучасного НАТО та висунув його основною міжнародною організацією для вирішення конфлікту.

На врегулювання цього конфлікту Україна відправила своїх миротворців у складі багатонаціональних стабілізаційних сил 240-м окремим спеціальним батальйоном постановою Верховної Ради України «Про забезпечення діяльності Українського контингенту» від 3.04.1997 р. передовій до Хартії. В документі йшлося про виділення для цієї місії 410 осіб українського контингенту та надання для їх висадки в зоні дій 10 літаків радянського зразка ІЛ-76 (Україна у складі стабілізаційних сил). Ця війна вважається першою у якій взяла участь Україна після отримання незалежності.

Югославський конфлікт дав змогу Україні вийти за межі концепції, наступним розділом у стосунках з НАТО буде період демонстрації тенденцій до позитивних змін від початку нового століття паралельно із новими вимогами НАТО до вступу та шанс увійти в наступний етап розширення.

Існує думка, що події в Україні – окупація Донбасу і анексія Криму Росією – тотожна із югославським конфліктом, аргументують її, що там і тут «старша республіка імперії атакувала молодшу» (Чим схожі війни в Україні та Югославії). На противагу такому твердженню балканські експерти зазначають, що зв'язок подібності в обох конфліктах знайти вкрай важко, оскільки в югославському конфлікті були задіяні багато держав і національностей, а також нацменшин в середині кожних, а розпад СРСР і повалення Берлінського муру прискорило багаторічну міжетнічну ворожнечу, що загострилась наприкінці 1990-х із порушенням прав людини. Тим не менш їхні застереження вказують на деякі паралелі, а саме регіональний тиск через багатонаціональність в Україні.

Нова стратегічна концепція НАТО 1999 р. була затверджена у квітні, а це час самого розпаду натівських бомбардувань колишньої Югославії по економічним і стратегічним точкам та самий пік операції «Союзна сила» де серед інтернаціональних військових сил перебував український батальйон 240-й, що виконував завдання у складі KFOR до завершення всієї операції (Ukrainian Military Pages). Російські історики зазначають цю концепцію як запізнілу спробу Альянсу пояснити та затвердити своє місце в геополітиці світу після закінчення «холодної війни» (Kogonev, 2015). Даний документ, який присвятили вирішенню міжнародних конфліктів формує сьогодишній НАТО. В період неоголошеної війни Росії з Україною тема Західних Балкан знову набирає чинності. У зв'язку із міграційною кризою в Європі, політичними та економічними проблемами, ЄС може ослабити свої позиції в регіонах (особливо в Угорщині та Румунії) втрачаючи іміджеві позиції. Це призводить до безальтернативності для України співпраці із НАТО. Сам Альянс, як дієва структура міжнародного військового моніторингу, позиціонує себе безальтернативним. Щодо співпраці слід розуміти чіткі розмежування між співпрацею, та самим вступом. Мішель Дюре, який очолював деякий час Центр інформації і документації НАТО у Києві наголошував у 2007 р. на тому, що НАТО як організація не шукає активних нових членів, але є відкритою до них. Цей підхід набирає твердості після югославської кризи як остаточне об'єктивне формулювання ідеології організації. Для початку слід зазначити чим НАТО не є, оскільки багато говориться про те, що після вступу в організацію на Україну чекають військові бази НАТО по її теренах, яких в природі не існує. Бази НАТО – це бази країн – членів Альянсу. Сьогодні НАТО – зазначає Дюре – відповідає більше організації колективної безпеки, а не оборони як раніше (Soskin, 2007).

У квітні 1999 р. Альянс надав Україні «План дій щодо членства в НАТО» паралельно із новосформованою Стратегією, в якій йшлося про можливість конфліктів поза межами членів організації. В Плані дій написано особливий пункт для таких ситуацій, а саме про «вирішення мирними способами міжетнічні конфлікти та зовнішні територіальні суперечки, в тому числі й претензії стосовно невоз'єднаних земель» (Plan dii).

Насамперед, період «діалогу та демонстрації тенденції до позитивних змін» в Україні, що тихо співіснує з періодом розширення понять безпеки НАТО, розширює свою хронологію для України новими можливостями, але не завдяки «Проекту Воєнної доктрини України», що мав реформуватися з 2000 до 2005 р. і «заморозився» (Pro Derzhavnu, 2005), а завдяки «іракському» курсу в 2003 р., що характеризувався новими можливостями для України в геополітичному світі. Американський дипломат Річард Хаас, що був в 2003 р. президентом Ради з міжнародних відносин критично ставиться про початок війни в Іраку прирівнюючи її до ситуації з російською анексією Криму в 2014 р., адже: «США співпрацюючи із Радою Безпеки ООН припинили це і розпочали війну без широкої міжнародної підтримки» (Haass, 2019, p. 231). Тодішній секретар РНБОУ Євген Марчук першим із представників влади підтримав участь українських стабілізаційних сил в Іраку в 2003 р., аргументуючи це новою сторінкою в історії міжнародних відносин для України, а саме зречення стереотипів, завдяки чому вона може стати активним суб'єктом міжнародного життя. Із інтересів України в Іраку це, насамперед: нафта; нові економічні відносини при можливій новій владі після війни; досвід, що відрізняється від Косово новими зв'язками для дипломатії, адже там вони будуть ближче до американських і натівських дипломатів. На думку Марчука такі можливості давали змогу Україні здобути більшу довіру у США та НАТО, а це був результат, якого можна було досягти упродовж півроку замість десятків років, також це майданчик для військових навчань нового рівня, а саме «Стабілізаційні сили». Українці на той час могли запропонувати бригаду зі штабним підрозділом із спеціалістів по розмінуванню та мотопіхотні підрозділи (Marchuk, 2016, p. 126–130). Через декілька місяців, відмінно від американців, українському штабу вдалось уникнути образу окупантів в тій державі. Займалися вони, здебільшого, роззброєнням та охороною важливих військових об'єктів, також, був сформований батальйон територіальної оборони Іраку. Третій за розміром контингент після США та Великої Британії був український.

Відносини із НАТО продовжилися тенденцією позитивних змін, одним із ключових пунктів зближення до НАТО було розмежування між Генштабом і Міністерством оборони, оскільки військові сили повинні відділитися від політичних і це нормальне явище в розвинених державах. В інтерв'ю Марчук коментує це більшою відкритістю армії до суспільства для контролю суспільством, а також, армія повинна відмежуватись від власності, економіки та торгівлі (Marchuk, 2016, p. 161).

У 2004 р. проходять вибори в США та Україні. Ірак залишався дуже спекулятивною темою для американської сторони в тому числі і на виборах, а в Східній Європі назрівало щось схоже на старі добрі часи «оксамитових революцій», на цей геополітичний зсув привертала до себе увагу саме Україна та «помаранчева революція» на тлі чого вона виступала як мільйонна хода проти фальсифікації на виборах. Масові акції протесту призвели до програшу проросійського кандидата Януковича.

Відносно похолодання до вступу в НАТО та прийняття ним України завершилось продовженням спільної співпраці у військовій сфері без урахування побажань Марчука до відкритості війська до суспільства. Війна в Іраку переросла у фазу «Тренувальної місії НАТО у Республіці Ірак» на прохання тамтешньої тимчасової влади. Представники ЗСУ взяли там участь в 2006 р. після указу президента загальною чисельністю до 50 осіб. Згодом в 2009 р. Україна взяла участь в ідентичній

місії в Афганістані за спеціальним запрошенням Альянсу у складі міжнародних сил сприяння безпеці НАТО.

Про стан тогочасної геополітики, ЗСУ та питань безпеки слід зазначити окремо. «Стратегія національної безпеки України», укладена в 2007 р., повідомляє про гостру соціальну напругу всередині кордонів України у зв'язку із настанням глобальної фінансової кризи, яка впливає не лише на економіку держави, але і на її безпеку та безпеку її національних інтересів. Запроваджується нова система міжнародної безпеки, яку одразу ж охоплює криза. Послаблюється роль міжнародних безпекових інститутів. Описаний перелік практичної відсутності ЗСУ та її діяльності поза межами України біля її кордонів. У цей час здійснюється політика позаблоковості України та її реалізація у розширеному характері про використання її в інтересах держави та механізми міжнародної безпеки (Stratehia, 2007).

У 2010 р. затверджена наступна «Стратегічна концепція НАТО», яка оголошує черговий етап еволюції Альянсу відповідно до світу, який постійно змінюється. Ключовий зміст концепції полягає на необхідності існування Альянсу для забезпечення безпеки світу із пристосуванням до його сучасних вимог. Дана концепція більше зосереджує увагу на технологічній сфері. НАТО зобов'язується «проводити необхідні тренування, навчання, планування на випадок надзвичайних ситуацій і обмін інформацією для забезпечення нашого захисту від повного спектра традиційних і нових викликів безпеки» (Stratehichna, 2010). Саме у цьому вигляді надалі буде співпраця України з НАТО після подій 2013 р. – військові навчання. Період змін в нашій державній системі цього часу характеризується гострою соціальною напругою та кризою влади.

Одні із основних пріоритетів співпраці України з НАТО надані в документі «Воєнна доктрина України», загалом там йдеться про військові конфлікти, підготовку держави до них та прогнозування. Враховується загальний геополітичний клімат в світі на тлі можливої заострення протистояння між Росією та США, та конкретні положення про актуальні воєнні загрози для України (Voienna doktryna, 2015).

Закон України «Про оборону» систематично доповнюється поправками у зв'язку із еволюцією обороноздатності держави до натівських стандартів (Про оборону України). В Україні військові навчання проводяться систематично в Екваторії Азовського моря та на військовому полі біля м.Дніпра. У червні 2019 р. вперше в історії український підрозділ, як з країни, що не входить до НАТО пройшов сертифікацію як підрозділ SOF (Special Operations Forces) – Сили швидкого реагування. Це надає можливість повноцінно наблизитись Україні до стандартів НАТО у військовій сфері не залежно до економічної, адже – сили реагування НАТО – вірогідне визначення альянсу у сьогоdnішній час.

Найбільш впливовим в 2018 р. було міжнародне військове навчання НАТО «Чисте небо» для відпрацювання тактичних дій оборони і нападу в повітряному просторі – основному пріоритеті військового значення. В жовтні того року дане навчання проводилось в західноукраїнських аеродромах, українські повітряні сили були долучені до новітньої програми безпеки Східної Європи. Дана співпраця актуально проявляє себе в період, коли РФ взяла за приклад ідеологію – «обов'язок захищати». Це військово-політичний інструмент, концепція та стратегія інтервенції застосована проти України як операція після зміни її політичного режиму.

Таким чином, еволюція НАТО – найпотужнішої системи колективної безпеки в світі, на перший погляд втрачає своє політичне значення на тлі «інформаційних війн» сьогоdnення, але Альянсу притаманна гнучка політика. Ця міжнародна організація пройшла період послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів, але водночас затверджує себе у світі як потужна військова інституція. Основні напрямки та завдання організації розширюються з часом та проходять трансформацію, а одночасно розширюються і питання безпеки для нашої держави. Сьогodні Україна

проходить вишкіл у НАТО як у високопрофесійній військовій інституції. Пріоритети співпраці України з НАТО широкого масштабу, але еволюція співпраці нашої держави із Північноатлантичним Альянсом демонструє поки локальні тенденції. Показані в публікації закономірності військових конфліктів, у яких брала участь Україна при миротворчих операціях НАТО, важливі для розуміння складних геополітичних процесів регіону, вони спонукають нашу державу до пошуків нашої національної безпеки.

Бібліографія

Sloan, S. (1995). NATO's Future: beyond Collective Defense. Washington, DC : Institute for National Strategic Studies, National Defense University: Supt. of Docs., U.S. G.P.O. P. 2

Ukrainian Military Pages. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2018/05/240-osb-unprofor.html>

Воєнна доктрина України. URL: <https://navy.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2018/01/d447661.pdf>

Возняк, Т. (2014). Україна – НАТО. 20 років партнерства. Часопис «І». 248 с.

Горбулін, В. (2009). План дій Україна – НАТО: досягнення і проблеми. *Україна – НАТО*. № 1. С. 5–17.

Долгов, І., Корендович, В. (2013). Конструктивне партнерство. Україна – НАТО: оборонні аспекти. *Україна і НАТО. Наука і оборона*. № 4. С. 3–8.

Закон України про оборону URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2019 рік URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2019>

Коренев, Е. (2015). Еволюція підходів НАТО к ситуації на балканах в 1990-е – 2000-е гг. *История. Международные отношения*. № 4.

Лепявко, С. А., Магомедов, А.О. (2018). Співробітництво у військовій сфері, як приклад практичної взаємодії на рівні Україна – НАТО в площині реальних військових загроз. *Молодий вчений*. № 6(1). С. 60–63.

Марчук, Є. К. (2016). На шляху до НАТО. Київ – Париж – Дакар. 608 с.

План дій щодо членства в НАТО URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/950_009

Про державну програму реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927/2000>

Соболєв, А.А. (2012). Міжнародна обстановка та виклики безпеки для України. *Воєнна безпека України на межі тисячоліть*. Київ. СтилоС. С. 7–57.

Соскін, О.І. (2007). Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива. Інститут трансформації суспільства. 336 с.

Стратегічна концепція НАТО 2010 року URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-ukr.pdf

Стратегія національної безпеки України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/print>

Україна у складі Стабілізаційних сил – Постанова про забезпечення діяльності Українського контингенту в операції багатонаціональних Стабілізаційних Сил на території Боснії і Герцеговини URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300-97-%D0%BF/ed20130101/sp:side:max15>

Хаас, Р. (2019). Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза. Основи. 376 с.

Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно – Атлантичного договору URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002

Чим схожі війни в Україні та Югославії URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/chim-shozhi-vijni-v-ukrajini-ta-jugoslaviji-491481.html>

References

Chym skhozhi viyny v Ukraini ta Yuhoslavii [How similar are the wars in Ukraine and Yugoslavia] URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/chim-shozhi-vijni-v-ukrajini-ta-jugoslaviji-491481.html> [in Ukrainian].

Dolhov, I., Korendovych, V. (2013). Konstruktivne partnerstvo. Ukraina – NATO: oboronni aspekty [A constructive partnership. NATO-Ukraine: defense aspects]. *Ukraina i NATO. Nauka i oborona*. № 4. S. 3–8. [in Ukrainian].

Haass, R. (2019). Rozkhytanyi svit. Zovnishnia polityka Ameryky i kryza [A world in disarray: American foreign policy and the crisis of the old order]. Osnovy. 376 s. [in Ukrainian].

Horbulin, V. (2009). Plan dii Ukraina – NATO: dosiahnennia i problem [NATO-Ukraine Action Plan: Achievements and Problems]. *Ukraina – NATO*. № 1. S. 5–17. [in Ukrainian].

Richna natsionalna prohrama pid ehidoiu Komisii Ukraina – NATO na 2019 rik [Annual National Program under the auspices of the NATO-Ukraine Commission for 2019] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2019> [in Ukrainian].

Khartia pro osoblyve partnerstvo mizh Ukrainoiu ta Orhanizatsiieiu Pivnichno – Atlantychnoho dohovoru [Charter on the Special Partnership between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002 [in Ukrainian].

Korenev, E. (2015). Evoliutsiya podkhodov NATO k situatsii na Balkanakh v 1990-e – 2000-e gg. [The evolution of NATO approaches to the situation in the Balkans in the 1990s – 2000s]. *Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya*. №4. [in Russian].

Lepiavko, S. A., Mahomedov, A.O. (2018). Spivrobitnytstvo u viiskovii sferi, yak pryklad praktychnoi vzaiemodii na rivni Ukraina – NATO v ploshchyni realnykh viiskovykh zahroz [Cooperation in the military sphere, as an example of practical cooperation at the Ukraine – NATO level in the context of real military threats]. *Molodyi vchenyi*. № 6(1). S. 60–63. [in Ukrainian].

Marchuk, Ye. K. (2016). Na shliakhu do NATO [Om the Way to NATO]. Kyiv-Paryzh-Dakar. 608 s. [in Ukrainian].

Plan dii shchodo chlenstva v NATO [NATO Membership Action Plan] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/950_009 [in Ukrainian].

Pro Derzhavnu prohramu reformuvannia ta rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy na period do 2005 roku [On the state program of reform and development of the Armed Forces of Ukraine for the period up to 2005] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927/2000> [in Ukrainian].

Sloan, S. (1995). NATO's Future : beyond Collective Defense. Washington, DC : Institute for National Strategic Studies, National Defense University: Supt. of Docs., U.S. G.P.O. P. 2. [in English].

Soboliev, A.A. (2012). Mizhnarodna obstanovka ta vyklyky bezpeky dlia Ukrainy [International Situation and Security Challenges for Ukraine]. *Voienna bezpeka Ukrainy na mezhi tysiacholit*. Kyiv. Stylos. S. 7–57. [in Ukrainian].

Soskin, O.I. (2007). Partnerstvo zarady bezpeky: dosvid krain NATO ta ukrainska perspektyva [Partnership for security: experience of NATO countries and the Ukrainian perspective]. Instytut transformatsii suspilstva. 336 s. [in Ukrainian].

Stratelia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [National security strategy of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/print>

Stratichna kontseptsia NATO 2010 roku [Strategic Concept NATO 2010] URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-ukr.pdf [in Ukrainian].

Ukraina u skladi Stabilizatsiinykh syl – Postanova pro zabezpechennia dialnosti Ukrainskoho kontynhentu v operatsii bahatonatsionalnykh Stabilizatsiinykh Syl na terytorii Bosnii i Hertsehovyny [Resolution on ensuring the activities of the Ukrainian contingent in the operation of multinational Stabilization Forces in Bosnia and Herzegovina] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300-97-%D0%BF/ed20130101/sp:side:max15> [in Ukrainian].

Ukrainian Military Pages URL: <https://www.ukrmilitary.com/2018/05/240-osb-unprofor.html> [in English].

Voienna doktryna Ukrainy [Military Doctrine of Ukraine] URL: <https://navy.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2018/01/d447661.pdf> [in Ukrainian].

Vozniak, T. (2014). Ukraina – NATO. 20 rokiv partnerstva [NATO – Ukraine. 20 years of partnership]. *Chasopys «I»*. 248 s. [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy pro oboronu [Law of Ukraine On Ukraine's Defense] URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> [in Ukrainian].

UDC 316.61:37.041; 378.14
DOI 10.2518/2307-7778.19.2.11

Ігор ДАЦКІВ

доктор історичних наук, професор завідувач кафедри міжнародних відносин та дипломатії Тернопільського національного економічного університету, вул. Львівська 11, Тернопіль, Україна, 46020 (idatskiv@ukr.net)

Igor DATSKIV

PhD hab. (History), professor, Head of The Department of international relations and diplomacy, Ternopil National Economic University, Lvivska Str. 11, Ternopil, Ukraine, postal code 46020 (idatskiv@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

ВПЛИВ СВІТОВОГО ДОСВІДУ НА ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇНИ

Анотація. *Мета дослідження* – узагальнення світового досвіду до формування і удосконалення інформаційної політики країн та вироблення концептуальних передумов формування сучасної моделі інформаційної політики країни. **Методологія дослідження** базується на основоположних принципах наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності. **Методи дослідження** пов'язані з метою, об'єктом, предметом і науковими завданнями дослідження. **Наукова новизна** полягає у тому, що визначено вплив національних і регіональних особливостей країн на специфіку побудови і розвитку даних моделей. Узагальнено світовий досвід щодо формування та удосконалення інформаційної політики країн та вироблення концептуальних передумов формування сучасної моделі інформаційної політики країни. Виявлено, що разом із загальними рисами становлення певної моделі на світовому рівні, національні та регіональні особливості країн впливають на специфіку її побудови і розвитку. **Висновки.** Таким чином, незважаючи на ідентифіковані складові моделі інформаційної політики держави, поки ще немає уніфікованого підходу до визначення її змісту як важливого комплексного завдання державного управління. Дослідники, як правило, наголошують на різних аспектах регулюючого впливу держави – розвитку інформаційної сфери, соціальна складова державного управління, контроль над розподілом інформаційних потоків тощо. За визнанням багатьох українських, зарубіжних вчених-дослідників і практиків ще важко говорити про наявність ясного розуміння того, що маєтись на увазі під інформаційною політикою взагалі, який її зміст, основні напрями й ін.

Ключові слова: інформація, інформаційний розвиток, інформаційне суспільство, процес інформатизації, засоби масової інформації, засоби масової комунікації.

WORLD EXPERIENCE AS THE BASIC FORMS OF FORMATION OF THE INFORMATION POLICY OF THE COUNTRY

Summary. *The purpose of the study* – generalization of world experience to the formation and improvement of information policy of countries and development of conceptual prerequisites for the formation of a modern model of information policy of the country. **The methodology of the research** is based on the fundamental principles of scientific knowledge: historicism, systemicity and objectivity. **Methods of research** are related to the purpose, object, subject and research tasks of the study. **The scientific novelty** is that the influence of national and regional peculiarities of the countries on the specifics of construction and development of these models is determined. The global experience in formulating and improving countries' information policy and developing conceptual prerequisites for the formation of a modern model of country information policy are generalized. It is revealed that together with the general features of the formation of a model at the world level, national and regional peculiarities of countries influence the specifics of its construction and development. **Conclusions.** Thus, despite the identified components of the state's information policy model, there is as yet no unified approach to defining its content as an important complex task of public administration. Researchers, as a rule, emphasize on various aspects of the regulatory influence of the state – the development of the information sphere, the social component of public administration, control over the distribution of information flows, etc. According to the recognition of many Ukrainian, foreign scientists, researchers and practitioners, it is still difficult to speak about having a clear understanding of what is meant by information policy in general, what is its content, main directions, etc.

Key words: information, information development, information society, the process of informatization, mass media, mass communication.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку світу та зростаюча роль нових інформаційно-комунікаційних технологій у глобалізації світу диктують підвищені вимоги до інформаційної політики країн. Ефективна інформаційна політика у частині використання нових методів підтримки взаємодії владних структур з інститутом громадянського суспільства є основою соціально-економічного розвитку країни й визначає успішність функціонування державної влади загалом.

Метою статті є узагальнення світового досвіду до формування і удосконалення інформаційної політики країн та вироблення концептуальних передумов формування сучасної моделі інформаційної політики країни.

Аналіз останніх досліджень. Державна інформаційна політика як особливий вид політики аналізується дослідниками з різних позицій. Цікавим є визначення державної інформаційної політики через категорію «влада», яке запропонував В. Степанов, ґрунтуючись на твердженні про те, що влада як феномен характеризується здатністю і можливістю одних суб'єктів чинити визначальний вплив на діяльність і поведінку інших суб'єктів за допомогою різних засобів. І тому, з позицій системного підходу інформаційна політика визначається як діяльність органів державної влади за певними напрямками (Stepanov, 2012, p. 82). А це, у свою чергу, дозволяє диференційовано представити різноманіття завдань, що вирішуються на цьому рівні.

Не менш цікавою є думка дослідника інформаційної політики В. Попова, який вважає, що «...державна інформаційна політика – це здатність і можливість суб'єктів політики впливати на свідомість, психіку людей, їх поведінку і діяльність за допомогою інформації в інтересах держави і громадянського суспільства...» (Поров, 2001, p. 82). На його думку, суб'єктами такої політики виступають держава, державні органи, політичні партії та інші інститути громадянського суспільства, медіа холдинги, засоби масової інформації і (далі – ЗМІ) та засоби масової комунікації (далі – ЗМК), приватні особи.

Група британських науковців (П. Норріс, Д. Сандерс) дала інформаційній політиці інше визначення: це – особлива сфера життєдіяльності людей (політиків, учених-аналітиків, журналістів, слухачів, читачів тощо), що пов'язана з відтворенням і поширенням інформації, яка задовольняє інтереси держави і громадянського суспільства та спрямована на забезпечення творчого, конструктивного діалогу між ними та їх представниками. У формуванні інформаційної політики важлива роль належить ЗМІ. Інформація, поширювана каналами ЗМІ, як вважають деякі зарубіжні автори, має вплив на населення за трьома напрямками: «дає їм можливість стежити за тим, що відбувається в світі», «розподіляє основні політичні питання за мірою важливості» та «формує політичні уподобання людей» (Norris, 2001, p. 82–83).

Багато інших іноземних дослідників вважали політику у сфері регулювання ЗМІ однією із найважливіших складових інформаційної політики держави. Численні дослідження М. Маккоумза, Д. Шоу, Е. Роджерса та інших учених свідчать: розглядаючи певний набір проблем та організовуючи громадську дискусію або ж впливаючи на настрої громадян, засоби масової інформації далеко не завжди прагнуть відображати інтереси суспільства й давати людям об'єктивну інформацію. Цим зумовлена потреба держави й суспільства впливати на їх інформаційну діяльність, обстоювати через ЗМІ власні пріоритети в порушенні й тлумаченні політичних проблем. Як наголошував Б. Макнайр, «...те, що хоче сказати політичний діяч, необов'язково відбивається в тому, що говорять ЗМІ...» (McNair, 2007, p. 121).

На противагу їм канадський філософ М. Маклюен розглядає комунікацію як одну з базових умов формування інформаційної політики, а інформаційні технології – як головний чинник, який впливає на формування соціально-економічної основи нового суспільства (Акаїонова, 2011, p. 2).

Л. Вільмор, голова відділу економічних справ напряму публічної економіки та адміністрації економічної і соціальної ради ООН, безпосередньо не визначав поняття «інформаційна політика», але подав обґрунтування необхідності розгляду впливу держави, її втручання у процес розвитку інформаційно-комунікаційними технологіями (далі – ІКТ).

На його думку, зараз це проявляється у тому, що уряди по всьому світу намагаються вирішити, як регулювати, контролювати доступ до мережі Інтернет, які податки або додаткові обмеження накладати. Однак такі прагнення контролю інформації простежуються впродовж усієї історії існування ІКТ. Наприклад, у минулому державні органи правління не робили практично нічого, щоб захопити розвиток та інновації у цій сфері. Зокрема, вони зазвичай намагалися зберігати все в державній власності або регулювати авторитарно, контролюючи використання та обмежуючи поширення нових технологій, розроблених приватними особами. На перший погляд, може здатися дивним, що уряди залишають продаж та виробництво військової зброї у розпорядженні вільних ринків, але незмінно зберігають контроль над ІКТ. Зрештою, переважна більшість повідомлень, що відправляються кожного дня в якомусь місті або й по всьому світі мало впливають на будь-кого, в той час як уся зброя є засобом для вбивства або каліцтва. Але повідомлення інколи можуть містити інформацію або дезінформацію життєво важливого значення і контроль такої інформації є силою держави. Саме тому уряди наполягають на тому, що існує необхідність контролювати комунікації і, як правило, кодифікують це у вигляді законів (Willmore, 2001).

На думку С. Брамана, професора з комунікацій університету Вісконсін-Мілуокі, науковці розглядають поняття інформаційної політики в двох аспектах. До першої групи відносяться ті, які зосереджуються лише на словосполученні «інформаційна політика» і розглядають її значення дуже вузько, розглядаючи походження цього поняття лише дуже поверхнево, зосереджуючись при цьому майже виключно на інформатиці. Інші ж дослідники, що беруть до уваги велику кількість суб'єктивних чинників, розглядають поняття «інформаційної політики» у значно більшому масштабі і аналізують його сучасні аспекти в процесі історичної еволюції, надаючи особливе значення саме історичному контексту, і їх дослідження носили міждисциплінарний характер. Таким чином, С. Брамана вважала, що інформаційна політика є узагальнюючим терміном для всіх законів, правил і доктринальних положень, які мають справу з інформацією, спілкуванням та культурою. Вона визначала це поняття так: інформаційна політика – це сукупність законів, нормативних актів і доктринальних положень – а також рішень та практик, що здійснюють значний вплив на суспільство – залучених до процесу створення, обробки, передавання, надання доступу і використання інформації (Braman, 2011, p. 1–3).

Практично вперше на академічному рівні в Україні спробували комплексно дослідити і висвітлити сутність та основні складові сучасної інформаційної політики проф. Г. Почепцов та С. Чукут у роботі «Інформаційна політика», що опублікована у 2006 р., приділяючи особливу увагу питанням побудови інформаційного суспільства, проблемам правового регулювання інформаційної сфери, становленню та впровадженню системи електронного урядування з урахуванням зарубіжного та вітчизняного досвіду (Petraikov, 2011, p. 361–362).

Проаналізувавши та узагальнивши позиції вітчизняних та зарубіжних вчених, можемо запропонувати наступну узагальнену модель інформаційної політики, зображену на рис. 1.

Рис. 1. Узагальнена модель державної інформаційної політики

У своїй праці В. Пожуєв детально розкриває базові принципи інформаційної політики, але не приділяє уваги негативним аспектам цього феномену (Pozhuyev, 2010, р. 8). Проте професор С. Браман, окрім традиційного визначення поняття «інформаційна політика», розкриває його негативні характеристики через аналіз такого феномену нового тисячоліття як інформаційна держава. Зокрема, вона виділяє наступні соціальні впливи нових тенденцій інформаційної політики в інформаційній державі: «Держава «знає» більше все більше і більше про людей, в той час як люди «знають» все менше і менше про саму ж державу. Існує значна відмінність між тим як сприймають суть інформаційної держави представники уряду і громадяни. 2. Використання цифрових інформаційних технологій може скоріш скоротити ніж збільшити можливості розвитку демократичного укладу, що базується на конструктивній участі членів. 3. В той час як цифрові технології могли розширити можливості для участі громадськості у голосуванні шляхом референдуму, сучасні інформаційні технології для голосування знизили рівень впевненості електорату у тому, що їх голоси будуть точно записуватися і зберігатися без маніпуляцій. 4. Індивідуум зникає в інформаційній державі, трансформуючись у «математичну ймовірність». 5. Надання доступу до інформації використовується державою з метою активізації певного переконання. 6. Інформаційна держава володіє значно більшими

обсягами знань про те, що відбувається по всьому світу зараз, аніж про історичні події. 7. Різноманіття типів загроз свободі слова зростає» (Braman, p. 314–320).

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ж дослідники виділяють дві моделі відносин держави та ринку в інформаційній сфері: західну і східну. Західною моделлю називають шлях, яким йдуть індустріально розвинені країни, в його рамках можна виділити модель континентальної Європи та англосаксонську.

Англосаксонська модель визначається загальною концепцією соціально-економічного розвитку, яка передбачає переважанням приватного сектора над функціями держави в усіх напрямках розвитку суспільства. Американський вплив у галузі комунікаційних технологій та інформаційної сфери відчутний у глобальних процесах, міжнародній політиці, світовій економіці. Ця модель передбачає інтенсивний розвиток електронних комунікацій для встановлення соціальних, політичних, культурних зв'язків у суспільстві (Nesteriak, 2013, p.137–138).

Погляд Конгресу США на стратегію національної інформаційної політики викладено в доповіді Ф. Вайнгартена «Удосконалення федеральної інформаційної політики: погляд Конгресу» (1996 р.), де зазначається, що США сприймають інформаційні проблеми як політичні чинники для прийняття рішень, невіддільні від глобальних проблем американського суспільства. Професор С. Браман розкриває інформаційну політику США через аналіз сучасного стану розвитку конституційних принципів інформаційної політики (рис. 2.).

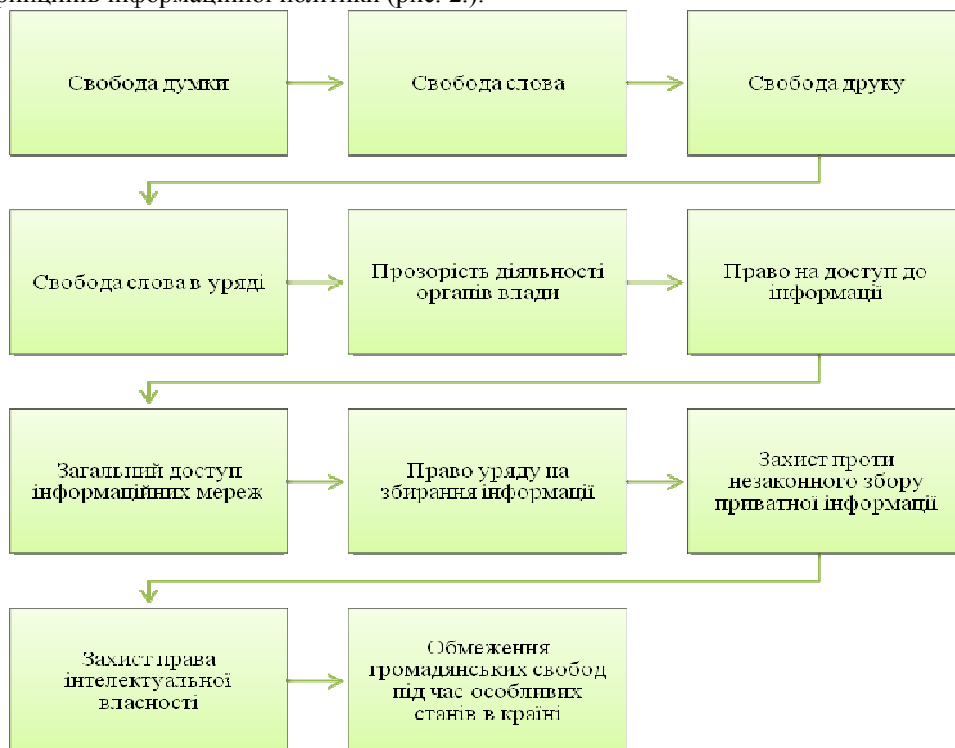

Рис. 2. Базові принципи інформаційної політики США

Інформація є одним із основних ресурсів держави, а системи, що лежать в основі її створення, обробки і поширення, сприяють прогресивному розвитку і становлять основні соціальні інфраструктури суспільства. Інформаційна індустрія трактується як головний стратегічний чинник конкуренції та провідний сектор національної економіки (Nesteriak, 2013, p.136–139).

Пріоритетами регулювання інформаційної сфери в США є такі положення: підтримка досліджень і розробок у галузі інформації та комунікації; вплив на їх скерування та заохочення до поширення технічних знань і можливостей в економіці; сприяння обміну технологіями між лабораторіями та фірмами, запровадження нововведень на ринках; побудова та вдосконалення інформаційної інфраструктури, контроль за її діяльністю, побудова глобальних систем комунікації і дослідження впливу систем на міжнародні, національні та приватні пріоритети; збереження порушеної новими технологіями рівноваги між чотирма основними інформаційними цінностями: конфіденційністю інформації, інформацією як суспільним благом, інформацією як товаром, інформацією як невіддільним компонентом існування держави (необхідне відновлення цієї рівноваги і встановлення нових засобів контролю для нових інформаційних відносин); недоторканність приватного життя, конфіденційність інформації персонального характеру на різних рівнях у різних сферах державного управління і в приватному секторі; створення урядової політики в галузі інформації і комунікації (Pozhuiev, 2010, p. 5–9).

У той же час, концепція національної інформаційної політики США ставить завдання розширення і вдосконалення інформаційного простору, посилення свого впливу в таких регіонах, як Латинська Америка, Центральна і Східна Європа, країни Арабського світу та Азійсько-Тихоокеанського регіону. США запропонували доктрину «інформаційної парасольки» міжнародного співробітництва з широким колом країн у різних регіонах світу, суть якої у превентивній комунікації на основі переміщення масивів інформації, що передається США державам-реципієнтам для забезпечення їх національних інтересів і, як наслідок, збереження лідерства США в політичній системі міжнародних відносин.

Удосконалення інформаційного простору є політичними та економічними чинниками інформаційної монополії США в міжнародному інформаційному просторі: США – основний експортер не тільки програмного забезпечення, а й аудіовізуальних творів, телепрограм, кінострічок, музичної продукції, розважальної інформації та реклами. У той же час інформаційний простір США убезпечений від будь-якого втручання ззовні, що забезпечує політичні пріоритети у глобальних інформаційних відносинах.

Англійська модель максимально наближена до американської і має такі основні риси: 1. Роль держави обмежується створенням умов для ринкової конкуренції в інформаційній сфері. 2. Стратегія розвитку суспільства визначається як приватна ініціатива, лібералізація ринку телекомунікацій, створення мереж та інформаційних супермагістралей, захист нових структур на інформаційних ринках (Pozhuiev, 2010, p. 8–9). Загалом, можна констатувати, що концепція інформаційної політики в рамках англосаксонської моделі виходить зі становища в міжнародному інформаційному просторі, рівня розвитку інформаційних технологій і впровадження нових форм управління інформаційними потоками. Актуальне для континентальної Європи питання про те, що розвивати спочатку – мережі або послуги, не стоїть перед США і Великобританією. Там домінує думка про те, що необхідно спочатку побудувати мережі для того, щоб розвивати послуги. Отже, проблема розвитку послуг, доступних для всіх (проблема універсального обслуговування), має особливе значення для США. Універсальне обслуговування слугує противагою можливим негативним елементам політики лібералізації: адже мета цієї політики – поліпшити якість послуг і знизити їх вартість для ділових споживачів, а не для населення (Pozhuiev, 2010, p. 12).

Європейська модель також вирізняється пошуками рівноваги між контролем держави та стихією ринку, динамічним поєднанням державних інтересів і прагнень приватного та корпоративного бізнесу.

Характерними рисами європейської моделі є варіативність і політична спрямованість програм регулювання інформаційної сфери для різних країн,

обумовлених новою європейською геополітикою, становленням економіки знань, різними можливостями постіндустріального розвитку.

Західноєвропейський підхід до ролі держави у процесі переходу до інформаційного суспільства викладено в таких документах: 1. Резолюція Європейського Союзу «Біла Книга. Зростання, конкурентної спроможності, зайнятість: виклики та стратегії XXI століття», в якій підкреслюється важливість державного контролю в комунікаційній сфері (особливо над супермагістралями) з урахуванням переваг приватного сектора. 2. Директива Європейського Союзу «Зелена Книга. Життя і працевлаштування в інформаційному суспільстві». 3. Рекомендації «Інформаційна магістраль для глобального суспільства» (Брюссель, 1996). 4. Програма «Europe i-2020» (Pozhуiev, 2010, p. 6).

Основне в політиці Європейського Союзу – пошук певного балансу між повним контролем з боку держави та вільним розвитком ринку, динамічне поєднання урядових і ринкових сил з урахуванням того, що роль кожної з них може змінюватися в часі. Цей підхід тим більше виправданий, тому що ключовим елементом програми європейської інтеграції є поняття «соціальна Європа», бо такими є самоідентифікація і самовизначення цього регіону. Саме в цій площині полягають основні відмінності між англосаксонською та європейською моделями регулювання.

Сьогодні інформаційна політика Європейського Союзу виходить із доктрини європейського інформаційного суспільства, проголошеної 1994 р. у доповіді «Європа і глобальне інформаційне суспільство: рекомендації для Європейської Ради ЄС» (відома в науковій літературі як доповідь Мартіна Бангеманна) (Pozhуiev, 2010, p. 7). Основна ідея – зміна традиційних підходів і оцінок міжнародного співробітництва і світової конкуренції: від геополітики, яка визначає міжнародне становище країни за географічними ознаками, природними ресурсами, кліматичними умовами, політико-економічними чинниками, до технологічної політики, яка визначає місце кожної держави у світовій ієрархії залежно від упровадження нових наукових досягнень і високих технологій в усі сфери життєдіяльності суспільства. Позиція ЄС у регіоні обумовлює економічну і соціальну інтеграцію європейських країн, реорганізацію бізнесу, переосмислення взаємовідносин державного і приватного секторів, нові форми організації праці та інші інституційні перетворення. Напрямки і стратегії інформаційної політики ЄС втілені у програмах і проектах Організації стратегічних наукових досліджень таких, як: RTD (Розвиток технологічних досліджень), ІМРАСТ (Інформаційні технології і ринкова політика), ESPRIT (Європейська стратегічна програма промислового розвитку і впровадження технологій), проектах «Он-лайн для урядів», «Глобальна інвентаризація», «Глобальний виклик Бангеманна», «Електронна комерція», «Дистанційна освіта, медицина, культура та інформаційні послуги». Реалізація програм і проектів ЄС, спрямованих на становлення ІС в Європі, здійснюється за підтримки ЄС та європейських країн на найвищому рівні (Pozhуiev, 2010, p. 7–8).

Політика країн Європейського Союзу в інформаційній сфері базується на таких принципах: сприяння розширенню суспільного доступу до передових інформаційно-комунікаційних технологій шляхом створення локальних центрів доступу до них у бібліотеках, школах тощо; розширення деяких соціальних послуг, що надаються в електронній формі та підвищення рівня їх доступності; запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у державну систему освіти та перепідготовки кадрів і допомога з боку держави в адаптації до нових можливостей; проведення досліджень у сфері соціальних наслідків, викликаних розповсюдженням інформаційно-комунікаційних технологій, та у сфері можливостей адаптації усіх категорій громадян до нових умов життя; виконання просвітницько-демонстраційних функцій і підвищення рівня ознайомлення суспільства з можливостями інформаційно-комунікаційних технологій, що запроваджуються; при цьому державні органи влади

повинні бути лідерами з використання інформаційно-комунікаційних технологій у своїй щоденній діяльності, стимулюючи цим прискорення інформаційного розвитку усього суспільства; крім того, роль лідерів повинна сприяти накопиченню критичної маси активних споживачів всередині державної адміністрації і всього державного сектора, а також і за його межами; сприяння процесу стандартизації технічних систем з метою забезпечення сумісності різноманітних мереж, а також мережаних послуг, що надаються; контроль за розробкою відповідного законодавства та дотриманням юридичних гарантій (Pozhuiev, 2010, p. 9–13).

Значна увага приділяється сучасним інформаційним технологіям, що детально виписано в програмі «Еуропа і-2020». Що передбачає виконання двох взаємодоповнюючих груп дій. З одного боку, це стимулювання послуг, програмних платформ і контенту, що охоплюють надання державних послуг у режимі он-лайн, а також електронний бізнес, а з іншого – охоплення універсальної інфраструктури та питань безпеки. Відтак, до 2020 р. Європа має забезпечити таке: модернізацію державних послуг у режимі он-лайн; діяльність електронного уряду; комп'ютеризацію освітньої сфери; надання медичного обслуговування в електронній формі; створення більш динамічного середовища для розвитку електронного бізнесу (Pozhuiev, 2010, p. 9–13).

Однак, незважаючи на спільність принципів розвитку, кожна з країн ЄС зберігає свої особливості у формуванні державної політики, створенні національної інформаційної інфраструктури й у формах використання інформаційних технологій.

Аналізуючи європейську модель інформаційного суспільства в цілому, відзначимо, що пошук певного балансу між повним контролем з боку держави і законами ринку, тобто, поєднання урядових і ринкових сил, виступає основною рисою інформаційної політики не тільки країн Північної Європи, але й інших країн Європейського Союзу. У той же час ЄС продовжує приділяти сьогодні велику увагу питанням приватизації й лібералізації ринку інформаційно-комунікаційних технологій.

Крім західної, в науковій літературі виділяють азіатську модель, яка реалізує ідеологічну доктрину країн азіатсько-тихоокеанського регіону, побудовану на філософських принципах конфуціанства, діяльності держави з інституціоналізації цих принципів.

В основі азіатської моделі – альтернативний соціально-економічний розвиток регіону, конкуренція із Заходом, утвердження власних ціннісних орієнтацій, зв'язок між культурними традиціями (освіта, виробнича дисципліна, відданість корпорації, довіра, сімейна гармонія) і соціальними трансформаціями. Японська модель, у створенні якої основний внесок належить Й. Масуді, професору кількох японських і американських університетів, раднику провідних інформаційних корпорацій, спрямована на вдосконалення системи корпоративного управління за принципом ієрархічної піраміди, в основі якої три складових чинники: *оп* («вдячність»), *гігі* («відповідальність»), *ва* («гармонія»). Вони виражають угоду про взаєморозуміння і взаємодопомогу вищого і нижнього рівнів управління (Masuda, 1983, p. 34).

Ця модель використовує пріоритетний розвиток інформаційних технологій і впровадження інформаційних послуг у всі сфери життєдіяльності країни. Прискореними темпами характеризується інформаційний розвиток Китаю. В основі цього розвитку лежить модель економічної співпраці держави і ринку. Вагомі інвестиції китайського уряду у сферу науково-технічних розробок, залучення іноземного капіталу вже приносять свої плоди, обіцяючи в майбутньому перетворити цю раніше технічно відсталу країну в один зі світових центрів нових технологій.

У першу чергу йдеться про сектор телекомунікацій. Формування стратегії регулювання інформаційної сфери з'явилося в Китаї тільки у 2001 р.; Зборами народних представників прийнято «Програму десятого п'ятирічного плану

національної економіки і соціального розвитку КНР» (Lezhun Tszya, 2004, p. 257), що сформулювала ключові напрями впливу. Ця стратегія відбиває особливе становище китайського суспільства. Китай усе ще залишається індустріально достатньо розвинутою країною, тому в процесі розвитку інформаційної сфери необхідно враховувати цей факт (Lezhun Tszya, 2004, p. 257).

Ще у 2001 р. китайською Держрадою прийнято проект телекомунікаційної реформи, що передбачає поступовий відхід держави від прямого втручання в діяльність телекомунікаційних підприємств, створення сприятливої ринкової атмосфери в телекомунікаційному секторі; демонополізацію телекомунікаційного сектора, посилення конкуренції, заохочення приходу приватного капіталу на телекомунікаційний ринок, у тому числі іноземних інвесторів.

Позитивну роль у регулюванні телекомунікаційного ринку відіграли законодавчі акти, що регулюють сферу телекомунікацій і мережі Інтернет. Законодавчо китайський сегмент Інтернету і телекомунікаційної сфери регулюються так: 1) міністерство громадської безпеки відповідає за безпеку комп'ютерних мереж, технічну безпеку і безпеку інформаційного змісту; 2) усі мережі, що підключаються до мережі Інтернет, зобов'язані підключатися винятково через мережі, визначені урядом; 3) у Китаї прийнято спеціальні закони, орієнтовані на регулювання діяльності інформаційних послуг у мережі Інтернет. Йдеться про регулювання змісту, тільки традиційні ЗМІ певного рангу мають право створювати сайти і надавати інформаційні послуги, інші комерційні організації, якщо вони орієнтовані на надання інформаційних послуг, зобов'язані підписати контракт із традиційними ЗМІ і купувати інформацію в них (Lezhun Tszya, 2004, p. 257–258).

Відтак китайський уряд відіграє дуже важливу роль у розвитку вітчизняного інформаційно-комунікаційного сектору, що включає Інтернет. Ця роль виявляється у створенні національної стратегії інформатизації і формуванні економічних і політичних інститутів у цій сфері. Подвійний підхід, продемонстрований китайським урядом у взаєминах з телекомунікаційним сектором, стимулювання розвитку національної інформаційної інфраструктури і поступове відкриття ринку, що включає відкриття доступу іноземних інвесторів і відносно суворий контроль над даним сектором, що включає в себе інвестиційний контроль і контент-контроль, – пояснюється, з одного боку, сильним бажанням розвивати свою економіку, інтегруватися у світове співтовариство і домогтися лідируючого місця в майбутній світовій конкуренції, з іншого – однаково сильним бажанням зберегти політичну стабільність, а також морально-етичні цінності (Lezhun Tszya, 2004, p. 258).

У той же час цій моделі властиво безліч негативних рис, наприклад надмірне регулювання з боку держави. Відповідно до китайського законодавства, інформаційні системи повинні бути класифіковані відповідно до 5 рівнів безпеки (I–V), для того щоб визначити рівень державного контролю. Стаття 6 постанови про класифікацію захисту інформаційної безпеки пояснює, що визначення цього рівня залежить від думки власника самої інформаційної системи. В той же час, власник повинен базуватися в цьому визначенні на таких характеристиках системи як «рівень важливості для національної безпеки, економічного розвитку, суспільного життя, вплив на національну безпеку, соціальний порядок, суспільні блага, а також рівень шкоди, яка може бути завдана законним правам громадян, юридичних осіб, а також інших організацій у випадку, якщо інформаційна система буде пошкодженою або знищеною та інші чинники» (Ahrens, p. 4).

Сінгапурська модель менш відома. Її характерними рисами є висока частка (58 %) високотехнологічної продукції в обсязі експорту (у США – 32 %, а у Фінляндії – 27 %), значний рівень розвитку електронної торгівлі, високу конкурентоздатність і ВВП на душу населення. При цьому важливими чинниками є істотне розширення суспільства за рівнем добробуту і практично повна відсутність демократичних

механізмів, зокрема показник «свобода ЗМІ» (інтервал від 0 – до 100) у Сінгапурі дорівнює 68, що в чотири рази перевищує цей показник у США та Фінляндії і у три рази – показник розвинутих країн (Khimanen, Kastels, 2002, p. 13).

У сфері телекомунікацій Сінгапур досяг значних результатів завдяки вдало реалізованим програмам, наприклад І N2015, яка була зосереджена на розробці та розвитку національної структури інформаційних комунікацій, щоб забезпечити як провідний, так і бездротовий широкосмуговий Інтернет по всьому Сінгапурі. Ця програма також включала Проект національна широкосмугова мережа нового покоління, яка мала б забезпечити швидкість передачі даних щонайменше 1 гігабайт в будинках та школах і проект безпроводних мереж, який мав би надавати безкоштовний безпроводний доступ на кожній вулиці для всіх. Серед особливих цілей цієї програми було: комп'ютери у всіх будинках, де є діти шкільного віку, а також розвиток ІКТ як провідної індустрії Сінгапуру (Chen, Chu Kogachi, Li, Vargo, 2009, p. 5–6).

Важливою рисою сінгапурської моделі інформаційного суспільства є увага до соціальної сфери. Так, у 2000 р. була запущена державна програма «Електронний уряд Сінгапуру», розгорнуті інтегровані портали держустанов «Урядовий портал» і сервіс-центр «Електронний громадянин», що надають інформаційні послуги у сфері офіційної державної політики, бізнесу, освіти, роботи, родини, здоров'я, відпочинку, спорту, транспорту, туризму тощо. Сайт розміщає пошукову систему і має зворотний зв'язок у вигляді розгорнутої електронної форми. Усі установи освіти, соціальної сфери, культури переведені в інтернет, причому не як формальне формування, а з широким набором електронних послуг (Tkacheva, 2004, p. 229–230).

Успіх двох останніх моделей базується на втручанні держави в прийняття рішень у галузі великих вкладень приватного капіталу, на активній участі держави у створенні національної інформаційної інфраструктури. Особливості кожної моделі інформаційної політики узагальнено рис. 3).

Загалом, можна констатувати, що англосаксонська модель визначається загальною концепцією соціально-економічного розвитку, що передбачає переважанням приватного сектора над функціями держави в усіх напрямках розвитку суспільства. Американський вплив у галузі комунікаційних технологій та інформаційної сфери відчутний у глобальних процесах, міжнародній політиці, світовій економіці.

Європейська модель відрізняється стратегією європейської інтеграції, поняттям «об'єднаної Європи», пошуками рівноваги між контролем держави і стихією ринку, динамічним поєднанням державних інтересів і прагнень приватного та корпоративного бізнесу з урахуванням того, що роль кожного з них може змінюватися в часі. Характерними рисами європейської моделі виступають варіативність і політична спрямованість програм побудови інформаційного суспільства для різних країн, обумовлених новою європейською геополітикою, становленням інформаційної економіки, різними можливостями постіндустріального розвитку.

Доречно зазначити, що процес інформаційних перетворень у світі незворотний, у наші дні створюється нова карта світу – інформаційна, яка показує стан даної сфери в кожному його регіоні. Відповідно до неї, висока щільність інформації, інтенсивність розвитку і використання нових інформаційних технологій припадає сьогодні, у першу чергу, на США, країни ЄС, особливо його північний регіон, Японію, Сінгапур, Китай. Разом з тим навіть у цих розвинутих країнах недостатньо розвинута комунікаційна інфраструктура і доступ до одержання інформації.

Узагальнення різних підходів дозволяє виявити такі інваріантні властивості, що виступають ядром будь-якої концепції регулювання інформаційної сфери. Як правило, використовується комплексний підхід, заснований на підтримці балансу інтересів держави, суспільства, підприємницьких кіл і окремої особистості (Petrakov, 2011, p. 369–370).

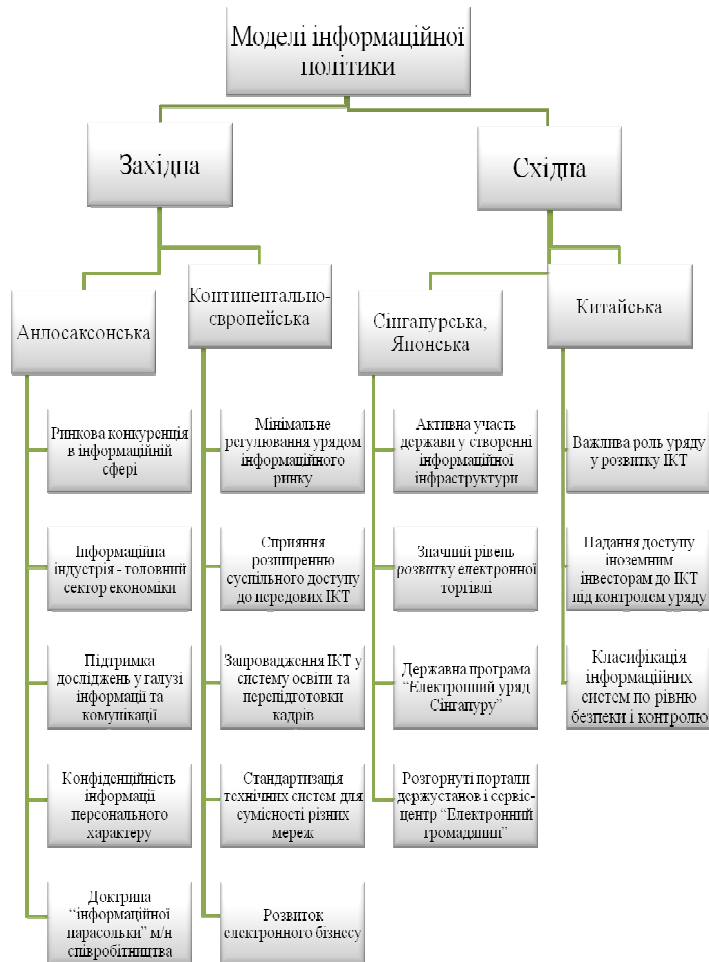

Рис. 3. Класифікація моделей інформаційної політики та її основні риси.

Джерело: розроблено автором.

При цьому підкреслюється провідна координуюча роль держави як органу, здатного виразити і забезпечити захист інтересів усього суспільства. Крім того, концепція регулювання повинна мати гуманістичну спрямованість, що не допускає ситуацій, в яких хтось буде «виключений» з інформаційного суспільства. І, нарешті, останньою, основною складовою більшості концепцій регулювання є переконаність у значущості інформації, знань і освіти в цілому. Успіх державного регулювання інформаційної сфери як ніколи залежить від плідної взаємодії держави, бізнесу і суспільства, хоча в кожному випадку співвідношення їх активності і ролі може бути різним.

Висновки. Незважаючи на ідентифіковані складові моделі інформаційної політики держави, поки ще немає уніфікованого підходу до визначення її змісту як важливого комплексного завдання державного управління. Дослідники, зазвичай, наголошують на різних аспектах регулюючого впливу держави – розвиток інформаційної сфери, соціальна складова державного управління, контроль над розподілом інформаційних потоків тощо. За визнанням багатьох українських, зарубіжних вчених-дослідників і

практиків ще важко говорити про наявність ясного розуміння того, що мається на увазі під інформаційною політикою взагалі, який її зміст, основні напрями й ін.

Окрім цього, на сьогодні не існує універсального підходу, або ж єдиної моделі регулювання інформаційної сфери. У кожному регіоні світу та країні існують свої внутрішні особливості, які згодом і визначають специфіку цього процесу. Виявлено, що разом із загальними рисами становлення певної моделі на світовому рівні, національні та регіональні особливості країн впливають на специфіку її побудови і розвитку. У «західній» моделі основна роль відводиться ліберальному погляду держави на інформаційний ринок і робиться наголос на побудові супермагістралей та їх універсальному обслуговуванні, а в «азійській» – приділяється більше уваги державному регулюванню ринку, спостерігається прагнення встановити зв'язок між традиційними культурними цінностями і невідворотними соціальними змінами. Отже, можна зробити висновок, що ядром інформаційної політики будь-якої країни, нині є інформаційно-комунікаційні технології, а їх розвиток та еволюція є визначальним чинником формування моделі інформаційної політики будь-якої країни.

Бібліографія

- Акаймова, А.** (2011). Теоретична ідентифікація терміна «інформаційна політика». *Віче*. Лютий (№ 4). С. 2–4.
- Лежун Цзя** (2004). Китайский интернет: стратегия информатизация и телекоммуникационная политика. *Национальные модели информационного общества* / отв. ред. и сост. Е. Л. Вартанова: науч. ред. Н. В. Ткачева. М.: ИКАР. С. 251–262.
- Нестеряк, Ю. В.** (2013). Теоретико-методологічні засади державної інформаційної політики: вітчизняні та зарубіжні напрацювання. *Економіка та держава*. № 11. С. 136–139.
- Петраков, С. І.** (2011) Моделі державного регулювання інформаційної сфери: закордонний досвід. *Актуальні проблеми державного управління*. № 1. С. 361–370.
- Пожуєв, В.І.** (2010). Формування концепції державної інформаційної політики в умовах глобалізації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. Випуск 43. С. 4–12.
- Попов, В. Д.** (2001). Информациология и информационная политика. М.: Изд-во РАГС, 120 с.
- Степанов, В. Ю.** (2012). Визначення поняття державної інформаційної політики. *Інвестиції: практика та досвід*. № 21. С. 81–84.
- Ткачева, Н. В.** (2004) Сингапур: социальные измерения информационного общества. *Национальные модели информационного общества*; отв. ред. и сост. Е. Л. Вартанова: науч. ред. Н. В. Ткачева. М.: ИКАР. С. 226–234.
- Химанен, П, Кастельс, М.** (2002). Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / [пер. с англ.]. М.: Логос. 224 с.
- Ahrens, N.** National Security and China's Information Security Standards. URL: http://csis.org/files/publication/121108_Ahrens_NationalSecurityChina_web.pdf
- Braman, S.** (2011). Defining Information Policy. *Journal of Information Policy*. №1. P. 1–5.
- Braman, S.** Change of State: Information, Policy, and Power. Chapter 9 «Information, Policy, and Power in the Informational State». URL: http://firstmonday.org/issues/issue12_4/braman2/index.html.
- Chen, L., Chu, B., Kogachi, K., Li, C., Vargo, A.** (2009). Information Policy Country Report: Singapore. IPOL Country Report: Singapore. URL: <https://open.umich.edu/sites/default/files/ipol-country-report-singapore-2009.pdf>
- Juhász, L.** The information strategy of the European Union. URL: http://www.itk.hu/netis/doc/ISCB_eng/08_Juhasz_final.pdf.
- Masuda, Y.** (1983) The Information Society as Postindustrial Society. Wash.: World Future Soc. 45 p.
- McNair, B.** (2007). An Introduction to Political Communication. London: Routledge. 367 p.
- Norris, P.A.** (2001). Virtuous Circle? Political Communication in Postindustrial Societies. Cambridge: Cambridge University Press. 398 p.
- Willmore, L.** (2001). Government Policies toward Information and Communication Technologies: A Historical Perspective. Prepared for the International Symposium on Network Economy

and Economic Governance, Beijing, People's Republic of China, 19–20 April 2001. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan001328.pdf>

References

Ahrens, N. National Security and China's Information Security Standards. URL: http://csis.org/files/publication/121108_Ahrens_NationalSecurityChina_web.pdf [in English]

Akaiomova, A. (2011). Teoretychna identyfikatsiia termina «informatsiina polityka» [Theoretical identification of the term «information policy»]. *Viche. Liutyi* (№ 4). P. 2–4 [in Ukrainian].

Braman, S. (2011). Defining Information Policy. *Journal of Information Policy*. № 1. P. 1–5 [in English].

Braman, S. Change of State: Information, Policy, and Power. Chapter 9 «Information, Policy, and Power in the Informational State». URL: http://firstmonday.org/issues/issue12_4/braman2/index.html. [in English]

Chen, L., Chu, B., Kogachi, K, Li, C., Vargo, A. (2009). Information Policy Country Report: Singapore. IPOL Country Report: Singapore. URL: <https://open.umich.edu/sites/default/files/ipol-country-report-singapore-2009.pdf> [in English]

Juhasz, L. The information strategy of the European Union. URL. Режим доступу: http://www.itk.hu/netis/doc/ISCB_eng/08_Juhasz_final.pdf. [in English]

Khimanen, P, Kastels, M. (2002). Informatsionnoe obshchestvo i gosudarstvo blagosostoyaniya: Finskaya model [Information Society and State of Welfare: Finnish Model] / [per. s angl.]. M.: Logos. 224 p. [in Russian]

Lezhun Tszya (2004) Kitayskiy internet: strategiya informatizatsiya i telekommunikatsionnaya politika [Chinese Internet: Strategy for Informatization and Telecommunication Policy]. *Natsionalnye modeli informatsionnogo obshchestva* / otv. red. i sost. Ye. L. Vartanova: nauch. red. N. V. Tkacheva. M.: IKAR. P. 251–262 [in Russian].

Masuda, Y. (1983). The Information Society as Postindustrial Society. Wash.: World Future Soc. 45 p. [in English]

McNair, B. (2007). An Introduction to Political Communication. London: Routledge. 367 p. [in English]

Nesteriak, Yu. V. (2013). Teoretyko-metodolohichni zasady derzhavnoi informatsiinoi polityky: vitchyzniani ta zarubizhni napratsiuвання [Theoretical and methodological principles of state information policy: domestic and foreign work]. *Ekonomika ta derzhava.* № 11. P. 136–139 [in Ukrainian].

Norris, P.A. (2001). Virtuous Circle? Political Communication in Postindustrial Societies. Cambridge: Cambridge University Press. 398 p. [in English]

Petrakov, S. I. (2011). Modeli derzhavnoho rehuliuвання informatsiinoi sfery: zakordonnyi dosvid [Models of state regulation of information sphere: foreign experience]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia.* № 1. S. 361–370 [in Ukrainian].

Popov, V. D. (2001). Informatsiologiya i informatsionnaya politika [Information science and information policy]. M.: Izd-vo RAGS. 120 p. [in Russian]

Pozhuiev, V.I. (2010). Formuvannya kontseptsii derzhavnoi informatsiinoi polityky v umovakh hlobalizatsii [Formation of the concept of state information policy in the conditions of globalization]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA.* Vyp. 43. P. 4–12 [in Ukrainian].

Stepanov, B. Yu. (2012). Vyznachennia poniattia derzhavnoi informatsiinoi polityky [Definition of the concept of state information policy]. *Investytsii: praktyka ta dosvid.* № 21. P. 81–84 [in Ukrainian].

Tkacheva, N. V. (2004). Singapur: sotsialnye izmereniya informatsionnogo obshchestva [Singapore: Social Dimensions of the Information Society]. *Natsionalnye modeli informatsionnogo obshchestva*; otv. red. i sost. Ye. L. Vartanova: nauch. red. N. V. Tkacheva. M.: IKAR. P. 226–234 [in Russian].

Willmore, L. (2001). Government Policies toward Information and Communication Technologies: A Historical Perspective. Prepared for the International Symposium on Network Economy and Economic Governance, Beijing, People's Republic of China, 19–20 April 2001. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan001328.pdf> [in English]

Релігієзнавчі студії Religious Studies

UDC 94(478):271.4-788]:364-782.42-058.862] «19»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.12

Світлана Турків

здобувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, Україна, 46027 (dariyaosbm@gmail.com)

Svitlana Turkiv

postgraduate at the Department of History Ukraine, archeology and special branches of historical sciences of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (dariyaosbm@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2857-8798>

ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ПРИ МОНАСТИРЯХ СЕСТЕР-ВАСИЛІАНОК У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити діяльність установ для дітей-сиріт при монастирях сестер-василіанок у Східній Галичині окресленого періоду. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, досліджено діяльність установ для дітей-сиріт при монастирях сестер-василіанок у Східній Галичині першої половини ХХ ст., які були важливими центрами опіки та виховання дітей, позбавлених батьківської турботи. Ці установи ставали освітньо-виховними осередками, що забезпечували гармонійний духовний і фізичний розвиток підростаючого покоління. Загалом можемо констатувати: задекларована проблема ще не знайшла належного вивчення в історичній науці, що й зумовлює її суспільне та наукове значення. **Висновки.** Опіка та виховання соціальних та біологічних дітей-сиріт була одним із найгуманніших напрямів діяльності сестер-василіанок у Східній Галичині окресленого періоду. Створення спеціальних закладів, у яких поряд із традиційними методами, прийомами та формами християнського виховання використовувались новітні досягнення педагогічної теорії і практики, є переконливим доказом ґрунтовності, високого професіоналізму та великомасштабності цієї праці. Сирітські заклади при жіночих василіанських монастирях не лише заміняли батьків у справі виховання дітей і запобігали їх деморалізації під впливом вулиці, а ставали освітньо-виховними осередками, що забезпечували гармонійний духовний і фізичний розвиток підростаючого покоління.

Ключові слова: сестри-василіанки, митрополит А. Шептицький, діти-сироти, сиротинці, монастирі, Східна Галичина.

THE ACTIVITY OF INSTITUTIONS FOR ORPHANED CHILDREN AT THE MONASTERIES OF BASILIAN SISTERS IN EASTERN HALYCHYNA IN THE FIRST HALF OF THE XXTH CENTURY

Summary. *The purpose* of the presented paper is to reveal the activity of institutions for orphaned children at the Monasteries of Basilian Sisters in Eastern Galicia during the stated period. **The research methodology** is based on the principles of historicism, as well as on systematic, scientific, and verifying approaches, author's objectivity, moderate narrative constructivism, and the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-system) methods. These methods have allowed us to assess and define the participation of Basilian Sisters in the process of orphan children upbringing in Eastern Galicia, during the 1st half of the XX century. **The scientific novelty** of the research is the following: for the first time in the Ukrainian historiography, the activity of institutions for orphaned children at the

monasteries of Basilian Sisters, which were important care and education centres for children deprived of parental care in the Eastern Halychyna during the first half of the XX century, have been found out on the basis of unknown archival documents and materials analysis. These institutions became educational and educative centres, which ensured the harmonious spiritual and physical development of the young generation. Generally, we can confirm that the stated issue has not been properly studied in historical science yet, which determines its social and scientific significance.

Conclusions. *The care and education of social and biological orphaned children was one of the most human directions in the activity of the Basilian Sisters in Eastern Galicia during the analysed period. The foundation of special institutions, which, in addition to traditional methods, techniques and forms of Christian education, used the latest achievements of pedagogical theory and practice, is a convincing proof of the thoroughness, high professionalism and large-scale of this work. Orphan institutions at the women's Basilian monasteries not only replaced parents in the process of raising children and prevented their demoralization under the influence of the street, but also became educational centres that provided a harmonious spiritual and physical development of the young.*

Key words: *Basilian Sisters, Metropolitan A. Sheptytsky, orphan children, orphanages, monasteries, Eastern Galicia.*

Постановка проблеми. Складні матеріально-економічні та соціально-культурні умови життя українців Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст., як наслідок воєн і терору, створювали руйнівний вплив на фізичний і духовний розвиток підростаючого покоління та призвели до появи великої кількості дітей-сиріт і безпритульних. Усвідомлюючи значення фізичного і морального виховання молодого покоління для розвитку української нації, духовенство Греко-Католицької Церкви (далі – ГКЦ), чернечі чини та громадськість розгорнули активну діяльність у сфері виховання українських дітей, особливо сиріт.

Аналіз досліджень і публікацій. Зазначена наукова тема знайшла своє певне висвітлення у праці С. Цьорох (Tsoroh, 1964), яка у своїй книзі робить детальний огляд історії розвитку жіночих василіанських монастирів та їх освітньо-виховної діяльності, зокрема описує заснування і функціонування сиротинців. Спомини Юрія Шкрумеляка, видані друком у 1921 р. під назвою «Українські сироти» (Shkrumeliak, 1921). У книзі автор розповідає про життя і побут дітей-сиріт, котрі виховувалися і навчалися при Львівському монастирі сестер-василіанок. Саме вони стали важливим відомостями до даної статті.

Основою джерельної бази дослідження є документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), зокрема листи черниць василіанок і дітей-сиріт до митрополита Андрія. У статті також використано спомини і свідчення колишніх вихованок сиротиців, зокрема Ольги Лашків й Івонни Зельської.

Мета статті – розкрити діяльність установ для дітей-сиріт при монастирях сестер-василіанок у Східній Галичині окресленого періоду, які були важливими центрами опіки та виховання дітей, позбавлених батьківської опіки. Ці установи ставали освітньо-виховними осередками, що забезпечували гармонійний духовний і фізичний розвиток підростаючого покоління.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період Першої світової війни під патронатом Церкви стали організовуватися сиротинці, де панувала атмосфера любові та розуміння до проблем дитини, до ран, завданих їй жорстокістю дорослих. Турбота про виховання знедоленої дитини стала однією з найважливіших у широкому спектрі пастирської діяльності митрополита Андрія Шептицького (Syrotynski zakhysty, 1916, р. 115). Він підтримав ідею створення спеціальної інституції нового типу, діяльність якої координувала б цей напрям. Так, 15 липня 1915 р. в митрополичих палатах на засіданні, яке очолював о. А. Білецький, заснували «Український комітет несення помочі вдовам і сиротам, жертвам війни». Його очолив директор «Народної торгівлі» інженер Василь Нагірний. Секретарем обрали о. Василя Лициняка. 12 грудня 1915 р. з ініціативи комітету відкрили перший «Захист для сиріт ім. митр. Андрія

гр. Шептицького» (Shkrumeliak, 1921, p. 4–5; Lashkiv, 2004, p. 36). Розмістили його у Львові, на вул. Корняктів, 1 у приміщеннях, що належали «Народному Дому», де замешкало семеро дітей-сиріт (Zvity, 1938, p. 19).

До літа 1916 р. заклад налічував уже 130 дітей-сиріт. На початку 1916 р. комітет перейменували на «Український Епархіальний Комітет опіки над воєнними сиротами». Члени його управи заохочували українську інтелігенцію, зокрема священників, засновувати сирітські притулки і поширювати акцію допомоги потребуючим дітям (Shkrumeliak, 1921, p. 5, 12).

Влітку 1916 р., у зв'язку з воєнними подіями, існувала небезпека вивезення дітей-сиріт, які знаходилися у сиротинці села Збоїська біля Львова, на «виховання» в Росію. Комітет, за порадою тодішнього намісника, генерала Еріха фон Діллера, надумав відправити їх до бараків у Гмінд (Австрія), оскільки управа сиротинця вирішила виїхати на захід. Однак С. Дрималик, котрий працював на той час у закладі, заявив, що до такої далекої подорожі готові тільки 35 дітей. Решта 45 були хворі. Управа комітету звернулася до сестер-василіанок у Львові з проханням прийняти хворих дітей під свою опіку (Zvity, 1938, p. 20). Ігуменя Володимира Філевич після наради із сестрами вирішила взяти на себе такий відповідальний обов'язок, оскільки це входило в харизму чину, визначену її засновником св. Васиєм Великим. 14 липня 1916 р. сестри-василіанки прийняли дітей-сиріт і розмістили їх у львівському монастирі св. Макрини, на вул. Потоцького, 95 (Tsoroh, 1964, p. 159).

Першочерговим завданням, яке постало перед сестрами-виховательками, було вирішення матеріальних проблем. Діти приходили в заклад дуже занедбані, як морально, так і фізично. Під час прийому їм насамперед підстригали волосся. Але й це треба було робити дуже обережно, оскільки все тіло, в тому числі й голова, було вкрите струпами й болячками, які необхідно було постійно промивати та лікувати. Дітей, а їх одяг спалювали (Tsoroh, 1964, p. 163–164). Таким чином, черниці дбали про покращення здоров'я своїх підопічних, вчили їх елементарних навичок гігієни, самообслуговування, забезпечували одягом і взуттям. Дітей було багато: дівчатка і хлопчики віком до 16 років.

На початку 1916–1917 навчальних років частину хлопців переселили до порожніх будинків на вул. Длугоша, 17 (тепер вул. Кирила і Методія, 17 – примітка автора). Ці приміщення належали сестрам-василіанкам. Дівчатка до 10 років залишилися на вул. Потоцького, 95 і відвідували школу. Однак, згідно за домовленістю черниць з новою управою «Народного Дому», 24 жовтня 1916 р. увесь сиротинець (80 дітей і 8 черниць) переселили у будинок на вул. Зибликевича, 30 (тепер вул. Івана-Франка, 56 – примітка автора), де він перебував до 1918 р. Згодом дітей перевели до монастиря на вул. Потоцького, 95. Заклад очолювала ігуменя Софронія Ерделлі. Тут перебували як немовлята, котрі потребували спеціального догляду, так і діти старшого віку. Хлопчики були під доглядом сестер Антонії Лесняк і Анни Смільської, а дівчат доглядала сестра Соломія Цьорох. Найменшими опікувалася сестра Катерина Гурська. 1921 р. хлопців перевели до отців-василіан у Бучачі та отців-редемптористів у Збоїськах біля Львова. У львівському монастирі сестер-василіанок залишилися тільки дівчата (Tsoroh, 1964, p. 164–165).

Незважаючи на матеріальну скруту, діти-сироти були забезпечені всім необхідним і, що найважливіше, мали можливість здобувати освіту. Вони відвідували школу та учительську семінарію або гімназію, що функціонували при монастирі. Крім того, їм можна було навчатися у промисловій, торгівельній та вищих школах Львова. Деякі з них набували навичок шиття та моделювання одягу. Софія Довбецька-Горчинська, яка після смерті матері дворічною дитиною потрапила до сиротинця, згадує роки свого перебування там як найкращі у житті і розповідає, що вихованці вивчали релігію, готували вистави, співали пісні (Lashkiv, 2004, p. 25).

1917 р., за порадою комісара жіночих василіанських монастирів о. Павла Демчука, сестер Віру Слободян і Соломію Цьорох відправили на навчання у Берлін з метою ознайомлення з найновішими на той час досягненнями у педагогіці (Shkrabiuk, 2005, р. 218). Навчання організувало католицьке товариство «Карітас». Відвідуючи берлінські зразкові заклади, черниці мали можливість ознайомитися з методами і формами виховання дітей-сиріт, з досконалим технічним забезпеченням навчального процесу. Слід відзначити, що діти в Німеччині були поділені на так звані «родинні групи» – по 24–25 осіб різного віку (Lashkiv, 2004, р. 18). Сестри привезли з Берліна багато новинок педагогічної літератури, а набуті за кордоном знання намагалися використати у роботі українських сирітських закладів, організованих при монастирях.

У своїх спогадах «Українські сироти» очевидець подій Юрій Шкрумеляк зазначав, що сестри-василіанки дуже добре впоралися з цією важкою, відповідальною і дуже необхідною справою. «Не жадні розголосу, ні похвали, ні винагороди за своє високе діло, працюють, і то важко, тільки для власного внутрішнього задоволення, знаючи, що ця власне праця буде найкращою молитвою перед Тим, якому прирекли вічно служити, а водночас буде вона і сповненням їх національного обов'язку, як патріотичних громадян свого народу» (Shkrumeliak, 1921, р. 7–8).

10 вересня 1917 р. А. Шептицький повернувся до Львова після трирічного перебування у російському полоні. Наступного дня професор Львівського університету Кирило Студинський передав йому від українського громадянства 312 тис. корон для створення «Фонду ім. Митрополита Андрея графа Шептицького для українських сиріт». 1918 р. у Львові, за ініціативи владики, засновано товариство, назване на його честь – «Захист для сиріт ім. Митрополита Андрея графа Шептицького» (Lytsyniak, 1926, 78).

Метою товариства була підтримка дітей-сиріт та опіка над ними, забезпечення можливості здобуття освіти в навчальних закладах різних рівнів, створення сприятливих умов для їх розвитку і подальшої самореалізації. Незважаючи на фінансову скруту, товариство, а особливо його голова А. Шептицький, шукали кошти, щоб забезпечити постійною підтримкою сиріт усіх вікових категорій – як немовлят, так школярів і студентів (CSHAUL, f. 408, d. 1, c. 321, p. 5).

Восени 1920 р. митрополит Андрей вирушив у дипломатичну місію за кордон (до Європи і Америки) з метою ознайомити світ із трагічною ситуацією в Галичині та шукати підтримки для народу й Церкви. Адже після закінчення війни ї було багато не лише сиріт, а й людей, що втратили все, поранених, калік, які потребували термінової допомоги міжнародних гуманітарних організацій (Magunchak, 1981, р. 9). Як зазначав о. Августин Баб'як, принципово важливим наслідком поїздки митрополита на американський континент стало досягнення таких результатів: збір фондів на користь сиріт війни і збіднілого населення Західної України; обговорення із президентом Ворреном Гадінгом та іншими американськими високопосадовцями можливості надання урядом США допомоги для покращення жахливих умов, у яких перебували українці (Babiak, 2013, р. 14).

17 листопада 1921 р. А. Шептицький прибув у Філадельфію. З цієї нагоди тут зібралися представники всіх українських парафій з адміністратором єпархії о. Петром Понятишиним і адміністратором Угорської єпархії о. Гавриілом Мартяком та діячами ЗУНР, очолюваних Л. Цегельським. Були присутні також сестри-василіанки, які опікувалися сиротами. Вони прийняли митрополита в день приїзду. Діти декламували поезію та співали пісні в честь високого гостя. «20 листопада під час святкової Літургії в кафедральному соборі, – Митрополит – передавши вітання від українців Галичини та інтернованих, ... сердечно подякував присутнім від імені тисяч сиріт, які жили завдяки щедрості українців Америки. При цьому підкреслив мету візиту: ще більше розчулити американську і українську громадськість для виявлення ними

конкретної солідарності щодо сиріт та родин на батьківщині, які через війну перебувають в економічній скруті» (Marunchak, 1981, p. 26–27).

Незважаючи на складні політичні й економічні обставини, що склалися у Східній Галичині після Першої світової війни, «Захист для сиріт» завдяки підтримці українських громадян-меценатів, розвинув свою діяльність і в інших місцевостях краю. Там також відкривали дитячі будинки та проводили акції для допомоги потребуючим дітям. У 1921 р. за ініціативи згаданого товариства у Львівській архієпархії засновано 18 дитячих закладів, у яких виховувалося і навчалось близько тисячі дітей-сиріт. Однак це була тільки п'ятдесятя частина усіх беззахисних дітей, бо число убогих і сиріт, які залишилися без проводу, опіки, притулку, і, звичайно, без навчання, у цей час сягало майже 100 тис. (Shkrumeliak, 1921, p. 5–6, 25, 32).

Згідно із даними списку українських сирітських закладів, наведених Ю. Шкрумеляком у книжці «Українські сироти», у 1921 р. сестри-василіанки опікувалися такими сиротинцями: «Захист С. С. Василянок» у м. Львові (вул. Потоцького 95) – 200 дітей. Сюди входили – чотирикласна школа для хлопців і виділова школа для дівчат, що утримувалися з добровільних пожертв. Завдяки раціональному веденню цей заклад був найкращим у Галичині. «Захист С. С. Василянок» в с. Журавні – 22 дітей. Утримувався з добровільних пожертв. «Захист С. С. Василянок» у с. Словіті – 51 дитина. Утримувався за кошти монастиря. «Захист С. С. Василянок» у м. Станиславові – 80 дітей. Утримувався на кошти добровільних пожертв та при допомозі монастиря (Shkrumeliak, 1921, p. 28–32).

Усі сирітські заклади у Львівській архієпархії не мали постійних фондів, а функціонували за рахунок пожертв, яких не вистачало, оскільки управа товариства «Захист для сиріт» не могла задовольнити усі потреби. Діяльність сиротинців була можливою завдяки вірі й жертвовності, передусім, сестер-черниць, котрі у важких воєнних умовах, ризикуючи власним життям, турбувалися про сиріт. Їм допомагали деякі духовні та світські особи, що з великим самозреченням і посвятою теж опікувалися знедоленими дітьми. Ю. Шкрумеляк згадує: «Оповідають мені Сестри, як вони з дітьми перебули в пивницях стрілянину в 1918 р. Навколо будинку падали густо гранати, та ні одна не зачіпила даху, тільки шиби повилітали. Це дійсно Боже провидіння, говорять» (Shkrumeliak, 1921, p. 11).

Часопис «Діло» 7 вересня 1922 р. писав про ревізію польською поліцією українського сиротинця у Львові на вул. Потоцького, 95. Незважаючи на слова ігумені монастиря про те, що в приміщенні перебувають тільки малолітні діти, поліція все ж таки провела обшук. «Це вже 25-та ревізія за польської влади в сирітському захисті, хоч поліція добре знає, що від 7 літ в будинку при вул. Потоцького 95 крім клявзурових монахинь СС. Василянок і маленьких сиріток ніхто не живе», – констатував часопис (Dilo, 1922, p. 5).

Варто відзначити, що праця черниць-василіанок, зокрема Львівського монастиря св. Макрини на вул. Потоцького, принесла добрі плоди, тому що вже у 1921 р. у їх закладі виховувалося 200 дітей-сиріт. Незважаючи на воєнний час, вони мали житло, одяг та харчі, а найважливіше – мали можливість здобувати освіту у трудний час.

Завдяки опіці лікаря Олександра Барвінського і черниць, які дбали про чистоту і гігієну дітей, їх стан здоров'я упродовж 1920–1921 рр. був задовільний. Коли хтось із дітей хворів, сестра, яка виконувала обов'язки медсестри, надавала першу допомогу, однак дітей з ознаками інфекційних хвороб відправляли до «Народної лічниці ім. А. Шептицького» (Shkrumeliak, 1921, p. 11).

Сестри-василіанки розуміли, що головним критерієм оцінки таланту вихователя, який працює із сиротами, є його здатність любити дітей – не стільки зовнішньо, «напоказ», а любити щиро, всією душею, часто «приховано». Вони ніколи не забували слова К. Ушинського про те, що «любов – є тією єдиною силою, яка дозволяє максимально наблизитися до людини, вникнути у її світ, а іноді душею

поєднатися з нею» (Vyshnevskij, Kobrij, Shepil, 2001, p. 183). Ю. Шкрумеляк писав: «Важко при такій різнородності діточих душ примінитися бодай в части до кожної дитини зокрема та напровадити на добру путь кожду в інший, більше тій дитині відповідаючий спосіб... Та з яким задосить учиненням розповідають сестри і о. В. Лициняк про одиниці, які прийшли до них наскрізь зіпсуті, а вони зуміли розбудити в них те первісне добро і правість, яка мусить бути на дні серця кожної дитини, хоч як би вона через різні супротивні життєві обставини затратила свою дитячість» (Shkrumeliak, 1921, p. 11–12).

Згадували монахині дітей (двох дівчат і одного хлопця) відомого москвофіла Федора Марущака, котрий ще перед Першою світовою війною часто критикував і намагався зганьбити митрополита А. Шептицького. Доля повернула так, що згодом його дітей прийняли на виховання до «Сирітського захисту», створеного завдяки митрополиту. Дівчата, які стали щирими українками, дуже перепрошували за прикrostі, які вчинив їх батько людям, що стали для них турботливими опікунами (Shkrumeliak, 1921, p. 11–12).

Для дітей перебування у закладах при монастирях сестер-василіанок було безкоштовним. Усі необхідні витрати для їх забезпечення покривалися з трьох джерел: частину сиріт утримував митрополит Андрей із власних фондів, іншу частину коштів виділяло товариство «Захист імені митрополита Андрія графа Шептицького для сиріт у Львові», третю брав на себе монастир. З цією метою сестри збирали пожертви. Незначну допомогу надавав уряд та львівська міська влада (Tsogoh, 1964, p. 167). Продуктів у закладах не вистачало. «Не легко було прохарчувати в той час 80 чи 90 дівчаток і стільки ж хлопчиків, коли в місті було обмаль харчів», – зазначає у своїх споминах колишня вихованка захисту І. Зельська (Zelska, 1989, p. 23).

За словами В. Лициняка, першочерговим завданням закладу було утримання дітей до 14 років. Однак після цього їх неможливо було виключати, бо це означало б викинути на вулицю. Тому прийняли рішення виховувати їх аж до закінчення середньої школи. Умови для належного виховання та навчання дітей, зважаючи на такий важкий період, були створені якнайкращі. «Салі відповідають вповні вимогам школи, – продовжує далі Ю. Шкрумеляк – лавки, таблиця, научні образи. В одній застаємо учительку, що бавиться зі своїми учениками. На появу «гостей» діти бентежаться, та по якій хвилині стають відважніші, а на заохоту Настоятельки, яка дійсно по материнськи вмів з ними говорити, починають колядувати, та вдаються з нами у розмову». Далі автор описує приміщення на другому поверсі, в яких проживають діти, окремо хлопці і дівчата. Відзначаючи чистоту, порядок, затишок, він віддає належне визнання сестрам-василіанкам за їх дбайливу любов до сиріт. «Діти встають о 6 годині рано, о 7 год. снідають, дістають і друге снідання, в полудне по науці обідають, на підвечірок кромка хліба, о 7 вечором вечеряють та о 9-ій ідуть спати. Сестри, і вночі чувають над дітьми. Пізніше дозволяється світити тільки старшим ученицям. Всю працю коло дітей і господарства виконують самі сестри, між якими трапляються «майстри» під кожним оглядом. Є там навіть «свої» шевці, кравці і бляхарі; показували мені чисте бляшане горнятко з ушком, яке виробляє одна з сестер з простих консервних пушок» (Shkrumeliak, 1921, p. 10).

Іванна Зельська, котра виховувалася у цьому ж сирітському закладі, пізніше згадувала про чітку дисципліну, яка там існувала: «Все життя було регульоване дзвінком. Він будив, кликав на молитву, на Службу Божу, до їдальні, кінець дозвілля, нічну тишу, тощо» (Zelska, 1989, p. 23, 24).

Черниці, котрі опікувалися сиротинцем, прагнули створити необхідні умови для всебічного розвитку дітей, тому особливу увагу звертали на цікаве проведення дозвілля на свіжому повітрі у просторому монастирському городі. Вони подбали про відповідну площу для ігор, як влітку, так і взимку, а коли це не було можливим, монастир піклувався про те, щоб створити розваги в приміщенні. Цьому служили

бібліотека, радіо, патефон (Myshchyshyn, 1999, р. 95). «Літом ми бавилися в городі. В час негоди й зимою ми бавилися у великій залі», – згадує І. Зельська (Zelska, 1989, р. 25).

Варто зазначити, що сестри-василіанки організовували з дітьми виступи з нагоди різних свят. Про один з таких заходів з нагоди іменин В. Лициняка 13 лютого 1921 р. згадує очевидець Ю. Шкрумеляк: «Це можна віднести до ясных днів життя, які мали сироти, котрі виховувалися у сиротинці при монастирі сестер-василіанок у Львові на вул. Потоцького ... Вже від самого рана панував у захисті незвичайний рух. Тут і там перебігала якась усміхнена дитина, усміхнена і весела з цілого серця. А попри те пізнати було у діточих лицах і певну повагу, яка уділяється навіть дитині, свідомій якогось зближаючого торжества... А нині власне для дітей велике свято: вечером уряджують «Концерт» в честь іменин одного зі своїх найширших прихильників і опікунів о. В. Лициняка» (Shkrumeliak, 1921, р. 16). Діти під проводом сестер-учительок організували для нього концерт-привітання і сценку, яку написала одна з черниць.

Ю. Шкрумеляк описував сцену із вистави «Турки і Козаки». У ній хлопці вміло відображають історичну дійсність минулих часів. Автор згадує: «Яка певність себе в діточому ході, в голосі, в кожному русі, просто дивуватися, це ж хлопці від 7 до 12 літ! Який запал в очах! Дивишся і переконуєшся, що тут виховується дітей не тільки на чесних людей, але й на патріотів, що люблять свій народ і землю рідну, і як виростуть, то не побоятися стати за неї зі справдішною зброєю в руках і з окликом – «двічі не вмірати». І будить в тобі непоборима певність – віра в будучність, яка шепче: «ще не все пропало!» (Shkrumeliak, 1921, р. 17–18).

Черниці також організовували для хлопців і дівчат вечори-забави і з нагоди вручення піврічних свідоцтв успішності, що додавало дітям заохочення в навчанні.

Сестри Йосафата Бень і Соломія Цьорох із Львівського монастиря опікувалися також один рік (березень 1917 – кінець лютого 1918) захоронкою (дитячий садок – примітка автора) для сиріт у Збоїськах. Розміщувалася вона в родинному маєтку мітрополита А. Шептицького (Tsoroh, 1964, р. 166).

Отже, виховна діяльність сиротинця при василіанському монастирі св. Макрини на вул. Потоцького, 95 у Львові і сьогодні може бути прикладом для такого типу закладів. Аналогічну працю розгорнули і черниці зі Словітського монастиря у різних місцевостях Східної Галичини (Журавно, Підмихайлівці, Вишнівчик, Золочів і Тлумач).

Від 1915 р. у Словітській обителі василіани утримували власним коштом 35 сиріт. Упродовж 1922–1925 рр. вони також опікувалися сирітським закладом у м. Золочеві, який розмістили у приміщеннях монастиря отців-василіан (Gupalo, 2014, р. 86–87). «11 квітня. Понеділок. Були сестри Василіанки зі Словіти в Золочеві, оглядали монастир, бо вони мали би винайняти його і влаштувати захоронку...» – пише з цього приводу монастирська хроніка (CSHAUL, f. 684, d. 1, c. 1857, р. 56). У 1924 р. тут виховувалося 14 дівчат (Shematyzm, 1924, р. 303).

1920 р. «Українське товариство охорони дітей» передало у власність сестрам-василіанкам будинок у Журавно з умовою, що вони будуть виховувати дітей. При Журавнинському домі черниці утримували щорічно десять-п'ятнадцять хлопчиків-сиріт. Вони хотіли організувати сиротинець також для дівчат, однак дім у Журавно був старий і руйнувався. Василіанки постали перед вибором: або будувати новий будинок під монастир, що не мало жодної перспективи, або купляти десь-інде – на Волині, Підляшші, де б могли працювати для поширення унії між православними українцями. Монахині жили і працювали в Журавно до весни 1929 р. В 1930 р. ігуменя Моніка Полянська продала монастир у Журавно та уклала контракт з отцем Іваном Туркевичем, щоб отримати від нього близько 95 моргів землі з парком, домом

та іншими забудовами в селі Підмихайлівці, що на Станіславівщині, щоб там розбудувати новий великий монастир (Stetsiv-Tymchuk, 2013, p. 50).

З аналізу шематизмів греко-католицького духовенства Львівської архієпархії дізнаємося, що у с. Вишнівчику на Тернопільщині василіанки також опікувалися сиротинцем для дівчат у якому 1924 р. налічувалося 10 дівчат (Shematyzm, 1924, p. 303), а в 1927 р. – 12 (Shematyzm, 1927, p. 300).

Черниці Словітської обителі деякий час опікувалися сиротинцем у Києві. У липні 1918 р., після Лютневої революції, сестра Йосафата Теодорович виїхала до Києва і одразу розпочала управу у сирітському закладі ім. Михайла Грушевського, в якому було 40 дітей (24 хлопці і 16 дівчат). Сестра Йосафата Теодорович у листі до митрополита Андрея так описує їх становище: «Діти занедбані під кожним виглядом і дуже голодують бо дорожнеча тут нечувана. Ми обняли заряд від 1 серпня і стараємося тій біді зарадити, але все йде дуже тяжко. Люди тут без серця і на всю обоятні, тільки щоб їм добре було» (CSHAUL, f. 201, d. 4b, c. 1844, p. 7–8). З архівних джерел відомо, що у 1918 р. А. Шептицький матеріально допомагав дітям-сиротам, передаючи кошти через о. Миколу Щепанюка, який служив у Києві і був призначений митрополитом Андреем на сповідника для черниць Також сестрам-василіанкам на дорогу і облаштування каплиці у закладі А. Шептицький передав 1000 крон через ігуменю зі Словіти Моніку Полянську (CSHAUL, f. 201, d. 4b, c. 1844, p. 4–5).

Черниці періодично в листах розповідали митрополитові про ситуацію, у якій їм доводилося жити і працювати: «В Києві в Приюті діти хорують на так звану «Іспанську слабість» і одна з дітей померла, бо при тім вив'язалося запалення легких. На згадану слабість дуже люди вмирають. Не оминула она також впр. Мати Настоятельки, вже тиждень хорують». Писали сестри і про труднощі, які в них виникали з головою Комітету паном Вітром: «Сташко (член, заступник голови) щодня нас виганяє, щоби ми собі їхали до Галичини. Се нічого прошу Ексцеленції где много перепон там Христос. Думаю, що на перекір всім такой монастир наш в Києві буде» (CSHAUL, f. 201, d. 4b, c. 1844, p. 15–16). «Вечором прийшов до нас П. Вітер із Сташком (заступником) і сказав, щоб ми забиралися до Галичини разом з дітьми, бо грошей на удержання не має і не буде о то є більше старатися. Я відповіла, що все те залежить не від него, тільки від Їх Ексцеленції. Вернути то вернемо, а если ні то дальше зістанемо, а о средцтвах для наших дітей сами будем старатися. Прошу Вашої Ексцеленції якнайскоріше відписати що маємо робити чи вертати з дітьми (наших є 40, а з інших приютів, що хотять вертати з нами буде коло 60 дітей), чи зістати дальше в Києві? ... Всі діти в нас суть дуже добрі і побожні та чекають на приїзд Їх Ексцеленції, щоб дістати медальки і коронки до молення» (CSHAUL, f. 201, d. 4b, c. 1844, p. 16–17).

Однак бажання черниць організувати в Києві монастир не здійснилися, 25 грудня 1921 р. вони повернулися в Галичину. Причиною цього, як вважає М. Щепанюк, була грудна (легенева – примітка автора) недуга сестри Петри (CSHAUL, f. 201, d. 4b, c. 1843, p. 39–40).

Олександр Соколовський стверджує, що василіанки працювали в Києві у дитячому притулку до його закриття владою 1922 р. Прихід більшовиків став причиною того, що черниця Николая Олексюк 10 липня 1922 р. з двома сирітками повернулася до Львова. Саме це, на думку О. Соколовського, не дозволило сестрам-василіанкам утвердитися в Києві (Sokolovskiy, 1999, p. 238).

Варто зазначити, що найбільшою проблемою сирітських закладів у 30-х рр. ХХ ст. залишалося їх матеріальне забезпечення. На території Львівської єпархії у 1931 р. діяло 18 закладів, із яких лише один утримувався світськими особами, решта – духовними. Сирітські заклади, які існували при монастирях сестер-василіанок, не отримували жодних матеріальних засобів від міністерства. Джерелами їх фінансування були кошти громад, із яких ці сироти походили, і добровільні пожертви.

Слід зазначити, що кожен такий заклад був закріплений за конкретним повітом, члени якого робили значні внески на його користь (Lytsyaniak, 1923, p. 1–5).

Найбільшим жертводавцем і меценатом був, звичайно, митрополит А. Шептицький, який постійно, як духовно, так і матеріально опікувався дітьми, жертвував будинки для монастирів і підтримував черниць повсякчасно у всіх потребах і проблемах. Сестри-василіанки неодноразово отримували від нього кошти на утримання сиротинців та навчальних закладів, а також гроші на подарунки для дітей у день св. Миколая та Різдва, організацію урочистостей на честь вшанування Тараса Шевченка, Лесі Українки, Маркіяна Шашкевича. У день св. Андрія діти вітали свого опікуна і покровителя – митрополита Андрея Шептицького. Справжній батько українських сиріт, правдивий святець відвідував сиротинець, мав надзвичайно теплі стосунки з дітьми і любив пограти з ними в шахи (Salo, 2010, p. 146). Іванна Зельська згадувала: «Одного року наш добрий батько, так всі ми його називали, галицький митрополит граф Андрей Шептицький, не заповіджено з'явився, щоб із сиротами бути на Свят-Вечір. Діти саме кінчили вечерю, як Владика став у дверях рефектаря. ... Владика сам, без асисті обійшов усі столи, при яких сиділи діти, вітаючи нас з надходячими святами Різдва. Сам він приставив собі крісло до одного з причілков столу, та разом з дітьми споживав свят-вечірню кутю. Владика Андрей глибоко цинив народний звичай, символічне поєднання предків цілої родини в той передсвяточний час, та своєю присутністю, заступив родину. Це ніжне та глибоке розуміння сирітської долі таке характеристичне усій діяльності великого нашого митрополита Андрея Шептицького серед нашого громадянства, що до глибини своєї кишені сягав по датки, та ще сам заступався за нас. Ми всі це глибоко відчули і зрозуміли...» (Zelska, 1989, p. 27).

«У монастирі сестер-василіанок я часто бачила митрополита Андрея. Він оплачував наше перебування тут, а також давав гроші на одяг та взуття, дуже цікавився успіхами кожної учениці. Я згадую його теплу усмішку, батьківський поцілунок, який дарував він кожній дитині-сирітці. Ніколи не відмовляв нам ні в чому», – згадує Ольга Лашків (Lashkiv, 2004, p. 25).

Про велику любов митрополита А. Шептицького до дітей свідчать його часті відвідини сирітських притулків. «Бувало, стоїмо, – згадував секретар фонду В. Лициняк, – і спостерігаємо, які ті діти вільні в розмові з Найвищим Достойником нашої церкви, як оповідають свої переживання, тішаться ласкавим гостем, а при прощанні просять у неділю знову приїхати» (Lytsyaniak, 1926, p. 84). «Коли Таточко до нас приїдуть? Ми так дуже очікуємо цієї хвили!» (CSHAUL, f. 358, d. 1, c. 398, p. 114).

Це взаєморозуміння і теплота стосунків простежується в численних дитячих листах до митрополита із різних сирітських закладів. З великою любов'ю називають вони його в листах «Найдорожчим Таточком» і водночас знаходять до цього слова стільки синонімів, що ніхто з дітей у сім'ях, напевне, не називав так свого рідного батька. Майже в кожному реченні вони повторюють це слово, виражаючи не тільки любов до Митрополита, а й потребу в комусь рідному, хто б їх вислухав і допоміг (CSHAUL, f. 408, d. 1, c. 378, p. 11–50).

Наведемо деякі уривки з листів. «Ми так Таточка любимо, хотіли би ми, щоб Таточко до нас приїхали. Ми так Таточкові будем співати, говорити віршики – ми так багато вміємо. Ми так дуже всі просимо. Навіть маленька Оля. Вона ще не виділа Таточка. Ми їй оповідаємо, що Таточко такі дуже великі, як наша черешня на городі. Що Таточко мають таку довгу білу бороду і такий дуже добрий» (Turkiv, 2016, p. 135).

Дівчинка зі Словітського сиротинця так висловила свою любов і вдячність Митрополитові: «Яка я щаслива і як дуже добрий Бог, коли мені дозволив бути і виховуватися в монастирі і мати все, що потрібне для душі і тіла. Бог так добрий, що дав мені Таточка, який так дуже люблять мене» (CSHAUL, f. 358, d. 1, c. 398, p. 359).

Ще одним яскравим доказом самовідданої жертвовної любові А. Шептицького є допомога, надана під час поширення серед дітей трахоми (недуги очей – примітка

автора) у серпні 1921 р. Заражених було 70 сиріт. Хворих треба було ізолювати, але бракувало приміщень. Тоді Митрополит розпорядився розмістити з метою лікування всіх інфікованих дітей у своїх палатах. Обслуговувати їх добровільно зголосилися сестри-василіанки Марія Рутковська, Анна Смельська і сестра Агнета, котра вже була уражена цією хворобою. Крім цього ще дві черниці готували дітям їжу (Zvity, 1938, р. 13–14). Згодом в Підлютому, у власному маєтку Митрополит організував відпочинковий табір, де лікувалися хворі діти і сестри, а також влітку оздоровлювалися ті діти, котрі не мали родин (Salo, 2010, р. 146). Саме завдяки церкві, керівником якої був митрополит А. Шептицький, врятовано багато українських дітей-сиріт від національної, духовної і фізичної загибелі.

1931 р. сестри-василіанки опікувалися такими сиротинцями: у Львові на вул. Потоцького – 56 сиріт, Словіті, Вишнівчику та Підмихайлівцях (Sacra Congregazione Orientale, 1932, р. 397). Щороку у захисті при Підмихайлівському монастирі налічувалося дванадцять-п'ятнадцять дітей віком від трьох до дванадцяти років, а також там жили діти священників з довколишніх сіл, які готувалися до екзаменів у львівських школах (Rum, р. 3). Ігуменя Моніка особливо дбала про освіту та виховання молодого покоління. З нагоди різних свят вона не забувала про подарунки для дітей: цукерки, сухарики, тістечка й образочки (Lviv, р. 1).

У період Другої світової війни (1943 р.) вони опікувалися дітьми-сиротами у м. Товмачі (Тлумачі – примітка автора). Про відкриття цього сирітського закладу дізнаємося із листа ігумені Львівського монастиря матері Віри Слободян до о. Йосифа Схрейверса (до Риму – примітка автора). Вона пише, що «недавно тому відпустила сестру Зиновію на настоятельку до сиротинця в Товмачі. М. Ігум. Моніка (Моніка Полянська – ігуменя Підмихайлівського монастиря – примітка автора) дала там три свої сестри з Підмихайловець. На днях знова вислалам сестру Атаназію до сиротинця в Калуші. Є там до сорок сиріток» (Archief Redemptoristen).

Окрім цього, сестри-василіанки у 1942 р. опікувалися сиротинцем у м. Золочеві. Там виховувалося 30 дітей-сиріт (хлопчиків та дівчаток) віком від 2 до 14 років. Між ними були також діти колишніх радянських громадян з України, що їх більшовицька влада арештувала й вивезла. 20 вихованців ходили до школи, а інші діти дошкільного віку проводили заняття й ігри під фаховою опікою черниць за складеним планом, згідно із вимогами тогочасної педагогіки. Тут була невеличка бібліотека з дитячими книжками та журналами. «Зауваги на те, що в теперішніх, виняткових часах управі захисту доводилося часто боротися з багатьма матеріальними труднощами, варто ширшим кругам нашого громадянства прийти сиріткам з ширше закроеною допомогою. Найменшим українським дітям, що не мають батьків, повинен стати батьком увесь нарід», – зазначається у статті (Chortkivska dumka, 1942, р. 4). Отже, описані вище факти свідчать, що у складних воєнних обставинах черниці-василіанки продовжували опікуватися дітьми-сиротами, організовуючи сиротинці у Тлумачі, Калуші та Золочеві.

Варто зазначити, що сестрим-василіанки, які працювали на місцях в інших країнах, також організовували сиротинці при монастирях. Зокрема, у Крижевецькій єпархії в Шіді (Хорватія) був сиротинець, де виховувалося 10 дітей; функціонував сирітський заклад у Філадельфії (Sacra Congregazione Orientale, 1932, р. 398). Завдяки підтримці о. А. Волошина, котрий подарував власний будинок, в 1930-их роках черниці організували сиротинець у м. Ужгороді (Ruskyi Syrotynets, 1934, р. 1). Як наслідок, сестри-василіанки виховали у своїх захистах тисячі українських воєнних сиріт. В. Лициняк висловив їм своє визнання, відзначивши при цьому, що «безперечно найбільшу заслугу в праці над ратуванням сиріт у Львові мають СС. Василіанки, які в найкритичніший час (липень 1916 р.), прийняли сироти до свого дому й оточили їх такою опікою, яку може дати малій дитині тільки рідна мати, або монахиня, яка робить це з вищих мотивів» (Zvity, 1938, р. 22).

Варто зазначити, що завдання опікунських установ сестер-василіанок не обмежувались лише доглядом за дітьми та забезпеченням їх харчуванням, одягом, дахом над головою, вони створювали всі необхідні умови для повноцінного духовного розвитку дітей, щоденно дбаючи про їх фізичне, моральне та розумове виховання. Засобами виховання виступали релігія, фольклор, національні традиції, різноманітні життєві ситуації. Особливий акцент робився на духовно-моральному збагаченні та формуванні характеру дитини, засвоєння нею правил та норм поведінки, прищеплення їй таких християнських чеснот, як віра, надія, любов, мужність, справедливість, стриманість і мудрість. Так, наприклад, вихователі щовечора здійснювали невеликі підсумкові «моральні поучення» – нагадували настанови, кого хвалили, а кому докоряли. Вихованість дітей мала виявлятися як зовнішньо – в охайності, так і в належній поведінці (привітаннях, шанобливому ставленні до старших, дотриманні релігійних норм).

Важливу роль у процесі виховання відіграє особистість вихователя, його авторитет, поведінка, тому, не шкодуючи сил і праці, черниці завжди були поруч з дітьми, брали активну участь у всіх їх заняттях: молитві, науці, праці, забавах. Реалізуючи завдання розумового розвитку, зокрема під час навчальних занять, вихователька повинна була слідкувати за порядком, увагою дітей та їх здоров'ям. Щоб не перевтомлювати учнів, їх навчали в усній формі, викладаючи матеріал у помірному темпі та обсязі, використовуючи найпростіші засоби унаочнення, насамперед предмети з навколишнього середовища, дотримуючись принципу доступності, з урахуванням особливостей віку і статі. Окрім того, черниці-василіанки турбувалися й про подальшу долю своїх підопічних, намагаючись всіляко забезпечити їх майбутнє.

Значна увага приділялася трудовому вихованню, де вони набували елементарних трудових умінь і навичок самообслуговування, привчалися до колективної праці на засадах особистої відповідальності і взаємодопомоги. Естетичне виховання здійснювалося в процесі співом, музикою, малюванням, вишиванням, танцями, а також під час підготовки концертів, вистав, національних і релігійних «академій» та участі в них. Атмосфера християнської любові, що панувала в цих осередках, самовіддана праця черниць, щоденна турбота про сиріт та зацікавлення їх майбутнім і були запорукою успішного виховання.

Висновки. Отже, черниці внесли важливий вклад у захист, виховання й освіту дітей, позбавлених батьківської опіки. Важливість їх праці полягала ще й у тому, що всю любов, милосердя і жертвність вони виявляли у час воєнного кровопролиття, коли суспільство не могло задовольнити потреб підростаючого покоління. І виконували цю працю з любови до Бога і для добра українського народу. На сьогодні це одне із перших досліджень про діяльність сестер-василіанок у сфері опіки сирітськими притулками. Нехай воно буде виявом визнання та вдячності для черниць за їх велику працю й правдиву посвяту в такому складному періоді української історії.

Бібліографія

Баб'як, А. (2013). Подвиг митрополита Андрея Шептицького як Апостольського візитатора для українців (1920–1923) і його взаємини з урядом Польщі. Тренго-Больцано, 240 с.

Вишневецький, О. І., Кобрій, О. М., Чепіль, М. М. (2001). Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій / За ред. О. Вишневецького. Дрогобич: Відродження, с. 183.

Гупало, Н. (2014). Василіанський монастир Вознесіння Господнього в Золочеві. Львів: Скриня, 190 с.

Діло (1922) 7 вересня, ч. 6, с. 5.

«Звіти з діяльності ради товариства «Захист ім. Митроп. Андрея Гр. Шептицького для сиріт» у Львові за перше 20-ліття (1918–1938). Львів, 1938, 28 с.

Зельська, І. (1989). Відгомін. Спогади. Торонто, 139 с.

Лашків, О. (2004). Освітньо-виховна діяльність сестер-василіанок. Львів, 54 с.

Лист від 13. 04. 1943 р. ігумені Львівського монастиря матері Віра Слободян, до о. Йосифа Схрейверса (Рим). Архіві Бельгійської Північної Провінції Згромадження Найсвятішого Избавителя, (Archief Redemptoristen (Csr) (BE/ 942855/981. № 1628), який на даний час зберігається у Katholiek Documentatie en Onderzoekscentrum in Leuven: Archief Noord-Belgische Provincie van de Congregatie van de Allerheiligste Verlosser (Redemptoristen) (далі: KADOC, ANBPCAV, 3.3.2.17.5.5.1.).

Лицняк, В. (1926). Товариство «Захист ім. Митрополита Андрея гр. Шептицького для сиріт» у Львові. *Богословіє*. Т. IV. С. 78.

Лицняк, В. (1931). У справі сиріт // ЛАВ. 15 грудень, №4, С. 1–5.

Львів, Архів Місії Постуляційний центр УГКЦ, Свідчення Федорківа Богдана і Левицької Євгенії, с. Підмихайлівці, Рогатинського р-н, Івано-Франківської обл., 15. 12. 2005, с. 1

Марунчак, М. Г. (1981). Митрополит Андрей Шептицький на заході 1920–1923 рр. Вінніпег-Едмонт, 47 с.

Мицишин, І. (1999). Моральне виховання української молоді в процесі співпраці школи, Греко-Католицької Церкви і громадськості (Галичина, кін. XIX 30-і роки XX ст.): (Дис. ... кандидата педагогічних наук: 13.00.01 – Педагогіка). Тернопіль, с. 95.

Рим, Генеральний архів сестер ЧСВВ. Спогади сестри Галини Марії Туркало ЧСВВ, с. 3.

Руський Сиротинець в Ужгороді. *Неделя* (1935), № 11, с. 1.

Сало, С. (2010). Провінція Пресвятої Тройці Сестер Чину Святого Василя Великого: нариси з історії. Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 429с.

Сиротинські захисти. Фундація ім. Митрополита, *Нива* (1916). № 2. С. 115.

Соколовський, О. К. (1999). Церква Христова 1920–1940. Переслідування християн в СРСР. Київ, 338 с.

Стеців-Тимчук, У. (2013). Свічка в руках Христових. Життя матері Моніки (Марії) Полянської, ЧСВВ. Львів: Сполом, 112 с.

Турків, С. (Упорядн.) (2016). «Блажен той муж...» Життєвий шлях митрополита А. Шептицького (29. 07. 1865 – 1. 11. 1944). Фотоальбом. 2-ге вид. Львів: «Манускрипт-Львів», 196 с. Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

Цьорох, С. (1964). Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіянок. Рим, 256 с.

Чортківська думка (1942), Ч. 10 з 25. 10, с. 4.

Шематизм всего духовенства греко-католицького Львівської митрополічної архієпархії на рік 1924, Львів. С. 303.

Шематизм всего духовенства греко-католицького Львівської митрополічної архієпархії на рік 1927. Львів, 1927, С. 300.

Шкраб'юк, П. (2005). Монаший Чин отців Василіян у національному житті України. Львів: Місіонер, 439 с.

Шкрумеляк, Ю. (1921). Українські сироти. Львів, 32 с.

Sacra Congregazione Orientale. Statistica con cenni storici della Gerarchia e dei fedeli di Rito Orientale. Tipografia Poliglotta Vaticana, 1932, p. 395–398.

References

«Zvity z diialnosti rady tovarystva «Zahyst im. Mytrop. Andreia Hr. Sheptytskoho dlia syrit» u Lvovi za pershe 20-littia (1918–1938) [«Reports on the activity of the board of the company «Protection of Mitrop. Andrew Gr. Sheptytskyi for Orphans» in Lviv for the first 20 years (1918–1938)]. Lviv, 1938, 28 p. [in Ukrainian].

Babiak, A. (2013). Podvyh mytropolity Andreia Sheptytskoho yak Apostolskoho vizytatora dlia ukraintsiv (1920–1923) i yogo vzaiemyny z uriadom Polshchi [The feat of Metropolitan Andrew Sheptytsky as an Apostolic Visitor for Ukrainians (1920–1923) and his relationship with the Polish government]. Trento-Bolzano. 240 p. [in Ukrainian].

Chortkivska dumka, Ch. 10 z 25. 10. 1942 r., p. 4.

Dilo (1922). 7 veresnia, № 6, p. 5. [in Ukrainian].

Gupalo, N. (2014). Vasylianskyi monastyr Voznesinnia Hospodnoho v Zolochivi [Basilian Monastery of the Ascension in Zolochiv]. Lviv: Skrynia, 190 p. [in Ukrainian].

Lashkiv, O. (2004). Osvitno-vychovna diialnist sester-valylianok [Educational activities of the Basilian sisters]. Lviv, 54 p. [in Ukrainian].

Lviv, Arkhiv Misii Postuliatsiinyi tsentr UHKTs, Svidchennia Fedorkiva Bohdana I Levytskoi Ievhenii, s. Pidmykhailivtsi, Rohatynskoho r-n, Ivano-Frankivskoi obl. [Lviv, Mission Archive Postulatory Center of the UGCC, Testimonies of Fedorkiv Bohdan and Levytska Evgenia, p. Podmykhaylivtsi, Rogatyn district, Ivano-Frankivsk region], 15.12.2005, p. 1.

Lytsyaniak, V. (1926). *Tovarystvo «Zachystim. Mytropolyta Andreia hr. Sheptytskohodliasyrit» u Lvovi* [Protection by them. Metropolitan Andrey Sheptytskyi for orphans” in Lviv]. *Bohosloviie*, t. IV. p. 78. [in Ukrainian].

Lytsyaniak, V. (1931). *U spravysyrit* [In the case of orphans]. *LAV*, 15 Grudenia, №4, p. 1–5.

Marunchak, M. H. (1981). *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi na zachodi 1920–1923 rr.* [Metropolitan Andrey Sheptytsky in the West of 1920–1923], 47 p. [in Ukrainian].

Myshchshyn, I. (1999) *Moralne vyhovannia ukrainskoi molodi v protsesi spivpratsishkoly, Hreko-Katolytskoi Tserkvy i hromadskosti (Halychyna, kin. XIX 30-i roky XX st.)* [Moral upbringing of Ukrainian youth in the process of cooperation between the school, the Greek Catholic Church and the public (Halychyna, late XIX of the 1930s)]: *Dysert. Na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata pedahohichnykh nauk*: 13.00.01. Ternopil. p. 95. [in Ukrainian].

Ruskyi Syrotynets v Uzhhorode. *Nedelia*. 1935, № 11, p. 1.

Rym, Heneralna kuria sester OSBM. *Spohady sestry Halyny Marii Turkalo, ChSVV* [Rome, General Archive of the OSBM Sisters. Memories of Sister Galina Maria Turkalo OSBM], s. 3.

Sacra Congregazione Orientale. *Statistica con cenni storici della Gerarchia e dei fedeli di Rito Orientale*. Tipografia Poliglotta Vaticana, 1932, p. 395–398.

Salo, S. (2010). *Provintsiia Presviatoi Troitsi Sester Chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho: narysy z istorii* [Province of the Holy Trinity Sisters of the Order of St. Basil the Great: Essays on History]. Lviv: *Vydavnytstvo Otciv Vasyliian «Misioner»*, 429 p.

Shematyzm vseho dukhovenstva hreko-katolytskoho Lvivskoi mytropolychoi archieparkhii na rik 1924 [Schematism of all clergy of the Greek Catholic Metropolitan Archdiocese of Lviv for the year 1924]. Lviv, 1924, p. 303.

Shematyzm vseho dukhovenstva hreko-katolytskoho Lvivskoi mytropolychoi archieparkhii na rik 1927 [Schematism of all clergy of the Greek Catholic Metropolitan Archdiocese of Lviv for the year 1927]. Lviv, 1927, p. 300.

Shkrabiuk, P. (2005). *Monashyi Chyn ottziv Vasylian u natsionalnomu zhytti Ukrainy* [Monastic Order of the Basilian Fathers in the National Life of Ukraine]. Lviv: *Misioner*, 439 p. [in Ukrainian].

Shkrumeliak, Iu. (1921). *Ukrainski syroty* [Ukrainian orphans]. Lviv, 32 p. [in Ukrainian].

Sokolovskiy, O. K. (1999). *Tserkva Khrystova 1920–1940. Peresliduvannia khrystyan v SRSR* [Church of Christ 1920–1940. Persecution of Christians in the USSR]. Kyiv, 338 p. [in Ukrainian].

Stetsiv-Tymchuk, U. (2013). *Svichka v rukakh Khrystovykh. Zhyttia materi Moniky (Marii) Polianskoi, ChSVV* [Candle in the hands of Christ. Life of the mother of Monica (Mary) Polyanska, OSBM]. Lviv: *Spolom*, 112 p. [in Ukrainian].

Syrotynski zakhysty (1916). *Fundatsiia im. Mytropolyta* [Orphan protection. The Foundation. Metropolitan]. *Nyva*. № 2, p 115. [in Ukrainian].

Tsentralnyi Derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv – CSHAUL).

Tsoroh S. OSBM. (1964). *Pohliad na istoriiu ta vyhovnu diialnist monachyn Vasyliianok* [A look at the history and educational activity of the Basilian nuns]. Rome, 256 p. [in Ukrainian].

Turkiv, S. (2016) (Uporiadn.). «Blazhen toi muzh...» *Zhyttievyi shliakh mytropolyta A. Sheptytskoho (29.07.1865 – 1.11.1944). Fotoalbom. 2-he vyd.* [«Blessed is that man ...» Life path of Metropolitan A. Sheptytsky (29. 07. 1865 – 1. 11. 1944). Photo album. 2nd species]. Lviv: «Manuskrypt-Lviv», 196 p. [in Ukrainian].

Vyshnevskiy, O. Kobrij, O. Chepil, M. (2001). *Teoretychni osnovy pedagogiky: Kurs lekcij* [Theoretical Foundations of Pedagogy: Lecture Course]. Za red. Vyshnevskogo, O. Drogobych: *Vidrozzennia*, s. 183 .

Zelska, I. (1989). *Vidhomin. Spohady* [An excuse. Memoirs]. Toronto, 139 p. [in Ukrainian].

Archief Redemptoristen (Csr) (BE/ 942855/981. № 1628), yakyi na danyi chas zberihaietsia u *Katholiek Documentatie en Onderzoekscntrum in Leuven: Archief Noord-Belgische Provincie van de Congregatie van de Allerheiligste Verlosser (Redemptoristen) (KADOC, ANBPCAV, 3.3.2.17.5.5.1.)*.

UDC 271.2:398](477.43/44) «1920»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.13

Михайло ПАНАСЮК

аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, Україна, 21100 (pm.vin@ukr.net)

Mykhaylo PANASJUK

Postgraduate student at the Department of Ukrainian History and Culture at the Vinnitsa Pedagogical University, Ostrozkohe Street, 32, Vinnytsia, 21100 (pm.vin@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3497-1270>

РЕЛІГІЙНА ТВОРЧІСТЬ ПОДОЛЯН В 1920-Х РР.

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити характер усної народної творчості релігійного характеру на Поділлі в 1920-х рр., особливості релігійного руху, ставлення радянської влади до поширення різноманітних оповідань, легенд, переказів духовного та моралістичного змісту на території краю в зазначений період. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі використаних матеріалів, архівних документів, переказів старожилів вдалося з'ясувати характер релігійних оповідань та способи поширення їх на території краю. Виділити два напрямки релігійної творчості: поширення відомостей про так звані «чудеса» та сімейно-побутові оповідання, подібність та відмінність між ними. Саме останні мало досліджувались в українській історіографії. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, соціального підходу, а також на використанні загальнонаукових (описання, пояснення, аналізу та синтезу) та спеціально-історичних (історико-порівняльній, історико-типологічній, конкретно-соціологічній) методів. Також для автор застосовував географічний метод дослідження. **Висновки.** Піднесення релігійної активності зумовлене рядом факторів, зокрема антирелігійною пропагандою, розгорнутою органами влади, переслідуванням священників, ченців, церковних людей, поширенням відомостей про різноманітні чудеса на території Поділля та всієї України. Народна творчість стала своєрідною реакцією на складні духовно-політичні процеси 1920-х років, до певної міри протидією утвердженню комуністичної ідеології. Подоляни прагнули зберегти свої духовні та моральні традиції, світобачення, віру в Бога, уявлення про справедливість, суд, покарання. Також автор статті торкається проблеми морально-психологічних стосунків даного періоду, вказує на шляхи поширення оповідань, їх значення як в сімейних-побутових стосунках, так і в збереженні релігійної традиції на території Подільського краю.

Ключові слова: релігійна творчість, духовні традиції, антирелігійна пропаганда, оповідання та легенди містичного характеру, релігійні чудеса.

PODILLIANS' RELIGIOUS ART IN THE 1920S

Abstract. *The objective of research* The article researches the oral folk art of the religious nature of Podillya in the 1920s, the peculiarities of the religious movement, the Soviet authorities attitude to the spread of various stories, legends, translations of the spiritual and the moral contents on the territory of this region. From a scientific point of view, the **originality** of the article lays in the fact that it has managed to establish the character of religious stories and the methods of their dissemination in Podillya. There are two areas of the religious art: the information dissemination about the so-called «miracles» and family-stories, the similarities and the differences between them. In particular, the latter were hardly researched in the Ukrainian historiography. **Methodology of research** is based on the principles of historicism, objectivity, systemism, social approach, as well as applying general scientific (description, explanation, analysis and synthesis) and specifically historical. **Conclusions.** The rise of religious activity was influenced by a number of factors, such as an anti-religious propaganda, deployed authorities, persecution of priests, monks, church people, the information dissemination about various miracles on the territory of Podillia and the whole Ukraine. Folk art became a kind of reaction to the complex spiritual and political processes of the 1920s, the opposition of the communist ideology establishment to a certain extent. The Podolians sought to preserve their spiritual and moral traditions, world outlook, the belief in God, the idea of justice, law and punishment. The author of the article also deals with the problems of the moral and the psychological relations of this period, the ways of stories distribution, their significance in family-domestic relations

and for the preservation of the religious traditions on the Podilskyi region territory are indicated as well.

Key words: religious art, spiritual traditions, anti-religious propaganda, mystic stories and legends, religious miracles.

Постановка проблеми. У 20-х рр. ХХ ст. в Україні, незважаючи на протидію держави, відбувається піднесення релігійного руху. Організовувалися хресні ходи, паломництва до святих місць, поширювалися відомості про так звані «чудеса», розповсюджувались оповідання, легенди містичного характеру. Подільський край стає одним із центрів активізації народного релігійного руху. Невід'ємною складовою цього процесу є формування усної народної творчості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дана тема неодноразово висвітлювалася в історичній та етнографічній літературі. Важливим джерелом у вивченні питання релігійної творчості громадян є дослідження Никанора Дмитрука «Про чудеса на Україні року 1923-го», опубліковане в 1925 р. (Nykanor, D., 1925). Никанор Дмитрук – публіцист, фольклорист, збирач давнини, історик, був сучасником тих подій, його свідчення мають важливе значення. Не менш цінним джерелом є праця Олени Пчілки «Українські легенди останнього часу», що вийшла в тому ж 1925 році. (Pchilka, 1925). Більшість легенд і переказів, зібраних дослідницею, стосуються Подільського краю, вона дає відомості про місце, час та очевидців, від яких були записані твори. Не зайвим буде згадати роботу Миколи Левченка «Як утворилась легенда про нове чудо в Лаврі», що вийшла друком в 1927 р. (Levchenko, 1927). Хоча автор і описує події в Києві, але перекази про лаврське чудо розійшлось по всій Україні. Етнограф збирає оповіді про нього на території Вінницької округи від місцевих жителів, які передавали його із уст в уста.

У наш час релігійна творчість українців тих років вивчалась В. Дяківим у роботі «Прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років», (Dyakiv, 2010), В. Рожко в праці «Чудотворні ікони Волині й Полісся: історико-краєзнавчий нарис», (Rozhko, 2002), О. Галамай «Релігійні чудеса на Вінниччині», (Galamaj, O., 2002), Є. Слободянюк «Релігійність Подільського селянства у 20-х рр.» (Slobodyanyuk, 1991) та інших. У поле зору дослідників попадали переважно відомі чудеса та народні рухи, пов'язані з ними. Але релігійна творчість населення формувалася не лише під впливом чудес, вона зазнала впливу різних факторів. Важливим процесом є поширення на території краю оповідань морально-етичного, побутового характеру. Тому **метою роботи** є дослідження проявів усної народної творчості релігійного характеру саме цього напрямку.

Виклад основного матеріалу. На релігійне життя Поділля 20-х років минулого століття впливали ряд факторів суспільно-політичного характеру: духовні традиції населення краю; уявлення про справедливість, покарання грішників, Божий суд; моральні норми та правила сімейного та громадського життя; антирелігійна пропаганда, розгорнута органами влади, переслідування священників, ченців, церковних людей; поширення відомостей про різноманітні чудеса на території Поділля та всієї України.

Активно почали поширюватися перекази сімейно-побутового повчального характеру. Вони несли інформацію про ті чи інші події, що відбувались у містах та селах краю, але обов'язковою в них стала наявність Божественного провидіння. Стрімке розповсюдження подібних оповідань було своєрідною реакцією населення на несправедливість в духовно-моральній сфері, переслідування церкви.

Незважаючи на зв'язок легенд морально-повчального характеру з відомостями про явлення різних чудес, їх можна виділити в окрему групу. Приклади таких переказів наводять у своїх працях Олена Пчілка (Pchilka, 1925, s. 41), Никанор Дмитрук (Nykanor, 1925, s. 57), останній дає їм назву «Чудеса різного змісту». Найпоширенішими легендами були: «Син носить матір на руках», «Розмова

подорожнього та жінки», «Дитина-нечистий», «Як потрібно до Страшного суду готуватись» та інші. Оповідання даного напрямку займали вагоме місце в релігійній свідомості населення. Піднімалися питання сімейних стосунків, несправедливості, підлості, зневага до віруючих, близьких людей, до батьків. Розповіді закінчувались переважно покаранням грішників, повчанням, зціленням від хвороби, нагородою за добрі діла, за проявлення віри. Але обов'язково в ситуацію втручається надприродна сила з метою підтримки правди та її носіїв. Наприклад, діти, що не шанують старих батьків, мають отримати покарання, як у розповіді «Син носить матір на руках» (Pchilka, 1925, s. 44–45). Зміст її наступний. Одружившись, Син так почав зневажати матір, що навіть на вечерю не кликав. Одного разу до них завітав подорожній та почав запитувати: «Ви вечеряєте удвох, більш нікого нема вдома?». «Та ні є ще стара мати на печі, – відповідає син, – Вона мені так набридла, що не можу на неї дивитись». А мати сиділа та плакала. Тоді подорожній говорить їм: «Відайте мені її». Син відповідає: «То забирайте». «Винеси її, щоб посадити на підводу», – просить чоловік. Коли син взяв матір на руки та вийшов на вулицю, матір присохла до рук, а незнайомиць раптово зник. Отак до сих пір син носить матір на руках. Розповідь на цьому завершується, релігійна свідомість народу таким способом реагувала на прояви зневаги дітей до батьків. У легенді «Дитина – нечистий» ніхто з жителів села не прийотив подорожнього, крім однієї жінки, що мала хвору дитину. Вночі почалася пожежа в селі, і більшість клунь зі збіжжям згоріла, лише у вдови, в клуні якої і ночував таємничий подорожній усе збереглося. Одночасно він зцілює хвору дитину (Nykanor, 1925, s. 58).

Несправедливість у сімейно-побутових стосунках була доволі популярною темою в народній творчості. Цікаву розповідь мені довелося почути на Літинщині. Її зберегла та передала своїм дітям жителька с. Яблунівка Кучерук Євдокія Михайлівна. У ній повідомляється про звичайну сім'ю – чоловік, дружина та двоє дітей. Але дружина почала втрачати зір, і з кожним разом їй усе важче було господарювати, врешті вона зовсім осліпла. Господар почав сердитись, мовляв, вона ж їсти не може приготувати, за дітьми дивитись. Жінці важко було чути нарікання. Усе лягло на плечі голови сім'ї, який цілий день працює, за дітьми дивиться, їсти готує. І почав ненавидіти чоловік дружину, становище її стало нестерпним. Навіть при дітях звучали дорікання: куди нам цього сліпця подіти. Нарешті господар вирішив вивезти незрячу дружину з дому і десь залишити на погибель. Бідолаха відчувала свій кінець і молилася Богу. Як завжди, вранці чоловік пішов працювати, але твердо вирішив, що позбудеться дружини. Здавалось, що вже ніщо не могло спинити цей задум. Через декілька годин у домі з'явився старець і завів розмову. Жінка все розповіла та з сумом додала, що їй час піти з життя або чоловік згубить. Тоді старець повідомляє, що не випадково зайшов до цієї хати, що померти вона мала ще в дитинстві та бути на небесах як ангели. Але Бог дарував їй життя на землі, як і це випробування. Наказав, щоб жінка не боялася нічого, чоловік знову її полюбить, варто лише завжди пам'ятати про Бога. Коли несподіваний гість покинув дім, до жінки повернувся зір. У вечері озлоблений чоловік повертався додому й прагнув здійснити задумане. Але, відкривши двері, насторожився: у хаті було виметено, посуд помито, вечера приготовлена, дитячі очі світилися радістю... Ось так Боже провидіння рятує людей – вважали укладачі даної розповіді.

Як не дивно, але такі оповідання не направлені прямо проти представників тодішньої влади, вони спрямовані проти несправедливості, неповаги, немилосердя. Головними персонажами легенд є прості жителі, на вчинки яких реагує Божественна сила. Ми не можемо довести правдивість таких історій, а особливо їх містичне розрішення. Але значна частина віруючих в той час жила подібними переказами і прагнула, щоб у ситуацію втрутився Бог, ні до кого іншого їм звернутися було неможливо. Зло каралось – ось головна ідея народних оповідань духовного характеру.

Звісно, релігійна творчість видозмінювалась, розповіді обростали новими деталями. Навіть якщо й були реальні історії, то вони швидко перетворювалися на нереальні. Але в будь-якому випадку народні оповідання є прикладом релігійної свідомості жителів краю.

Популярність легенд зумовлювалася проявами несправедливості, озлоблення, жорстокості. Морально-релігійні стосунки, що панували в 20-х рр., створили сприятливе середовище для поширення народних оповідань сімейно-побутового релігійного змісту. В умовах гонінь та переслідування віри частина церковних людей була позбавлена постійного місця проживання, засобів для існування. Доводилось обирати спосіб подорожування – чи добровільно, чи примусово. Людина в дорозі постійно перебувала з молитвою, ночівля та харчування залежали від милосердя жителів конкретної місцевості. Подібних мандрівників у 20–30-ті роки ХХ століття було чимало. Частина віруючих їх сприймала як божих людей, старців, пророків. В оповіданнях, що поширювались на території Поділля, фігурують саме такі персонажі – божі подорожники. Вони розповідали про Бога, про майбутнє, повчали людей, зцілювали хворих. Вважалось великим гріхом їх не прийняти чи не допомогти. Сім'я чи навіть цілі поселення могли отримати покарання за такі дії.

У релігійних переказах можна знайти пояснення причин появи знаменитих чудес про Калинівський хрест, Йосафатову долину та інші. У розповіді «Розмова подорожуючого та жінки», що наводить Олена Пчілка, (Pchilka, 1925, s. 44) звичайний пастух стає свідком розмови двох людей. Чоловік вказує, що багато лиха твориться на землі: кривдять, убивають, проливають кров. Необхідно людей покарати, наслати на них якусь пошесть. Жінка починає умовляти подорожуючого:

Шкода людей, залишаться малі діти, будуть плакати.

Тоді нашлемо на них недугу, щоб боліли, можливо, задумаються над своїми вчинками.

Ні, шкода людей, будуть мучитися, нарікати. Краще творити чудеса на землі, щоб бачили люди Божу силу, може, покаються, перестануть у гріхах жити.

Нехай будуть чудеса, людям на науку.

І повеліли пастуху проповідувати, а самі раптово зникли. Зрозумів тоді пастух, що це Христос та Божа Мати. Почали люди ставити на тому місці хрести. Релігійна свідомість у такий спосіб пояснювала різні явища духовного характеру.

Поширення релігійних оповідань почало турбувати партійні органи краю. Хоча більшу загрозу для радянської влади становили православні чудеса, популярність оповідань та легенд теж викликала занепокоєння. У Вінницькому окружному партійному комітеті вони були названі небилицями, видумками, що дурманять народ (SAVR, f. P-29, d. 1, c. 17, p. 38). Але їх розповсюдження розцінювалось як духовна агітація, заперечення атеїзму. В інформаційному зведенні того ж Вінницького окружного партійного комітету за вересень 1923 р. звучали заклики вести боротьбу як з чудесами, так і з релігійними чутками. При цьому не існувало виробленої стратегії протидії подібним явищам, тому гостро постало питання про необхідність пошуку нових форм діяльності: «...відчувається потреба в створенні чогось важливого, постійного, міцного, потужного, здатного в будь-який момент розгорнути свою роботу. Чого до цих пір немає» (SAVR, f. P-29, d. 1, c. 17, p. 50). Вінницький окружком вважав свою роботу по боротьбі з народним оповіданнями релігійного змісту та чудесами недостатньою, але боявся проявляти зайву ініціативу перед вищестоящими організаціями, висловлюючи пропозицію виробити єдину стратегію та тактику в даному питанні.

Висновки. Усна народна творчість релігійного характеру була реакцією на різноманітні явища суспільно-політичного життя, протидією антирелігійній пропаганді розгорнутою більшовицькою владою, насадженню атеїзму, вона стала відображенням народних уявлень про добро та зло, про покарання та милосердя, про

справедливість та Божий суд. Релігійні оповідання розкривають усю складність стосунків в сім'ї, громаді, суспільстві. Усна творчість показує високу релігійність подільського населення, його моральні ідеали та інтерес до різних проявів духовного характеру. Колективна творчість у даному випадку відзначається наповненістю різних форм та способів вираження. Фольклорні твори займала вагоме місце в суспільному житті краю в 20-х рр. ХХ ст. та потребують подальшого вивчення.

Бібліографія

Галамай, О. (2002). Релігійні чудеса на Вінниччині. *Вінниччина: історія і сучасність: до 70-річчя створення Вінницької області*: матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції Вінниччина очима молодих істориків (сс. 50–53). Вінниця.

Державний архів Вінницької області.

Дяків, В. (2010). Прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років. *Вісник Львівського університету. Серія: Філологія*. Випуск 43. С. 169–180.

Левченко, М. (1927). Як утворилася легенда про нове чудо в Лаврі. *Етнографічний вісник*, 4. С. 120–125

Никанор, Д. (1925). Про чудеса на Україні року 1923-го. *Етнографічний вісник*, 1. С. 50–61.

Пчілка, О. (1925). Українські легенди останнього часу. *Етнографічний вісник*, 1. С. 41–49

Рожко, В. (2002). *Чудотворні ікони Волині й Полісся: історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк, 352 с.

Слободянюк, Є.П. (1991) Релігійність українського селянства у 20-х рр.: тези Десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції ВДПУ імені М. Островського (с. 106). Вінниця.

References

Derzhavnyi arkhiv Vinnickoyi oblasti [SAVR – State Archives of Vinnitsa Region]

Diakiv, V. (2010). Proïavy narodnoi relihiinosti ukraïntsiiv v umovakh bilshovytskoi okupatsii pochatku 1920-kh rokiv [Manifestations of popular religiosity of Ukrainians in the conditions of the Bolshevik occupation of the early 1920s]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Filolohiia*. Vypusk 43. S. 169–180.

Halamai, O. (2002). Relihiini chudesa na Vinnychchyni [Religious miracles in Vinnytsia region]. *Vinnychchyna: istoriia i suchasnist: do 70-richchia stvorennia Vinnytskoi oblasti: materialy oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii Vinnychchyna ochyma molodykh istorykiv* (ss. 50–53). Vinnytsia.

Levchenko, M. (1927). Yak utvorylasia lehenda pro nove chudo v Lavri [How the legend of a new miracle in the Lavra was formed]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 4. S. 120–125

Nykanor, D. (1925). Pro chudesa na Ukraini roku 1923-ho [About miracles in Ukraine in 1923]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 1. S. 50–61.

Pchilka, O. (1925). Ukrainski lehendy ostannoho chasu [Recent Ukrainian legends]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 1. S. 41–49

Rozhko, V. (2002). Chudotvorni ikony Volyni y Polissia: istoryko-kraieznavchyï narys [Miraculous icons of Volyn and Polissia: historical and local history essay]. Lutsk, 352 s

Slobodianiuk, Ye.P. (1991) Relihiinist ukraïnskoho selianstva u 20-kh rr. [The religiosity of the Ukrainian peasantry in the 1920s]. *Tezy Desiatoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii VDPU imeni M. Ostrovskoho* (s. 106). Vinnytsia.

UDC 026:27-75(091)

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.14

Микола ЦАП

протоієрей, аспірант кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька Академія», завідувач кафедри церковно-історичних та гуманітарних дисциплін Волинської православної богословської академії, вул. Градний Узвіз, 5, Луцьк, Україна, 43025 (mykolatsap@ukr.net)

Mykola TSAP

archpriest, postgraduate student of the Department of Cultural Studies and Philosophy of the National University of Ostroh Academy, head of the Department of Church History and Humanitarian Sciences of Volyn Orthodox Theological Academy, Hradnyi uzviz str., 5, Lutsk, Ukraine, 43025 (mykolatsap@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1599-3677>

БІБЛІОТЕКА ВОЛИНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У М. ЛУЦЬКУ

Анотація. *Мета дослідження* – використавши архівні джерела і наукові публікації, проаналізувати і висвітлити основні етапи розвитку і формування книгозбірні Волинської православної богословської академії з моменту її відродження у 1990 р. і до сьогодні. **Методологія дослідження** – базується на принципах історизму, системності та науковості. При написанні дослідження були використані історико-порівняльний, проблемно-хронологічний і структурно-функціональний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії, на основі архівних джерел і спеціальних публікацій комплексно і хронологічно висвітлено історію заснування і комплектування бібліотеки Волинської православної богословської академії. **Висновки.** Упродовж майже тридцять років відродження духовного закладу в Луцьку, спочатку як училище, семінарія, а згодом академія, вдалося при ньому сформувати багату богословсько-історичну бібліотеку. Загально відомо, що книга має величезне значення в християнській традиції. Власне, книга зіграла найважливішу роль у розповсюдженні християнського благочестя і багато століть служила основним способом збереження і передачі культурних традицій. Наповненню бібліотечних фондів із самого початку надавалось особливе значення, оскільки без бібліотеки неможлива науково-богословська освіта.

Ключові слова: бібліотека, семінарія, академія, фонд, відділ, митрополит, жертводавець, каталог.

LIBRARY OF VOLYN ORTHODOX THEOLOGICAL ACADEMY IN LUTSK

Abstract. *The purpose of this study* is with the help of the archive and scholarly sources to analyze and highlight key stages of development and foundation of the library of the Volyn Orthodox Theological Academy from the moment of its restoration in 1990 to the present days. **The research methodology** is based on the principles of historicism, consistency and scientificity. Comparative-historical, problematic-chronological and structural-functional methods were used when writing the paper. **The scientific novelty** lies in the fact that the study represents the first case in Ukrainian historiography when with the help of the archive sources and special publications the history of funding and compiling the library of the Volyn Orthodox Theological Academy has been highlighted in an integrated and chronological manner. **Conclusions.** In nearly thirty years of restoration of a theological establishment in Lutsk (at first – secondary school, seminary, and later on – academy), the task has been accomplished to compile a rich theological-historical library within the establishment itself. It is well-known that book as a notion has immense importance in the Christian tradition. As a matter of fact, the book has played the most important part in spreading the Christian gospel and for centuries it has been a primary means of preserving and transmitting cultural traditions. From the very beginning the special emphasis was placed on the library funds, for without a library, no scientific-theological education is possible.

Key words: library, seminary, academy, funds, section (department), metropolitan, contributor catalogue.

Постановка проблеми. У всі часи книгозбірні або бібліотеки є обличчям і характеристикою чи то навчального закладу, чи просто людини, яка прагне мудрості.

Про важливість бібліотеки не доводиться і говорити, бо упродовж століть це стверджено життям і реальністю постатей історії нашої Церкви і народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця проблематика не була об'єктом спеціального вивчення науковців. Питання формування бібліотеки частково висвітлено у дослідженнях прот. М. Цапа та колективній праці В. Бортнікова, Й. Надольського, В. Денисюка. Зважаючи на це, у нашій статті, використавши щорічні звіти Волинської православної богословської академії, які зберігаються у відомчу архіві Волинської єпархії Православної Церкви України, спробуємо дослідити історію заснування та формування бібліотечних фондів даного закладу духовної освіти.

Мета дослідження – використавши архівні джерела і спеціальні публікації проаналізувати та висвітлити історію заснування і комплектування бібліотеки Волинської православної богословської академії.

Виклад основного матеріалу. Новітній період своєї історії духовна школа на Волині розпочала у 1990 р. з відкриття Волинського духовного училища, навчальний рік в якому розпочався 17 жовтня. Згідно з постановою Священного синоду Української православної церкви від 23 квітня 1991 р. (журнал № 21) під головуванням митрополита Київського і всієї України Філарета (Денисенка) духовному училищу в Луцьку надано статус Волинської духовної семінарії. Для потреб духовної школи рішенням Волинської обласної ради від 22 жовтня 1990 р. за № 222 передано частину корпусу колишнього монастиря бернардинів біля Свято-Троїцького собору. 11 серпня 1992 р. розпорядженням першого заступника представника Президента України у Волинській обл. Юрія Ленартовича Свято-Троїцький кафедральний собор і два будинки по вул. Плеханова, якими користувалися єпархіальне управління та Волинська духовна семінарія, передано релігійній громаді Української православної церкви Київського патріархату (далі – УПЦ КП) (Bortnikov, Nadolskyi, Denysiuk, 2001, p. 441).

На засіданні єпархіальної ради Луцько-Волинської єпархії 5 жовтня 1992 р. прийнято постанову: для частини колишніх студентів, які бажають продовжити духовне навчання, і абітурієнтів, котрі подали заяви для вступу на 1-й курс, створити Волинську духовну семінарію УПЦ КП. У такому статусі духовний заклад діяв майже двадцять років. Відтак 13 травня 2011 р. Священним синодом УПЦ Київського патріархату прийнято наступну постанову (журнал № 14): у зв'язку з тим, що Волинська духовна семінарія відповідає вимогам, які висуваються до реформованого навчального закладу, благословити з 2011/2012 навчального року реорганізувати Волинську духовну семінарію у Волинську православну богословську академію. Вона успішно діє до сьогодні як заклад вищої духовної освіти Православної Церкви України.

З відродженням духовної школи запрацювала і її бібліотека. Спочатку вона розташувалася на першому поверсі колишнього корпусу бернардинів, у 1994 році була перенесена на другий поверх. У 1995 році семінарія, у тому числі й книгозбірня, повністю зайняли своє колишнє приміщення, повернуте державою, де до цього діяла художня школа (Tsar, 2010, p. 20).

З 2012 р. бібліотека академії знаходиться у новому навчальному корпусі, який повністю забезпечує як житлово-комунальні потреби закладу, так і вимоги навчально-виховного процесу. Оскільки вся інфраструктура зосереджена в одному приміщенні, то студенти можуть жити і навчатись, не виходячи з нього. Книгозбірню академії розміщено у двох залах другого поверху, один з яких використовується як книгосховище, інший – під читальний зал.

У книгосховищі в 2013 р. за сприяння митрополита Луцького і Волинського Михаїла (Зінкевича) встановлено найсучасніші розсувні архівні шафи, придбані за кордоном. Владика також постійно передає до бібліотеки багато книг. Читальний зал

укомплектований новими меблями, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням, а також Wi-Fi-зоною, що дає можливість студентам безкоштовно і без обмежень користуватися електронними ресурсами різних навчальних закладів (DA VDOCU, 2012, p. 82).

На стінах читального залу можна оглянути цінну колекцію церковних Антимінсів XIX–XX ст. із власноручними автографами і відповідними уставними написами на них багатьох відомих ієрархів Православної церкви.

На сьогодні в бібліотеці діє електронний каталог (УФД «Бібліотека»), ведеться систематичний каталог (алфавітний упорядковується), складений відповідно до системи дисциплін, які викладаються в богословській академії, у порядку, визначеному універсальною десятковою класифікацією. Увесь фонд бібліотеки зареєстровано у чотирьох спеціальних інвентарних книгах.

Кожне видання має свій номер, що збігається з номером в інвентарній книзі. На момент реорганізації духовної семінарії у богословську академію бібліотечний фонд нараховував 9 тис. томів книг та 16 тис. одиниць вітчизняних і закордонних періодичних видань. Оформлення книг відповідає загальноприйнятим нормам: на першій (титульній) і на сімнадцятій сторінках ставиться печатка «Бібліотека Волинської православної богословської академії» і вказується інвентарний номер книги.

Бібліотека працює щоденно з 15 – до 20 год. Кожен студент, згідно з її правилами, одночасно може отримати визначену кількість видань на певний термін. Більш цінні й рідкісні книги, які зберігаються в спеціальних шафах, видаються лише для користування у читальному залі.

Фонд бібліотеки складається не лише з богословських праць, а містять відділи з літературою історичного, культурного, довідково-енциклопедичного та інших напрямків знань. Тому користувачами є не тільки семінаристи, але й світські науковці, студенти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та інших закладів вищої освіти.

Фонд бібліотеки поділяється більш ніж на тридцять відділів. Перший відділ присвячений богослів'ю, має багато підрозділів: христологія, агіологія, апологетика... Однією з найголовніших праць у цьому відділі є «Життя святих», складені св. Димитрієм, митрополитом Ростовським. Є декілька патериків: Києво-Печерський, Волино-Почаївський, Соловецький; деякі праці митрополита Іларіона (Огієнка), присвячені агіології, зокрема «Канонізація святих в Українській Церкві».

Наступний відділ присвячений Біблії, як Старому, так і Новому Заповіту. Тут бачимо Святе Писання в перекладах українською мовою: Патріарха Філарета (Денисенка), митрополита Іларіона (Огієнка), Пантелеймона Куліша, а також переклад Божого Слова багатьма іноземними мовами. До цього відділу належать тлумачення Святого Писання відомими отцями і богословами: блаженного Феоділакта, архієпископа Аверкія (Татушева), Олександра Лопухіна, Бориса Гладкова, Миколи Барсова.

Важливим є відділ догматичного богослів'я, який представлений багатьма працями православних богословів: митрополита Макарія (Булгакова), архієпископа Філарета (Гумілевського), єпископа Калліста (Уера), протоієрея Миколи Малиновського, інших.

Один з найбільших відділів присвячено творінням святих отців і вчителів Церкви. Серед видань є багато дореволюційних. 12 томів творінь святителя Іоана Золотоустого, 5 томів святителя Василя Великого, 2 томи святителя Григорія Богослова, а також твори святого Єфрема Сиріна, святителів Феофана Затворника, Ігнатія (Брянчанінова), преподобного Симеона Нового Богослова, інші.

Особливим є відділ, присвячений гомілетичі і проповіді. Надзвичайно цінною є праця Інокентія єпископа Херсонського в 12 томах, а також проповіді та інші праці у 8-ми томах патріарха Філарета (Денисенка), митрополита Василя (Липківського).

Важливий відділ належить літургії й богослужбовим книгам. Особливе місце тут займає богослужбова література українською мовою, видання УПЦ Київського патріархату, а також багато відомих праць із церковного уставу.

Найбільший відділ становить література, присвячена історії Української православної церкви. Завдяки пожертвам українців з діаспори в бібліотеці наявні практично всі праці з історії українського православ'я, які видавалися за кордоном. Також багато книг на цю тему, які побачили світ у роки незалежності України, придбано останнім часом.

Окремий відділ становить філософія. Сюди входить релігійна філософія, психологія, християнська етика. Він багатий працями як античних, так і сучасних філософів та релігійних мислителів: Сократа, Арістотеля, Ціцерона, Сенеки, Фоми Аквінського, Володимира Соловйова, Миколи Бердяєва, Павла Флоренського та інших.

Ще декілька відділів присвячено історії релігій, походженню сект та їх вчень, а також мистецтву і літературі.

З часу відродження духовного закладу при ньому діє регентський відділ. Тому значне місце серед бібліотечного фонду відведено церковному співу як невід'ємній частині православного богослужіння. З роками тут накопичено багатий нотний архів. Частину нотної бібліотеки українською мовою надіслав Інститут дослідів Волині з Канади. З 2004 р. бібліотека передплачувала єдиний в Україні журнал «Регентское дело». Відділ багатий хоровими творами видатних церковних композиторів: Кирила Стеценка, Максима Березовського, Артема Веделя, Миколи Леонтовича (Tsar, 2010, pp. 22–23).

Книгозбірня богословської академії поповнюється через закупівлю, пожертви читачів та дарунки авторів, інших бібліотек, а також завдяки меценатам і передплаті.

Першим великим жертводавцем із моменту відродження закладу був митрополит Західноєвропейський і Паризький Анатолій (Дублянський) з Німеччини, один із видатних православних діаспорних ієрархів Української Церкви в ХХ столітті (Tsar, 2010, p. 21).

На початку 1990-х рр., з проголошенням незалежності України, владики Анатолій переслав до Луцька значну частину своєї бібліотеки та власного архіву. Його службовий архів знаходиться в церковному архіві УАПЦ в Бавнд-Бруці (США), особливий – у фондах Волинського краєзнавчого музею, сюди ж передано віднайдені ним у Парижі облачення й особисті речі митрополита Полікарпа (Сікорського). Добірку історико-краєзнавчої літератури отримали Луцький державний історико-культурний заповідник і Волинський університет ім. Лесі Українки (Tsar, 2014, p. 218).

26 жовтня 1993 р. Волинська духовна семінарія одержала багату богословську бібліотеку, яка нараховує майже 394 найменування книг, брошур, чимало церковно-релігійних журналів, що виходили в діаспорі. Про цінність цієї книгозбірні довідуємось з листа митрополита на ім'я ректора: «Я щасливий, що свою бібліотеку зміг передати ще за мого життя, а мені оце пішов вже 82-й рік і дні мого життя скорочуються і я доживаю свого віку. Тому поспішав з висилкою моєї богословської бібліотеки. Вона була для мене велика цінність. Це набуток майже 50-літнього мого перебування в Німеччині... трохи книжок дістав дармо для рецензії, але більшість і то найдорожчих купував зі своїх ощадностей, часто відмовляючи собі у чомусь іншому... серед них є, наприклад, фотокопія Требника Петра Могилы, за який один я заплатив аж 250 нім. марок а ще є ряд таких, що я платив по 100 марок» (Author's

archive, p. 2) У наступні роки владика Анатолій передав до семінарської бібліотеки ще декілька цінних книг.

У 1995 р. архієпископ Яків (Панчук), прийшовши на Волинську кафедру, склав щедрю пожертву на бібліотеку, подарувавши їй повне дореволюційне видання Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона.

Частину власної бібліотеки (більше двохсот книг) у 1996 році передав тодішній ректор семінарії Петро Миколайович Вінцукевич. Усі вони видані в XIX – на початку XX століть. Серед них: Життя святих; Мінея; 12 томів творів Інокентія, архієпископа Херсонського; окремі томи Трудів КДА; журнал «Странник» та багато інших, які він успадкував від свого батька протоієрея Миколи Вінцукевича (Tsap, 2010, p. 22).

Збільшенню бібліотеки в перші роки її формування сприяли пожертви представників української діаспори. Немало в цьому напрямку потрудилися Пилип Шайда з Америки. Він, починаючи з жовтня 1995 р., регулярно надсилав посилки з книгами, а також закликав інших до цієї справи. Багато духовної літератури надійшло від владика Паїсія (Івашука), отця Петра Сацевича, Івана Попеля, Сергія Лящука, а також з Інституту дослідів Волині. Книги до бібліотеки у різний час надсилали також: отці Стефан Тенчух і Григорій Подгурця, Володимир Вовк, Михайло Ковалевський, Галина Рябокінь, Тетяна Прокопів, Катерина Бугайко, Галина Миронюк, Катерина Немира та багато інших.

Значну кількість богословської і богослужбової літератури для бібліотеки придбано на початку 2000-х рр. коштом відомих на Волині політиків – Бориса Загреви, Володимира Бондара, Миколи Буліги.

Бібліотека ВПБА наповнена не лише основним фондом, але й багатьма іменними колекціями, початок яким поклав митрополит Анатолій (Дублянський). Згідно з наказом ректора академії протоієрея Ігоря Швеца за № 10 від 12 жовтня 2012 р. в академічній бібліотеці створено такі іменні фонди: протоієрея Миколи Цапа, Вінцукевича П. М., Кучинка М. М., Рожка В. Є. (DA VDOCU, 2012, p. 81). Станом на 1 вересня 2019 р. бібліотека нараховує 10 іменних фондів. Особливо цінними є два останніх, заснованих у 2019 році: митрополита Переяслав-Хмельницького і Вишневецького Олександра (Драбинка), архімандрита Михайла (Аніщенко), голови київської ставропігії, постійного представника Константинопольської православної церкви – більше 100 цінних книг грецькою мовою.

Особливою гордістю бібліотеки є фонд стародруків (DA VDOCU, 2018, p. 108).

Бібліотекарями Волинської богословської школи були:

1. Мисак Петро Матвійович 12.03.1993 – 1.10.1993.
2. Ієродиякон Вікентій (Коновалю) 1.10.1993 – 9.11.1993.
3. Костецька Євгенія Андріївна 9.11.1993 – 12.05.1994.
4. Юзич Наталія Миколаївна 12.05.1994 – 20.09.1994.
5. Бойко Тетяна Борисівна 20.09.1994 – 1.01.1995.
6. Священник Микола Цап 1.01.1995 – 18.03.1997.
7. Нідзельська Валентина Андріївна 18.03.1997 – 1.08.2013.

З 1 серпня 2013 р. і по сьогодні бібліотекарем Волинської православної богословської академії є Кованська Катерина Олексіївна (Tsap, 2010, p. 24).

Висновки. Таким чином, упродовж майже тридцяти років діяльності духовного закладу зібрано й укомплектовано відповідну бібліотеку, яка нараховує 14 тис. томів книг і біля 18 тис. примірників періодичних видань. Хоча ВПБА є навчальним закладом закритого типу, двері її бібліотеки відчинені не лише для майбутніх богословів і пастирів Церкви Христової. Фондами бібліотеки користуються студенти світських навчальних закладів Луцька, науковці з різних міст.

Сьогодні книга дещо втрачає свої позиції щодо інших високотехнологічних засобів комунікації. Електронні книжки, які можна знайти в інтернеті, значно

полегшують і пришвидшують доступ до необхідної інформації. Однак і друкована книга має багато своїх переваг, які забезпечують її майбутнє.

Бібліографія

Бортніков, В. І., Надольський, Й. Є., Денисюк, В. Т. (2001). Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). Луцьк: Вежа, 694 с.

Звіт Волинської православної богословської академії (2012). Відомчий архів Волинської єпархії Православної Церкви України (ВА ВСПЦУ), 85 с.

Звіт Волинської православної богословської академії (2018). Відомчий архів Волинської єпархії Православної Церкви України (ВА ВСПЦУ), 126 с.

Лист архієпископа Анатолія (Дублянського) до ректора Волинської духовної семінарії протоієрея Миколи Бочкая від 10.12.1993 р. Архів автора, 2 с.

Цап, М., прот. (2010). Бібліотека Волинської духовної семінарії. Волинська духовна семінарія (до 20-річчя відродження). Збірник матеріалів науково-практичної конференції з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волинської духовної семінарії. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня». С. 20–24.

Цап, М., прот. (2014). Митрополит Анатолій (Дублянський) – великий меценат Волинської духовної семінарії. Православна Церква в сучасному суспільстві: проблеми та перспективи: матеріали міжнародної науко-практичної конференції. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії. С. 215–224.

References

Bortnikov, V. I., Nadolskyi, Y. Ye., Denysiuk, V. T. (2001). Volyn na zlami stolit: istoriia kraiu (1989–2000 rr.) [Volyn at the turn of the century: the history of the region (1989–2000)]. Lutsk: Vezha, 694 p. [in Ukrainian].

Zvit Volynskoi pravoslavnoi bohoslavskoi akademii [Report of the Volyn Orthodox Theological Academy]. (2012). Vidomchyi arkhiv Volynskoi yeparkhii Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy (VA VlePTsU), 85 p. [in Ukrainian].

Zvit Volynskoi pravoslavnoi bohoslavskoi akademii [Report of the Volyn Orthodox Theological Academy]. (2018). Vidomchyi arkhiv Volynskoi yeparkhii Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy (VA VlePTsU), 126 p. [in Ukrainian].

Lyst arkhiepyskopa Anatoliia (Dublianskoho) do rektora Volynskoi dukhovnoi seminarii protoiereia Mykoly Bochkaia vid 10.12.1993 r. [Letter from Archbishop Anatoly (Dublin) to the rector of Volyn Theological Seminary, Archpriest Mykola Bochkaya dated December 10, 1993]. Arkhiv avtora, 2 p. [in Ukrainian].

Tsap, M., prot. (2010). Biblioteka Volynskoi dukhovnoi seminarii [Library of Volyn Theological Seminary]. Volynska dukhovna seminariia (do 20-richchia vidrozhennia). Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii z nahody yuvileiu 20-richchia vidrozhennia Volynskoi dukhovnoi seminarii. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia». Pp. 20–24. [in Ukrainian].

Tsap, M., prot. (2014). Mytropolyt Anatolii (Dublianskyi) – velykyi metsenat Volynskoi dukhovnoi seminarii [Metropolitan Anatoly (Dublyansky) is a great patron of the Volyn Theological Seminary]. Pravoslavna Tserkva v suchasnomu suspilstvi: problemy ta perspektyvy: materialy mizhnarodnoi nauko-praktychnoi konferentsii. Lutsk: Vydavnytstvo Volynskoi pravoslavnoi bohoslavskoi akademii. Pp. 215–224. [in Ukrainian].

UDC 271.222(477)(091)»1941/1944»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.15

Владислав ФУЛЬМЕС

протоієрей, аспірант кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, викладач Волинської православної богословської академії, вул. Градний Узвіз, 5, Луцьк, Україна, 43025 (fulmes777@gmail.com)

Vladyslav FULMES

archpriest, Postgraduate student of the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine, Lesya Ukrainka Eastern European National University, teacher of Volyn Orthodox Theological Academy, Hradnyi uzviz str., 5, Lutsk, Ukraine, 43025 (fulmes777@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1263-9808>

СПОГАДИ АНАТОЛІЯ ДУБЛЯНСЬКОГО ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – на основі спогадів учасника церковно-релігійного життя Волині Анатолія Дублянського, архівних документів та інших джерел дослідити діяльність Української Автокефальної Православної Церкви в роки німецької окупації України (1941–1944 рр.). **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності та науковості. При написанні дослідження були використані історико-порівняльний, проблемно-хронологічний і структурно-функціональний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що історію Української Автокефальної Православної Церкви в період німецької окупації (1941–1944 рр.) вперше в українській історіографії висвітлено на основі невідомих раніше спогадів Анатолія Дублянського та архівних документів. **Висновки.** Таким чином, для вивчення діяльності УАПЦ в період нацистської окупації важливим і цінним джерелом є спогади сучасника і активного учасника тих подій – Анатолія Дублянського – майбутнього митрополита Західноєвропейського і Паризького УАПЦ в діаспорі. Аналізуючи ці спогади та інші джерела вдається з'ясувати, що з початком нацистської окупації України серед українського населення з'явилася надія на відродження культурного та релігійного життя. Незважаючи на заборони та перешкоди, православні українці намагалися активно проводити церковно-релігійне життя. Проте для цього періоду характерним є існування двох православних церков: Автокефальної та Автономної, об'єднання яких, на превеликий жаль, так і не відбулося. Найважливішим для УАПЦ у цей період було створення власного єпископату, що свідчило про оформлення її як окремої структури на чолі з адміністратором Полікарпом (Сікорським), який доклав багато зусиль для облаштування церковного життя в Україні, зокрема на Волині.

Ключові слова: УАПЦ, окупація, спогади, Анатолій Дублянський, ієрархія, церковне життя, Волинь.

ANATOLY DUBLYANSKY'S MEMOIRS ABOUT THE ACTIVITY OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH DURING THE GERMAN OCCUPATION OF UKRAINE (1941–1944)

Abstract. *The purpose of the research* is to investigate the activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) during the German occupation of Ukraine in 1941–1944 based on the memoirs of a member of the church and religious life of Volyn Anatoly Dublyansky, as well as based on the archival documents and other sources. **The methodology** of the study is based on the principles of historicism, systematics and scientific. Historical-comparative, problem-chronological and structural-functional methods were used in the research. **The scientific novelty** of the research is that for the first time in the Ukrainian historiography, based on the previously unknown memoirs of Anatoly Dublyansky and archival documents, the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church during the German occupation during 1941–1944 was summarized. **Conclusions.** Thus, to study the activities of the UAOC during the Nazi occupation, an important and valuable source is the memoirs of a contemporary and active participant in those events – Anatoly Dublyansky, in future Metropolitan of the Western European and Parisian UAOC in the Diaspora. Analyzing these memoirs, and through other sources, it is possible to find out that with the beginning of the Nazi occupation of Ukraine, the hope for the revival of cultural and religious life began to

prevail among the Ukrainian population. Despite the prohibitions and obstacles, orthodox Ukrainians tried to actively organize church and religious life. However, there were two parallel Orthodox churches during this period: the Autocephalous and the Autonomous, uniting of which, unfortunately, did not happen. Most important for the UAOC during this period was the acquisition of its own bishopric, which justify it as a separate structure, led by Administrator Policarp (Sikorsky), who made considerable efforts to arrange church life in Ukraine, in particular in Volyn.

Key words: UAOC, occupation, memoirs, Anatoly Dublyansky, hierarchy, church life, Volyn.

Постановка проблеми. XX століття в історії України характеризується складною боротьбою за державність та власну церкву. Українська Автокефальна Православна Церква (далі – УАПЦ), яка сформувалася на Всеукраїнському Православному Соборі в Києві в жовтні 1921 р., пройшла складний етап відродження. Із втратою української державності та загарбанням більшості українських земель більшовиками УАПЦ зазнала гонінь, а згодом ліквідації. Вдруге УАПЦ була відроджена під час німецької окупації України. Нацистське вторгнення до Радянського Союзу розпочалося 22 червня 1941 р., і вже до жовтня 1941 р. німці зайняли більшу частину України. В українському суспільстві з'явилися нові надії на відродження національного, культурного та релігійного життя. Тому православні українці, зокрема на Волині, почали швидко організовувати церковно-релігійне життя, вивчення якого сьогодні в умовах утворення та становлення Православної Церкви України є актуальним та дає можливість прослідкувати історію автокефального руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відновлення та діяльності УАПЦ в період німецької окупації України висвітлено в праці І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви». Важливим джерелом для дослідження є «Мартирологія українських церков. Українська Православна Церква», де опубліковано частину документів із зазначеного періоду. Окремі питання діяльності УАПЦ під час німецької окупації висвітлено в працях та публікаціях В. Борщевича, Б. Зека, К. Двірної та М. Дробота, Л. Дударчука, Н. Мизака та В. Боднара. Дана публікація – це спроба розглянути діяльність УАПЦ на основі спогадів Анатолія Дублянського, який пізніше став митрополитом Західноєвропейським і Паризьким УАПЦ в діаспорі. Рукопис спогадів сьогодні зберігається в архіві Українського історичного та освітнього центру в Нью-Джерсі (США).

Мета дослідження – на основі спогадів учасника церковно-релігійного життя Волині Анатолія Дублянського, архівних документів та інших джерел дослідити діяльність УАПЦ в роки німецької окупації України в 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1941 р. на Волині відновився український церковний рух. Серед активного православного українського населення панувало сподівання на те, що відроджену УАПЦ в Україні очолить найстарший на українських землях за віком і стажем ієрарх архієпископ Олексій (Громадський). Проте 18 серпня 1941 р. архієпископ Олексій (Громадський) скликав таємно від українського громадянства Собор у Почаєві за участю трьох інших ієрархів – архієпископа Симона (Івановського), єпископа Пантелеймона (Рудика) та єпископа Веніаміна (Новицького), на якому Православну Церкву в Україні проголошено канонічно залежною від Московської патріархії на правах автономії (Martyrology of the Ukrainian Churches, 1987, p. 669).

Українська православна громадськість зреагувала на рішення архієпископа Олексія залишатися в залежності від Московської патріархії проханням до архієпископа Полікарпа (Сікорського) очолити Українську Православну Церкву на звільнених від більшовиків землях. 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій (Валединський) створив «Гимчасову Адміністрацію Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України», призначивши владіку Полікарпа (Сікорського) правлячим єпископом Луцької єпархії в сані архієпископа Луцького і Ковельського, який мав займатися облаштуванням церковного життя в Україні. Таким чином, це створило існування двох православних ієрархій на одній території:

Автокефальної та Автономної Церков (Vlasovskyi, 1975, pp.204–205; Dvirna, Drobot, 2017, p. 22).

Головним завданням для владики Полікарпа в той час було створення власної ієрархії Української Православної Церкви. Тимчасове управління УАПЦ перетворилося на фактичний єпископат рішенням Першого Собору Українських єпископів, який відбувся в Пінську 8–10 лютого 1942 р. Архієпископи Полікарп і Олександр здійснили висвячення кількох єпископів: 8 лютого 1942 р. архімандрита Юрія (Коренастова) на єпископа Берестейського та вікарія владики Олександра (Іноземцева), 9 лютого 1942 р. архімандрита Никанора (Абрамовича) на єпископа Чигиринського і 10 лютого 1942 р. архімандрита Ігоря (Губу) на єпископа Уманського. Цим покладено початок новій ієрархії на окупованій німцями території України. Створено Собор Православних Єпископів – керівний орган Православної Церкви на звільнених землях України. До складу Собору увійшли: архієпископ Поліський Олександр (Іноземцев) – голова, архієпископ Полікарп (Сікорський) – адміністратор Православної Церкви на звільнених землях України, єпископ Берестейський Юрій (Коренастов), єпископ Чигиринський Никанор (Абрамович), єпископ Уманський Ігор (Губа). Висвята єпископів для УАПЦ свідчила про оформлення УАПЦ як окремої структури на чолі з адміністратором Полікарпом (Сікорським) (Vlasovskyi, 1975, pp.216).

Цікавою знахідкою, яка містить інформацію про перебування українських земель під німецькою окупацією, є спогади Анатолія Дублянського (майбутнього митрополита Західноєвропейського і Паризького УАПЦ в діаспорі) «Два роки. Спогади з часів німецької окупації Волині». Перебуваючи на еміграції в Німеччині, лікуючись у санаторіях, він написав спогади про «...те, що сам бачив і пережив...» (Two years. Memories from the time of the German occupation). Робота над відтворенням спогадів тривала з квітня до червня 1950 року. У кінці рукописного документа знаходимо відомості про місце, час написання та автора спогадів: «Гавтінг (біля Мюнхена) 17/VI – 1950 р. Анатоль Дублянський». Сьогодні рукопис спогадів зберігається в архіві Українського історичного та освітнього центру в Нью-Джерсі (США) та є цінним джерелом для вивчення періоду окупації України німецькими військами. У цих спогадах, важливе місце відводиться розповіді про церковне життя: «Я вже вправді написав про часи німецької окупації в Луцьку, але там більше про різні церковні справи цих часів» (Letter from Anatoly Dublyansky to Vitaly Melnik).

У час нацистської окупації України Анатолій Захарович Дублянський проживав у Луцьку. З 1941 року він працював у редакції часопису «Український голос» (1941–1944), а з 1942 року став редактором цього видання. Згідно з його спогадами, саме цей часопис став «трибуною української православної думки» (Two years. Memories from the time of the German occupation). Він згадував: «...У цей час розпочалася боротьба між українцями і москофільською течією в Церкві... У Луцьку біля митрополита Полікарпа (тоді ще архієпископа Луцького і Ковельського) зібрався український церковний актив. Трибуною української православної думки був «Український голос». Одного разу я затверджував статтю, яку приніс Федір Дутко. У цій статті (автором був її не знаю хто), дуже гостро критикувалося єпископів автономістів. Ця гостра критика могла підірвати, на мою думку, взагалі релігійність, особливо серед мас на Сході України, тому я запропонував дещо змінити. Ф. Д. (Федір Дутко) доніс про це Владиці Полікарпові, і я тоді вперше відвідав Владика, який запросив мене до себе і запитав, чому я не хочу друкувати цю статтю. В часі розмови владику переконав мене про необхідність вміщення цієї статті, що я й зробив. Це була остання стаття на церковні теми в «Українському Голосі», бо негайно після того якось вбіг цензор до редакції і заявив, що прийшла з Берліна заборона друкувати взагалі щонебудь на церковні теми, крім звичайної хроніки...» (Two years. Memories from the time of the German occupation). Саме на запрошення владики Полікарпа Анатолій

Дублянський також став членом митрополичої ради, яка діяла при соборі Святої Тройці м. Луцька (Ways of my life).

Анатолій Дублянський згадував: «До церковних справ повернувся знову, бо 1942 рік для нашої Української Православної Церкви став історичним. Вагу подій, що відбулися тоді у нашій церкві в Україні, може спочатку не всі оцінили належно, проте за короткий час бачимо, що висвячення української ієрархії спочатку в Пінську, а потім у Києві і Луцьку, було подією надзвичайної ваги. Відродилася канонічна Українська Церква, що для дальшого розвитку нашого народу і боротьби за своє нове визволення мало величезне значення» (Two years. Memories from the time of the German occupation). З цього приводу газета «Український голос» від 19 лютого 1942 р. подала інформацію про хід собору: «Служби Божі з участю нововисвячених єпископів-українців правилися по-українськи. Їх промови-обітници виголошені також українською мовою. Подорож владики адміністратора Полікарпа до Пінська, хіротонізація там трьох нових єпископів св. Автокефальної Православної Української Церкви, постанови св. єпископських Соборів – це події історичної ваги в церковному нашому житті» (Martyrology of the Ukrainian Churches, 1987, p. 686).

Упродовж літа 1942 року УАПЦ швидко зростала по всій Україні, не зважаючи на перешкоди з боку автономістів і дедалі частіші німецькі утиски. На осінь стала явною потреба скликати Собор єпископів для обговорення загального стану Церкви і проблем окремих епархій, а також для координації подальшої діяльності. Собор призначено на 4–8 жовтня в Луцьку. Однак німецька влада заборонила його проведення, і єпископи, які вже зібралися в Луцьку, обговорювали всі актуальні церковні справи неофіційно (Martyrology of the Ukrainian Churches, 1987, p. 729). Це пояснюється тим, що процес зростання українського православ'я та його активна національна позиція непокоїли нацистський режим.

Анатолій Дублянський згадував: «У Луцьку в жовтні 1942 року відбувся собор єпископів Української Автокефальної Православної Церкви. Це була радісна історична подія. Прибуло понад 10 єпископів. Німці не дали дозволу формально цьому собору відбутися. Коли Владика Полікарп їх повідомив, що відкласти Собор не може з формальних (технічних) причин, німці заявили, що не визнають жодних ухвал Собору (це найкращий доказ негативного ставлення до УАПЦ). Але Собор усе-таки відбувся. Соборні засідання здійснювалися в Луцькому кафедральному соборі, зокрема урочиста Всенічна і Літургія. На жаль, на Всенічній людей не було багато, натомість під час Літургії собор був переповнений... На Всенічній Собор урочисто надав титул митрополитів Владиці Олександру та Владиці Полікарпові. На Літургії, що її відправляли кілька єпископів, виголошено дві проповіді: владики Михаїла і владики Мстислава. Наскільки не помиляюся, то участь у соборі брали: митрополити Полікарп і Олександр, архієпископи Михаїл, Геннадій, Никанор, Ігор, єпископи Платон, Мстислав, В'ячеслав (останній взагалі часто бував у Луцьку і відправляв служби Божі). На Соборі, крім різних ухвал, обмірковано: можливість об'єднання Автокефальної і Автономної Православних Церков в Україні в одну Українську Православну Церкву. Першоєрархом цієї церкви мав стати митрополит Діонісій, як місцезблудитель Київського митрополичого престолу. Властиве керівництво церквою в Україні мало належати Синодові Української Православної Церкви в складі по три особи від кожної. Безперечно, це було дуже мудре рішення, яке, якби здійснилося, було б перемогою українського напрямку. Сам розбрат серед православних в Україні був явищем негативним і дуже неприємно відбивався на житті Церкви. Нічого кращого не могло здійснитися, як шукати шляхів поєднання, маючи на увазі створення незалежної від Москви Української Православної Церкви (знаю цікавий випадок, як в одній родині батько був єпископом автономної церкви, а син священником автокефальної)» (Two years. Memories from the time of the German occupation).

Найважливішим рішенням Собору в Луцьку стало відправлення до митрополита Олексія делегації в складі архієпископа Никанора і єпископа Мстислава для переговорів про можливе усунення церковного розколу. Їх місія закінчилася успіхом: 8 жовтня три ієрархи підписали в Почаєві Акт поєднання Автокефальної і Автономної Церкви. Однак проти цього Акта рішуче виступила група єпископів Автономної Церкви. Зі свого боку німецька влада також заявила, що вона не визнає підписаної в Почаєві угоди (Martyrology of the Ukrainian Churches, 1987, p. 729). Про це Анатолій Дублянський згадував: «Для налагодження справ об'єднання, конкретно для переговорів, були делеговані владыки Никанор і Мстислав до митрополита Олексія... Після переговорів митрополит Олексій погодився на деякі українські пропозиції. Негайно після цього пресовий відділ канцелярії Владика митрополита Полікарпа видав повідомлення, яке я негайно дав для цензури Цупіггеру, сподіваючись, що він напевне пропустить. На жаль, Цупіггер, як видно, був проінформований про церковні справи. Він репрезентував офіційний німецький погляд на ці справи – небажання, щоб це об'єднання звершилося, і таким чином повстала одна сильна Православна Українська Церква. Цупіггер відповів мені, що цього повідомлення пропустити не може, бо з того об'єднання невідомо що вийде. Погодився тільки митрополит Олексій, а решта єпископів були проти цього. По лінії німецьких бажань чинила більшість єпископів автономістів – росіяни й русофіли, які заявили протест проти об'єднання з Українською Автокефальною Церквою. Так з цього об'єднання нічого не вийшло. Правда пізніше було умовлено..., що обі церкви між собою не будуть провадити боротьби, хоч відхід парафій від митрополита Олексія відбувався постійно і стан Української Православної Церкви збільшувався» (Two years. Memories from the time of the German occupation).

Згадує також Анатолій Дублянський про святкування ювілею з нагоди десятирічного архіпастирського служіння владыки Полікарпа, яке припало на 1942 рік й відбулося в залі Українського Комітету, що знаходився навпроти міської Управи в Луцьку. У ході святкувань вказано на велике значення висвяти владыки Полікарпа на єпископа. Тут також Анатолій Дублянський згадує цікаві розповіді владыки про пошук кандидатів для українського єпископства та стверджує, що через незрозумілі причини та поспіх не завжди вдавалося обрати людину, гідну єпископського служіння. Для прикладу, він наводить хіротонії та діяльність владык Фотія (Тимошука) та Мануїла (Гарнавського) (Two years. Memories from the time of the German occupation).

Владыка Полікарп доклад багато зусиль для організації церковного життя в цей час. Так одним із кроків формування структури автокефальної Церкви було створення в Луцьку православної духовної консисторії. Вона розпочала свою роботу 1 грудня 1941 р. спочатку в приміщенні Чесно-хресного братства, а потім перейшла до єпархіального будинку (Zek, 2017, p. 235). «При владыці Полікарпові, який носив тоді титул «тимчасового адміністратора Православної Автокефальної церкви в Україні», була створена консисторія та дорадча церковна рада. Секретарем консисторії був проф. М Тиравський... Церковна рада, як я згадував, була дорадчою... Засідання відбувалися в палаті владыки Полікарпа (будинок біля собору), хоч сам владыка в її засіданнях безпосередньо не завжди брав участь...» (Two years. Memories from the time of the German occupation). Крім цього, відновила свою роботу Богословська секція колишнього товариства Петра Могили, члени якої під керівництвом владыки Полікарпа займалися виданням книг (Zek, 2017, p. 233). Крім організації ієрархії православної церкви, важливим було впорядкування Богослужбових книжок (власне передрук), що виконувала Луцька міська друкарня. З певним жалем Анатолій Дублянський стверджує, що, зважаючи на цензуру та заборону німецької влади будь що друкувати, УАПЦ на той час не мала свого друкованого пресового органу (Two years. Memories from the time of the German occupation).

Важливе завдання, яке стояло перед Православною Церквою, полягало в підвищенні професійного рівня її священнослужителів. У ситуації, коли німецька влада заборонила відкриття середніх і вищих духовних навчальних закладів, цю проблему вирішено відкриттям у червні 1942 року при Адміністрації УАПЦ в Луцьку шестимісячних пастирських і дяківських курсів, які готували священників та псаломщиків (Dudarchuk, 2018). Оголошення про ці курси знаходимо на сторінках часопису «Український голос» (Advertisement, 1942, р. 4). Пізніше Анатолій Дублянський згадував: «Кадри духовенства Української Автокефальної Православної Церкви побільшувалися через курси, які відбувалися у Луцьку в 1942 році. Кілька десятків курсантів, чи навіть більше, вивчали богословські дисципліни в будинках школи, побіч палати Владика. Був з них зорганізований другий хор у Соборі. Ці молоді ентузіасти займали потім парафії, де провадили корисну працю» (Two years. Memories from the time of the German occupation).

Однією з важливих подій у своєму житті в період німецької окупації Анатолій Дублянський вважав відвідини Києва. Перебуваючи тут неповних три дні, він відвідав головні пам'ятки міста, зокрема церковні: Софійський собор, Трапезну церкву Михайлівського Золотоверхого монастиря, Володимирську гірку, Андріївську церкву. Саме Богослужіння в Андріївському храмі справило на нього велике враження: «В передостанній день свого перебування в Києві відвідав я Андріївський собор. Був там на Всенічній. Відправляв Владика Мстислав у співслужінні двох священників і дияконів. Таку відправу не можна забути. Чув я добрі церковні хори: митрополічий у Варшаві, архієрейський у Вільні, але такого хору, як у Андріївському Соборі, щоб так чудово співав, не чув. Це й не дивно. Співали артисти київської опери під диригуванням (з дяком) Сніжевича. Був там ще аматорський хор на лівому кліросі, що мелодіями наслідував справжній хор. Церква була переповнена. Тут, власне, вперше в Києві я почув українську мову в масі серед киян. Що саме мене дивувало і вразило в Києві то те, що, мандруючи годинами по вулицях його, не чув ніде української мови...» (Two years. Memories from the time of the German occupation).

Анатолій Захарович згадував, що рік 1942 «не був ще так сповнений подій, як наступний. Це було свого роду лише затишся перед бурею. Передвісниками цієї бурі вже були окремі випадки терору зі сторони німців, їх цілковитого заперечення прав українського народу до самостійного життя, взагалі всіх людських прав, замкнення шкіл – середніх і фахових, початок масових депортацій до Німеччини та наростаючий спротив українського населення...» (Two years. Memories from the time of the German occupation). На початку 1943 року нацистські окупанти остаточно обмежили права діяльності УАПЦ. 11 січня 1943 р. влада оголосила про припинення діяльності Собору єпископів УАПЦ та підпорядкування Церкви на місцях генерал-комісаріатам (Myzak, Vodnar, 2011, р. 62). Таким чином, УАПЦ стала поділеною на церковно-адміністративні одиниці. Згідно з розпорядженням рейхскомісара в Україні Церква поділилася на Волинсько-Подільську, Житомирську, Київську, Дніпропетровську, Миколаївську та інші (Myzak, Vodnar, 2011, р. 62).

Німецька заборона на церковну діяльність припала на зміну розстановки сил у Другій світовій війні. Внаслідок успішного нападу навесні 1944 року радянських сил німці відступали з України. Покинути Україну змушена була й ієрархія УАПЦ, яка спочатку емігрувала до митрополита Діонісія у Варшаву, а потім до Німеччини та Західної Європи, де розпочала новий етап існування в емігрантських умовах.

Висновки. Таким чином, до вивчення діяльності УАПЦ в період нацистської окупації важливим і цінним джерелом є спогади сучасника і активного учасника тих подій – Анатолія Дублянського, який згодом став митрополитом Західноєвропейським і Паризьким УАПЦ в діаспорі. Аналізуючи ці спогади та інші джерела вдається дослідити, що з початком нацистської окупації України серед українського населення була надія на відродження національного культурного та

релігійного життя. Незважаючи на заборони та перешкоди, православні українці намагалися активно проводити церковно-релігійне життя. У цей період є характерним існування двох паралельних православних церков: Автокефальної та Автономної, між якими виникали дискусії та боротьба. Об'єднання цих двох інституцій, на превеликий жаль, так і не відбулося. Найважливішим для УАПЦ в зазначений період було здобуття нею власного єпископату, що свідчив про оформлення її як окремої структури на чолі з адміністратором Полікарпом (Сікорським), який доклав багато зусиль для облаштування церковного життя в Україні, зокрема на Волині.

Бібліографія

Боршевич, В. (2000). Українське церковне відродження на Волині (20–40-і рр. XX ст.). Луцьк: РВВ «Вежа», 254 с.

Власовський, І. (1975). Нарис історії Української православної церкви. Нью-Йорк – Бавн-Брук, 1975. Том IV. Ч. 2. 416 с.

Два роки. Спогади з часів німецької окупації. Fr. Anatoli Dubliansky papers. Box 2. Folder 19. Ukrainian History and Educational Center Archives. Somerset, New Jersey (USA).

Двірна, К., Дробот, М. (2017). Німецька окупаційна політика та духовно-релігійне життя на Волині 1941–1944 рр. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Історичні науки. № 7 (29). С. 18–25.

Дударчук, Л. (2018). Становище духовенства Української Автокефальної Православної Церкви на Волині в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/73419/

Зек, Б. (2017). Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 421 с.

Лист Анатолія Дублянського до Віталія Мельника. 22.05.1992 р. Волинський краєзнавчий музей. Інв. №КДФ–106832, KB–25058.

Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. (1987). Том I. Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто–Балтомир. 1207 с.

Мизак, Н., Боднар, В. (2011). Рух за відродження Української Автокефальної Православної Церкви в умовах німецької окупації України у 1941–1944 рр. Релігія та Соціум. № 2 (6). С. 57–65.

Оголошення. (1942). *Український голос*. 21 травня. С. 4.

Шляхи мого життя. Волинський краєзнавчий музей. Інв. № КДФ–17140, KB–74322.

References

Borshcheych, V. (2000). Ukrainke tserkovne vidrozhennia na Volyni (20–40-i rr. XX st.) [Ukrainian Church Revival in Volyn (20–40's of XX Century)]. Lutsk: RVV «Vezha», 254 p. [in Ukrainian].

Vlasovskiy, I. (1975). Narys istorii Ukrainkoï pravoslavnoi tserkvy [An outline of the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Niu-York – Bavn-Bruk, 1975. Tom IV. Ch. 2. 416 p. [in Ukrainian].

Dva roky. Spohady z chasiv nimetskoï okupatsii [Two years. Memories from the time of the German occupation]. Fr. Anatoli Dubliansky papers. Box 2. Folder 19. Ukrainian History and Educational Center Archives. Somerset, New Jersey (USA) [in Ukrainian].

Dvirna, K., Drobot, M. (2017). Nimetska okupatsiina polityka ta dukhovno-relihiine zhyttia na Volyni 1941–1944 rr. [German Occupation Policy and Spiritual and Religious Life in Volyn 1941–1944]. *Mizhnarodnyi naukovi zhurnal «Internauka»*. *Istorychni nauky*. № 7 (29). Pp. 18–25 [in Ukrainian].

Dudarchuk, L. (2018). Stanovyshe dukhovenstva Ukrainkoï Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy na Volyni v umovakh nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.) [The position of the clergy of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Volhynia under German occupation (1941–1944)]. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/73419/ [in Ukrainian].

Zek, B. (2017). Lutsk u roky natsystsoï okupatsii (1941–1944): monohrafiia [Lutsk during the Nazi occupation (1941–1944) : Monograph]. Lutsk: Vezha-Druk, 421 p. [in Ukrainian].

Lyst Anatoliia Dublianskoho do Vitaliia Melnyka [Letter from Anatoly Dublyansky to Vitaly Melnik]. 22.05.1992 r. Volynskiy kraieznavchyi muzei. Inv. №KDF–106832, KV–25058 [in Ukrainian].

Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov u chotyrokhtomakh [Martyrology of the Ukrainian Churches in four volumes]. (1987). Tom I. Ukrainska Pravoslavna Tserkva: dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy. Toronto–Baltomyr. 1207 p. [in Ukrainian].

Myzak, N., Bodnar, V. (2011). Rukh za vidrozhennia Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy v umovakh nimetskoj okupatsii Ukrainy u 1941–1944 rr. [Movement for the Revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church under the German Occupation of Ukraine in 1941–1944]. *Relihiia ta Sotsium*. № 2 (6). Pp. 57–65 [in Ukrainian].

Oholoshennia [Advertisement.]. (1942). *Ukrainskyi holos*. 21 travnia. P. 4 [in Ukrainian].

Shliakhy moho zhyttia [Ways of my life]. Volynskyi kraieznavchyi muzei. Inv. № KDF–17140, KV–74322 [in Ukrainian].

UDC 27(477) B 57

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.16

Ігор СКИБА

протоієрей, аспірант Національного університету «Острозька Академія»; проректор з навчальної роботи Волинської Православної Богословської Академії, вул. Градний Узвіз, 5, Луцьк, Україна, 43025 (prorector@vpba.org)

Ihor SKYBA

archpriest, postgraduate student at the National University of Ostroh Academy; Vice-rector for educational work Volyn Orthodox Theological Academy, st. Gradny Uzviz, 5, Lutsk, Ukraine, 43025 (prorector@vpba.org)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0331-1843>

ВЛАДИКА ПОЛІКАРП (СІКОРСЬКИЙ) І ПРОЦЕС ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ФОРМАЦІЇ 1942 Р.

Анотація. Мета дослідження: розкрити участь митрополита Полікарпа (Сікорського) в процесі інституалізації Української Автокефальної Православної Церкви формації 1942 р. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, критичного підходу до аналізу джерельного матеріалу. Також робота базується на застосуванні як конкретно-історичних (системно-структурного, порівняльно-історичного, хронологічного), так і загальнонаукових методів (описового, систематизації, логічного) з притаманними їм аналізом, синтезом та узагальненням. Сукупність цих методів і дала можливість простежити і оцінити роль владика Полікарпа (Сікорського) у процесі інституалізації Української Автокефальної Православної Церкви в зазначений період. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, з'ясовано безпосередню участь Митрополита Полікарпа у створенні Адміністрації Автокефальної Церкви на визволених українських землях. **Висновки.** У період німецько-радянської війни в Україні відновлено Українську автокефальну православну церкву керівником якої став владика Полікарп (Сікорський). Участь Митрополита Полікарпа (Сікорського) в релігійно-політичних процесах на теренах окупованої України стала визначальною у процесі створення української Церкви. Основними векторами архієпископської праці владика Полікарпа в окупованій Україні стали задоволення духовних потреб вірних через забезпечення кадрового потенціалу Автокефальної православної церкви з рукоположенням єпископів та духовенства. У лютому 1942 р. у Пінську проведено Собор єпископів Автокефальної церкви, який прийняв рішення про хіротонії єпископів та створення єпархій Української церкви. Багато зусиль докладено для організації та розвитку управлінського апарату Адміністрації, подолання церковного поділу в Україні, вироблення моделі відносин із окупаційною владою та реагування на радянську церковну пропаганду.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква, митрополит, Полікарп (Сікорський), інституалізація, Волинь.

BISHOP POLYCARP (SIKORSKY) AND THE INSTITUTIONALIZATION PROCESS OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHAL ORTHODOX CHURCH OF FORMATION 1942

Summary. Purpose of the study: to reveal the participation of Metropolitan Polycarp (Sikorsky) in the process of institutionalization of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church of the Formation in 1942. **The methodology of the study** is based on the principles of historicism, objectivity, critical approach to the analysis of source material. Also, the work is based on the application of both specific-historical (system-structural, comparative-historical, chronological) and general scientific methods (descriptive, systematization, logical) with their inherent analysis, synthesis and generalization. The combination of these methods made it possible to trace and evaluate the role of Bishop Polycarp (Sikorsky) in the process of institutionalization of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church during the period. **The scientific novelty** is that for the first time in Ukrainian historiography, based on the analysis of previously unknown archival documents and materials, the direct participation of Metropolitan Polycarp in the creation of the Administration of the Autocephalous Church in the liberated Ukrainian lands was discovered. **Conclusions.** During the

German-Soviet War, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church was restored to Ukraine by Bishop Polycarp (Sikorsky). The participation of Metropolitan Policarp (Sikorsky) in the religious and political processes in the territory of occupied Ukraine became decisive in the process of creation of the Ukrainian Church. The principal vestiges of Bishop Polycarp's archpastoral work in occupied Ukraine were the spiritual needs of the faithful by providing the cadre of the Autocephalous Orthodox Church with the ordination of bishops and clergy. In February 1942, the Council of Bishops of the Autocephalous Church was held in Pinsk, which decided on the consecration of bishops and the creation of dioceses of the Ukrainian Church. Much effort has been put into organizing and developing the administrative apparatus of the Administration, overcoming the church divide in Ukraine, developing a model of relations with the occupying power, and responding to Soviet church propaganda.

Key words: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Metropolitan, Polycarp (Sikorsky), Institutionalization, Volyn.*

Постановка проблеми. У роки німецько-радянської війни в Україні сформовано Українську автокефальну православну церкву (далі – УАПЦ). Її очолив архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський). Канонічним підґрунтям створення автокефальної Церкви став Томос Вселенської патріархії 1924 р., який надавав частині Київської митрополії в межах Другої Речі Посполитої незалежність у самоуправлінні. Глава Автокефальної православної церкви в Генерал-Губернаторстві митрополит Варшавський Діонісій (Валединський) своїм декретом встановив Адміністрацію Автокефальної православної церкви в Україні і призначив її адміністратором архієпископа Полікарпа. Уперше у ХХ ст. в межах канонічних правил Українська православна церква здобула самоуправління. Одну із головних ролей в інституалізації УАПЦ формації 1942 р. відіграв владика Полікарп (Сікорський).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес інституалізації Української автокефальної православної церкви в роки німецько-радянської війни знайшов часткове висвітлення в працях Ю. Волошина (Voloshyn, 1997), О. Лисенка (Lysenko, 1998), Н. Стоколос (Stokolos, 2003, 2004), Т. Міненка (Minenko, 2000), А. Смирнова (Smirnov, 2015) та інших вітчизняних дослідників. Серед зарубіжних науковців, чії праці присвячені цьому періоду – Ф. Геєр (Heyer, 1953), Д. Поспеловський (Pospelovskiy, 1995), В. Ципін (Tsyurin, 1994). Однак розширення джерельної бази, нові акценти оцінки подій минулого дають підставу для якісно іншої інтерпретації інституалізації УАПЦ 1942 р.

Мета статі. На основі широкої джерельної бази простежити витоки, специфіку інституалізації УАПЦ в роки війни, окреслити канонічні рамки цього процесу та роль у них владики Полікарпа (Сікорського).

Виклад основного змісту. Вибух німецько-радянської війни докорінно змінив ситуацію у світі (Sebain, Torson, 1997, р. 808–809). Загальнополітичні обставини вплинули на можливі шляхи розвитку українського православ'я. В результаті встановлення німецького окупаційного режиму Волинь увійшла до складу Рейхскомісаріату Україна та була відділена кордоном від Холмщини й Підляшшя і всієї Варшавської митрополії, де процес українського національно-церковного відродження відчутно просунувся вперед. Призначення рейхскомісаром в Україну Е. Коха, відомого як жорстокого правителя (Kosyk, 1993, р. 135), також внесло свої корективи.

До кінця червня 1941 р. німці окупували найголовніші міста Волині. Через два тижні після початку війни ними захоплено території по радянсько-польській кордон 1939 р., а 9 липня взято м. Житомир. У перші місяці німецької окупації розпочалося спонтанне відродження Церкви: ініціативні групи вірних відкривали храми, відновлювали їх, повертали переховувані церковні речі, молодь йшла на богослужіння (Plichkovskiy, 1985–1988, р. 97).

Очікування змін вимагало вирішення справ у дуже важливій ділянці – церковній. Як зазначав канадський дослідник О. Герус, у цьому процесі задіяно три сили, представлені ієрархами Олексієм (Громадським), Полікарпом (Сікорським) та Іларіоном (Огієнком) (Gerus, 1985–1989, р. 100). Загалом церковно-громадський провід був налаштований проти залежності як від Московської патріархії, так і від Варшавської митрополії (Vlasovskyi, 1954, р. 97). Надії на це давала невизначена ситуація перших місяців окупації. Німці не виявляли своєї позиції в релігійно-церковній царині, оскільки щойно розгорталися воєнні дії проти СРСР. Проголошення Організацією українських націоналістів під керівництвом С. Бандери Української Держави 30 червня 1941 р. у Львові стало виявом їх політичних ілюзій щодо німецької влади.

На особливу увагу заслуговує те, що на Волині єдиним православним єпископом, котрий публічно вітав Акт 30 червня 1941 р., виявився Полікарп (Сікорський). 10 липня 1941 р. він оприлюднив «Архипастирське послання преосвященнішого Полікарпа, єпископа Луцького до всіх українців, сущих на Волині». У посланні владика по суті заявив про неналежність до Московської патріархії (Arhipastyrskye, 1961). Полікарп (Сікорський) порівняв переслідування Церкви в Радянському Союзі з часами римських імператорів Нерона та Діоклетіана, а сам Радянський Союз назвав державою «більшовицького антихриста» і закликав творити незалежну Українську Державу з єдиною Православною церквою (SARR, f. r-30, d. 2, c. 5, p.12).

Іншим важливим положенням послання став заклик до українців припинити будь-яке розділення і «становити одно розумінням і думкою». Владика Полікарп вважав, що найбільшою чеснотою кожного є любов до Бога і Батьківщини, а служба Вітчизні – найбільший обов'язок. Він закликав Божу поміч на допомогу «будівничим Української Держави», а також висловлював упевненість, що для цього не потрібно партій та боротьби між собою.

Послання мало широкий відгук серед національно свідомих православних українців. Сучасники тих подій пізніше писали: «...факт трактування владики Полікарпа, як українського єпископа-патріота й людини непохитної цивільної мужности активом молодой української православної інтелігенції Волині...» вивела його в число українських духовних лідерів (Savchuk, Mulyk-Lutsyk, 1984, p. 483).

Упродовж липня 1941 р. ситуація щодо майбутнього Православної церкви в Україні залишалася невизначеною. Фактично доля українського православ'я на Волині та в усій Україні під німецькою окупацією вирішувалася за її межами. Нацистський уряд постановив не допускати на нові території як єпископів Російської зарубіжної православної церкви, так і Автокефальної православної церкви в Генерал-губернаторстві (Savchuk, Mulyk-Lutsyk, 1984, p. 478).

У середині липня 1941 р. архієпископ Пінський Олександр відновив єднання зі своїм першоієрархом митрополитом Діонісієм. У листі, датованому 13 липня, він повідомляв митрополита про себе та єпископа Луцького Полікарпа. Владика Діонісій використав це повідомлення як канонічну підставу для відновлення своєї юрисдикції на Сході. Для вияснення церковної ситуації на Волині відряджено Ю. Мулика-Луцка (Mulyk-Lutsyk, 1995).

У цей час старшим за хіротонією на Волині залишався архієпископ Олексій (Громадський), який у 1940 р. без дозволу свого кірїарха приєднався до Московської патріархії. Митрополит Діонісій сподівався, що він як його висвяченець та довголітній правлячий архієрей Волинсько-Кременецької єпархії Польської автокефальної православної церкви, а також постраждалий від радянської влади, відновить свій канонічний послух. Тому Ю. Мулик-Луцк на прохання голови Українського допомогового комітету у Варшаві полковника І. Поготовка, близького до екзильного уряду УНР, погодився передати архієпископу Олексієві у Кременці листа і вияснити його наміри. На початку серпня, попередньо відвідавши Луцьк, Ю.

Мулик-Луцик прибув до Кременця і зустрівся з секретарем Волинської духовної консисторії Ф. Юркевичем.

Аудієнція у владики Олексія відбулася 3 серпня о 18 годині. Під час неї з'ясувалося, що архієпископ Олексій не збирається повертатися в юрисдикцію митрополита Діонісія й планує очолити Православну церкву в українських землях під німецькою окупацією. Стало зрозуміло, що архієпископові відомі плани владики Ларіона (Огієнка) щодо Київської кафедри. Водночас Олексій (Громадський) не приховував негативного ставлення до єпископа Полікарпа (Savchuk, Mulyk-Lutsyk, 1984, р. 483–485). У листі митрополитові Діонісію владики Олексій намагався обґрунтувати вихід з його юрисдикції та доводив неканонічність польської автокефалії, ревним апологетом якої він був у 1920–1930-х рр. (Hromadskiy, 1937, р. 165).

Оскільки остаточної відмови в листі не було, митрополит Діонісій і далі сподівався, що його адміністратором в Україні буде архієпископ Олексій. Це, на його думку, могло задовольнити амбітні плани владики і повернути до складу Автокефальної православної церкви. Водночас, враховуючи церковні інтереси та вимогу українських церковних кіл Генерального-губернаторства, митрополит Діонісій вжив низку запобіжних заходів. Так, декретом від 13 серпня 1941 р. він, як канонічний зверхник Волинської єпархії, розділив її на дві частини – Кременецьку на чолі з архієпископом Олексієм та Луцько-Ковельську під керівництвом владики Полікарпа, якому присвоювався титул архієпископа Луцького і Ковельського. Також цим декретом керуючим Поліською єпархією залишився архієпископ Олександр (Іноземцев); планувалось організувати на Східній Волині Житомирську єпархію (Savchuk, Mulyk-Lutsyk, 1984, р. 495).

Імовірно, що саме це розпорядження стало для архієпископа Олексія поштовхом до дій. Маючи в своєму підпорядкуванні чотирьох архиєреїв, він скликав 18 серпня 1941 р. в Почаївській лаврі обласний собор єпископів Православної церкви в Україні (Drobot, 2014, р. 1778). На ньому під головуванням архієпископа Олексія та за участю архієпископа Симона (Івановського), єпископів Пантелеймона (Рудика) і Веніаміна (Новицького) розглядалося питання церковної юрисдикції. Владики постановили: по-перше, «До помісного Собору Православної Церкви на Україні, в складі ієрархії, духовенства і мирян, уважаючи нашу Церкву і її ієрархію в канонічній залежності від Церкви російської»; по-друге, «Привернути нашій Церкві права автономії і автономного управління; по-третє, «Надати старійшому з наявних ієрархів Православної Церкви на Україні, архиєпископу Олексію стосовно до 34 Апост. прав. права обласного митрополита»; по-четверте, «Рахувати Екзархат в Західній Україні прикоротившим своє існування, а Екзархат митрополита Миколая, покинувшого свій Екзархат і єпархію Волинську і священно-архимандритство в Почаївській лаврі на час великої небезпеки, утратившим свої повноваження по Екзархату, так і по єпархії і Лаврі» (Martyrolohiia, 1987, р. 678–679).

Таким чином, православні єпископи, які перебували в юрисдикції Московської патріархії впродовж 1940–1941 рр., спромогли лише на відновлення автономного статусу Православної церкви в Україні, спираючись на постанови Всеукраїнського собору 1918 р. Якщо взяти до уваги указ патріаршого місцезблостителя митрополита Сергія від 15 липня 1941 р. № 610 про призначення митрополитом Київським і Галицьким і екзархом всієї України митрополита Миколи (Savchuk, Mulyk-Lutsyk, 1984, р. 495–496), факт позбавлення автономістами його попереднього титулу – екзарха західних областей України і Білорусі – був незаконним. Цю оцінку обґрунтовано відстоював російський історик В. Ципін (Tsurin, 1994, р. 277).

Участі у роботі Почаївського собору не брали два архієпископи – Олександр і Полікарп. І. Власовський з цього приводу писав, що владику Олександра не запросили на цей собор тому, що «Московська Патріархія почислила архієпископа

Олександра за невідповідності їй за штат» (Vlasovskiy, 1990, p. 205). Симптоматично, що єпископ Полікарп був поінформований про собор єпископів у Почаєві, однак не вважав за потрібне брати участь у ньому. Ще 3 серпня у листі обґрунтував свою думку з приводу юрисдикції Православної церкви в Україні. Владика вважав, що насильно накинута влада Московської патріархії мусить бути відкинута і єпископат в західних областях України повинен повернутися в юрисдикцію свого кріярха митрополита Діонісія, стверджуючи: «... те, що було насильно накинута, мусить бути відкинутим» (Vlasovskiy, 1990, p. 205). Цього листа зачитано на соборі єпископів у Почаєві, але аргументацію владика Полікарпа його учасники відкинули. Одночасно архієпископ Олексій (Громадський) листом на адресу Діонісія (Валединського) намагався пояснити актуальність саме автономного в московській юрисдикції існування Православної церкви в Україні (Stokolos, 2004, p. 93). Таким чином, владика Олександр та Полікарп опинилися в опозиції до рішень єпископів автономної орієнтації на чолі із архієпископом Олексієм.

Окремого аналізу заслуговують мотиви, які спонукали архієпископа Олексія очолити консервативний церковний табір на Україні. З усіх архієреїв краю він був найстаршим за хіротонією, мав вищу богословську освіту. Як церковний діяч він умів реально оцінювати ситуацію, йти на виправдані компроміси, водночас адекватно оцінював себе, власні адміністративні здібності. Акцентуємо й на тому, що владика Олексій володів якісними знаннями в галузі церковного права та богослов'я. Однак, етнічне походження в ньому поступалося пізніше набутому російському духовно-культурному світу, в якому він опинився в роки студій у духовних навчальних закладах (А. К., 1962, p. 22). У ньому національні почуття придушувалися доведеним до абсолюту християнським космополітизмом.

Водночас владика Полікарп зміцнював свої позиції як духовний провідник в умовах активізації національно-визвольного прагнень. 24 серпня 1941 р. здійснено панахиду по жертвах масового розстрілу формуваннями НКВС в'язнів Луцької тюрми у перші дні війни. Участь у ній взяло 78 священників на чолі з єпископом Полікарпом і десятки тисяч людей (D[olyn]skiy, 1961, p. 680).

Промосковське церковне угруповання на Волині поступово розкривало наміри щодо розвитку православ'я у краї, так і всій Україні. На черговому засіданні, 21 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі, собор єпископів автономної орієнтації розглядав одне з важливих питань, котре потребувало вирішення з уваги на подальше просування німецьких військ на схід. У зоні окупації опинилися українські території, які знаходились у складі СРСР від його початків. Владика Олексій виголосив доповідь, у якій зазначалося, що на колишній підрадянській Україні доводиться зустрічати синодальних священників, живоцерковників, «самосвятів» (УАПЦ) і потрібно виробити ставлення до них (Smugnov, 2015, p. 61–65). Єпископи автономної орієнтації ухвалили приймати перших і других у дійсному сані через звичайне та прилюдне покаяння, а «Самосвятів, – знаходимо в четвертому пункті постанови, – як безблагодатних, не рахувати в священному сані і відмовляти їм в їх прозьбах» (Martyrolohiia, 1987, p. 677–679).

У той час, коли промосковська церковна ієрархія розгортала свою діяльність, український національно-церковний провід на Волині перебував у стані дезорієнтації. Були сподівання, що владика Олексій зважиться на національно свідомі кроки, однак цього не сталося. Прикриваючись демагогічними заявами, він проводив роботу, спрямовану на поширення контролю над православними всієї України. Навіть митрополит Діонісій усе ще сподівався на виправлення ситуації шляхом особистого приїзду до Почаєва на початку вересня, на свято преподобного Йова Почаївського. Але німецька влада не дозволила йому цього зробити.

Активний учасник церковних процесів того часу І. Власовський згадував, що окремі церковно-громадські діячі сподівались на владика Олексія. Іншою була

позиція протоієрея М. Малюжинського, котрий з відступом радянських військ повернувся в Кременець. «В Кременці на церковних зібраннях о. Миколай перший поставив питання про звернення до Блаженнішого Митрополита Діонісія, для поладження церковної справи, – це тоді, коли інші церковні діячі вірили в можливість співпраці з архієпископом Олексієм, який мав би очолити незалежну ні від Москви, ні від Варшави Українську Православну Церкву» (Vlasovskiy, 1948, p. 159–160).

Про особливості оточення владики Олексія писав у спогадах У. Самчук (Samchuk, 1980, p. 205). Характерним було те, що відомий український письменник передав думку, що поширювалася серед населення про підозрілість оточення владики і ймовірний зв'язок його з радянськими спецслужбами.

Поступово ситуація у церковному житті Волині прояснювалася. У м. Рівне адвокат І. Карнаухов у серпні 1941 р. створив Українську церковну раду. І. Карнаухов, репрезентуючи певні тогочасні настрої, виступав за створення Української автокефальної православної церкви й стояв на позиціях УНР (Stokolos, 2003, p. 322).

Одночасно з цими церковними процесами творець Автономної православної церкви архієпископ Олексій практикував своєрідну багатовекторність контактів, зокрема, він зберігав стосунки певного рівня і з митрополитом Діонісієм (Валединським). Про це свідчить його листування. Так, 8 жовтня він у листі митрополиту Діонісію намагався пояснити, чому саме збережено молитовне єднання автономістів із Московською патріархією. У відповідь митрополит Діонісій 23 жовтня писав: «Мови не може бути про підпорядкування Св. Православної Церкви церкві московській... Після звільнення Волині та інших земель, що входили в склад варшавської автокефальної митрополії згідно большевицької влади, поминовення мого імені там під час богослужень мусило бути запроваджене автоматично» (Lyst, 1942).

У цьому листі митрополит Діонісій також порушив важливу для владики Олексія тему поділу Волинської єпархії на Луцько-Ковельську та Кременецько-Рівненську і підвищення Полікарпа до статусу архієпископа Луцького і Ковельського. Він наголошував, що владики Олексій погано зрозумів, вважаючи цей крок пониженням одного і підвищенням іншого. Митрополит Діонісій пояснював архієпископу Олексію призначення Полікарпа виявом необхідної справедливості, враховуючи ставлення Москви до Олексія і до Полікарпа.

Лист митрополита Діонісія був опублікований у лютому 1942 р. у луцькому часописі «Український голос». Оприлюднення його змісту співпало з необхідністю змістовної дискусії з представниками автономного напрямку. Публікацію, очевидно, санкціонував владики Полікарп, котрий і надав редакції часопису копію цього листа.

Отже, владики Олексій, який прагнув відігравати провідну роль у церковному житті не тільки Волині, а й усієї України, бачачи непопулярність автономізму на Київщині, де в пам'яті народу ще жила традиція Церкви митрополита Василя Липківського, вирішив під виглядом прихильності до автокефалії оволодіти ситуацією. З цією метою в середині жовтня 1941 р. він встановив зв'язок з І. Карнауховим (Savchuk, Mulyk-Lutsyk, 1984, p. 512). На такий крок його підштовхнули настрої православних українців, які він усвідомив під час подорожі до Києва, де Олексій спілкувався із представниками Всеукраїнської церковної ради та Всеукраїнської національної ради. Отже, архієпископ Олексій запропонував І. Карнаухову звернутися до архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) з проханням бути кандидатом на Київський митрополичий престол Української автокефальної православної церкви.

Адвокат І. Карнаухов (Savchuk, Mulyk-Lutsyk, 1984, p. 498) погодився стати представником громадської думки і разом з владикою Олексієм поїхати до архієпископа Іларіона у Холм. На початку жовтня вони прибули до Холмської кафедри (Nesterenko, 1958, p. 204). Упродовж трьох днів тривали переговори між

волинською делегацією та владикою Іларіоном. Виробивши погоджувальні положення, архієпископ Олексій та адвокат І. Карнаухов повернулися на Волинь. У цій ситуації владику Олексій дав надію українським православним діячам, заявивши, що відійде від церковних справ, якщо Іларіон займе престол у Києві.

На можливість подальшої співпраці з Олексієм (Громадським) сподівався також митрополит Діонісій (Martyrolohiia, 1987, p. 681–683). Тим часом організаційне оформлення українського православ'я на Волині вирішувалося в столиці Рейху та Генерал-губернаторстві. Провідні кола УНР на чолі з президентом А. Лівичком та українське духовенство Варшавської митрополії, маючи інформацію про напрями церковної політики Берліну в Україні, погодилися, що потрібно створити канонічний мінімум для майбутнього українського єпископату в юрисдикції митрополита Варшавського й у відповідний момент організувати незалежний церковний організм.

Німецька влада заборонила в'їзд до Рейхскомісаріату Україна православним архієреям. Вона стосувалася й архієпископа Іларіона. В такій ситуації найкращим варіантом було поширення влади Варшавського митрополита на зайняті німцями українські землі як протиставлення автономізму.

Урешті, після довгих очікувань, митрополит Діонісій листом від 13 листопада 1941 р. засудив підпорядкування архієпископа Олексія і його єпископів Московській патріархії, назвав Почаївський собор псевдособором, а його постанови недійсними. Всю вину за «хаос в церковно-парафіяльному житті» ним покладено на автономістів. Як вихід із цієї ситуації Діонісій просив «владику Полікарпа працювати в стислому контакті з владикою Олександром, як старшим єпископом Волинсько-Поліської провінції» (Chuhrynskyi, 1956, p. 8).

Призначення Полікарпа (Сікорського) архієпископом Луцьким і Ковельським несподівано спровокувало критику зі сторони діячів Галичини, котрі в міжвоєнний період належали до Українського національно-демократичного об'єднання й опозиційно ставилися до політики Волинського українського об'єднання. Шостою листопада 1941 р. видання дистрикту Галичина «Львівські вісті» опублікувало рефлексії доктора Степана Барана під загальною назвою «За будову національного життя на власних силах. Україна має змогу впорядкувати відносини на церковній ділянці» (Chuhrynskyi, 1956, p. 8). С. Баран, перебуваючи в Холмі, вважав, що побудова Української православної церкви повинна здійснюватись без впливів Москви та Варшави (Baran, 1941, p. 4).

Степан Баран статтею в «Львівських вістях» задекларував позицію щодо розвитку українського православ'я тією частиною українських діячів, що зосередилась навколо архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка). Ця група виступала проти підвищення статусу владику Полікарпа й упродовж кількох воєнних років між ними не було контактів.

Архієпископ Олексій тим часом реалізовував власний план розбудови Церкви в Україні. Ним висвячено нових єпископів, а також продовжено зондування церковного ґрунту в Києві. Як писав професор І. Власовський, він у другій половині листопада 1941 р. ще раз відвідав Київ. Проїжджаючи через м. Бердичів владику Олексій відправив архієрейську службу в присутності півтори сотні осіб, а в самому Києві його зустрічала незначна кількість віруючих. Після розмови у гестапо він залишив місто (Vlasovskiy, 1990, p. 210).

Натомість архієпископ Полікарп реалізовував кроки з церковно-адміністративної розбудови підвладної єпархії. Першого грудня 1941 р. розпочала діяльність Луцька духовна консисторія. Спочатку вона розташовувалася в будинку Чеснохресного братства, а пізніше мала переїхати в єпархіальний будинок за адресою: вул. Соборна, 3 (Khronika, 1941). У цей час владику Полікарп ще залишався на становищі єпархіального архієрея.

Звістки про візит і переговори архієпископа Олексія з архієпископом Іларіоном та зміст постанов собору автономістів від 25 листопада 1941 р. про київську кафедру дійшли до Варшави на початку грудня. Українські церковно-політичні кола в порозумінні з митрополитом Діонісієм постановили діяти рішуче. Єдиним виходом із ситуації, що склалася, ними бачилося негайне призначення адміністратором Варшавської митрополії в Україні архієпископа Полікарпа.

З цією метою члени Української церковної ради М. Корнилів-Василів та А. Шумовський переконали голову ради І. Карнаухова скликати 13 грудня 1941 р. у м. Рівне конференцію під назвою «Всеукраїнський церковний собор». І. Карнаухов сподівався, що це зібрання офіційно запросить архієпископа Іларіона на посаду глави незалежної Української церкви. Відповідно до таких міркувань він виголосив промову, поінформувавши присутніх про поїздку в Холм, але не згадав як свого супутника архієпископа Олексія. Після цього він поставив на голосування питання прибуття владики Іларіона до Києва. Присутній на зборах С. Скрипник рішуче розвіяв ілюзії щодо такого варіанту розвитку подій і спромігся припинити безплідні дискусії з цього питання. Виступ відомого громадського діяча міжвоєнного періоду Неофіта Кибалюка переконав делегатів звернутися до митрополита Діонісія щодо призначення владики Полікарпа адміністратором (Savchuk, Mulyk-Lutsyk, 1984, p. 508). Наступного дня комісія у складі С. Скрипника, Н. Кибалюка та Ю. Мулика-Луцика уклала відповідне звернення до глави Автокефальної православної церкви в Генеральному Губернаторстві.

У двадцятих числах грудня 1941 р. митрополит Діонісій надіслав владиці Полікарпу лист, яким встановлено Адміністрацію Варшавської митрополії на українських землях. «Тимчасовим адміністратором, – зазначалося в ньому, – призначаю Ваше Високопреосвященство [владику Полікарпа] і прошу Вас співпрацювати з Високопреосвященішим Архієпископом Олександром» (SARR, f.R-281, d.1, c.10, p.10).

Висновки. Наприкінці 1941 р. український національно-церковний рух вийшов з організаційної невизначеності й оформив юридичний статус українського православ'я у формі адміністрації. Владика Полікарп (Сікорський) відіграв одну із головних ролей в інституалізації Української автокефальної православної церкви в роки німецько-радянської війни. Упродовж першої половини 1941 р. він непорушно дотримувався лінії на відновлення канонічного підпорядкування митрополиту Діонісію (Валединському), а після Декрету про створення Адміністрації та призначення її керівником, владика здійснив низку кроків, котрі забезпечили діяльність та розвиток Української автокефальної православної церкви.

На подальше дослідження заслуговує оцінка на канонічну відповідність встановлення Екзархату Московської патріархії в Україні в роки війни та організація Адміністрації Автокефальної православної церкви.

Бібліографія

А. К. (1962). Українська автономна православна церква на Волині та її творець митрополит Олексій: 7.V.1942 – 7.V.1962. *Літопис Волині*. Ч. 6. С. 22.

Архіпастирське послання преосвященнішого Полікарпа, єпископа Луцького до всіх українців, суцх на Волині, 10 липня 1941 р. *Новий літопис*. 1961. № 1. С. 3–26.

Баран, С. (1941). За будову національного життя на власних силах. Україна має змогу впорядкувати відносини на церковній ділянці. *Львівські вісті*. Ч. 77. 6 листопада. С. 4.

Власовський, І. (1954). Десять літ тому. *Український православний календар на 1953 рік*. Видання Української православної церкви в ЗДА. С. 97.

Власовський, І. (1990). Нарис історії Української Православної Церкви. У IV-х т., 5 кн. Т. IV. Кн. 2. (XX ст.). Нью-Йорк, К.; С. Бавнд Брук: Українська автокефальна православна церква, 416 с.

- Власовський, І.** (1948). Пам'яті пастиря-мученика. *Богословський вісник*. Ч. 2. липень-грудень. С. 157–163.
- Волошин, Ю.** (1997). Українська православна церква в роки нацистської окупації: 1941–1944 рр. Полтава: Полтавський державний педагогічний інститут імені В. Г. Короленка. 127 с.
- (Громадський) Алексій, архієпископ,** (1937). К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе ее Блаженнейшего митрополита Дионисия: 1923–1933. Варшава: Синодальная типография. 165 с.
- Д[олин]ський Л., прот.** (1961). Волинь в обіймах Червоної Москви. Похорон постріляних більшовиками. *Український православний календар на 1961 рік*. Видання Української Православної Церкви в США. Т. I. С. 680.
- Дробот, М.** (2014). Релігійна політика німецької військової адміністрації мілітаризованих окупаційних зон України 1941–1944 рр. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія : Історичні науки. Вип. 19. С. 176–181.
- Косик, В.** (1993). Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ. 660 с.
- Лисенко, О. Є.** (1998). Церковне життя в Україні, 1943–1946. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 403 с.
- Лист Митрополита Діонісія до Архієпископа Олексія, 23 жовтня 1941 р. *Український голос*. 1942. Ч. 7 (22). 12 лютого. С. 4.
- Міненко, Т.** (2000). Православна Церква в Україні під час Другої світової війни, 1939–1945 (Волинський період). Вінніпег: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос». Т. 1. 392 с.
- Мартирологія українських церков. Т.1.: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України (1987) / Упоряд. Осип Зінкевич, Олександр Воронин. Торонто-Балтимор: Українське видавництво «Смолоסקип» ім. Василя Симоненка., 1207 с.
- Мулик-Луцик, Ю.** (1995). Історія «Українського Голосу» в біографіях його основоположників і будівничих. Вінніпег: Накладом Фундації І. і Т. Гуменюків., С. 50–53.
- Нестеренко, А.** (1958). Митрополит Іларіон служитель Богові й Народові. *Ювілейна книга на пошану Митрополита Іларіона* / Ред. А. Нестеренко. Вінніпег. 150 с.
- Плічковський, Н.** (1985–1988) Нарис історії Української православної церкви. Сідней: Консисторія УАП Церкви в Австралії і Новій Зеландії. 125 с.
- Поспеловський, Д. В.** (1995). Русская православная церковь в XX веке. Москва. 569 с.
- Савчук С. В., Мулик-Луцик, Ю.** (1984). Історія Української греко-православної церкви в Канаді. У 4-х т. Вінніпег: Накладом видавничої спілки «Екклесія». Том перший: Київська традиція українців Канади. 616 с.
- Самчук, У.** (1980). На білому коні: Спомини і враження. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь». 251 с.
- Себайн, Д. Торсон, Т.** (1997). Історія політичної думки. Київ: Основи. 838 с.
- Смирнов, А.** (2015). Почаївський церковний собор 18–23 серпня 1941 р. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. Серія: Історичні науки. Острого: Вид. НУ «Острозька академія». С. 61–65.
- Стоколос, Н.** (2003). Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне : Ліста. 480 с.
- Стоколос, Н. Г.** (2004). Конфесійна політика окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. *Український історичний журнал*. № 3. С. 91–111.
- Хроніка (1941). *Український голос*. Ч. 13. 11 грудня.
- Цыпин, В.** (1994). История Русской православной церкви: 1917–1990. Московская патриархия: Издательский дом «Хроника». 255 с.
- Чигиринський, Є. Н.** (1956). Українська Православна Церква в 1941–1943 роках. *Рідна Церква*. Ч. 25. С. 6–8.
- Gerus, O.** (1985–1989). The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion Ohienko and politics of religion. *Faith and Culture (Published by the Faculty and Associates of St. Andrew's College in Winnipeg)*. № 7. P. 100.

Heyer, F. (1953). Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller. 271 s.

References

A. K. (1962). Ukrainska avtonomna pravoslavna tserkva na Volyni ta yii tvorets mytropolyt Oleksii: 7.V.1942 – 7.V.1962 [Ukrainian Autonomous Orthodox Church in Volhynia and its Creator Metropolitan Oleksii: 7.V.1942 – 7.V.1962]. *Litopys Volyni*. Ch. 6. S. 22. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [SARR – State Archives of Rivne Region]

Arkhiepystyrskye poslannia preosviashchenniishoho Polikarpa, yepyskopa Lutskoho do vsikh ukraintiv, sushchykh na Volyni, 10 lypnia 1941 r. [Archpastoral message of the Most Holy Polycarp, Bishop of Lutsk to all Ukrainians present in Volyn, July 10, 1941]. *Novyi litopys*. 1961. № 1. S. 3–26. [in Ukrainian]

Baran, S. (1941). Za budovu natsionalnogo zhyttia na vlasnykh sylakh. Ukraina maie zmozu vporiadkuvaty vidnosyny na tserkovnii diliansi [For the structure of national life on its own. Ukraine is able to regulate relations in the church area]. *Lviski visti*. Ch. 77. 6 lystopada. S. 4. [in Ukrainian]

Vlasovskiy, I. (1954). Desiat lit tomu. Ukrainskyi pravoslavnyi kalendar na 1953 rik [Ten years ago. Ukrainian Orthodox calendar for 1953]. Vydannia Ukrainkoï pravoslavnoi tserkvy v ZDA. S. 97. [in Ukrainian]

Vlasovskiy, I. (1990). Narys istorii Ukrainkoï Pravoslavnoi Tserkvy [An outline of the history of the Ukrainian Orthodox Church]. U IV-kh t., 5 kn. T. IV. Kn. 2. (XX st.). Niu-lork, K.; S. Bavnd Bruk: Ukrainska avtokefalna pravoslavna tserkva. 416 s. [in Ukrainian]

Vlasovskiy, I. (1948). Pam'iaty pastyria-muchenyka [The memory of the shepherd martyr]. *Bohoslovskiy visnyk*. Ch. 2. lypen-hruden. S. 157–163. [in Ukrainian]

Voloshyn, Yu. (1997). Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystskoï okupatsii: 1941–1944 rr. [Ukrainian Orthodox Church during the Nazi Occupation: 1941–1944]. Poltava: Poltavskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni V. H. Korolenka. 127 s. [in Ukrainian]

(Hromadskiy) Aleksiy, arkhiepiskop (1937). K istorii Pravoslavnoi Tserkvi v Polshe za desiatiletie prebyvaniya vo glave ee Blazhenneishoho mitropolita Dionisiya: 1923–1933 [On the history of the Orthodox Church in Poland during the decade of the leadership of its Blessed Metropolitan Dionysius: 1923–1933]. Varshava: Sinodalnaia tipografya. 165 s. [in Ukrainian]

D[olyn]skiy L., prot. (1961). Volyn v obiiamakh Chervonoï Moskvyy. Pokhoron postrilianykh bilshovykamy. Ukrainskyi pravoslavnyi kalendar na 1961 rik [Volyn in the arms of Red Moscow. Funeral of the Bolsheviks shot. Ukrainian Orthodox calendar for 1961]. Vydannia Ukrainkoï Pravoslavnoi Tserkvy v SShA. T. I. S. 680. [in Ukrainian]

Drobot, M. (2014). Relihiina polityka nimetskoï viiskovoï administratsii militaryzovanykh okupatsiinykh zon Ukrainy 1941–1944 rr. [The Religious Policy of the German Military Administration of the Militarized Occupation Zones of Ukraine 1941–1944]. *Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]. Seriya : Istorychni nauky*. Vyp. 19. S. 176–181. [in Ukrainian]

Kosyk, V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II]. Paryzh; Niu-lork; Lviv: NTSh. 660 s. [in Ukrainian]

Lysenko, O. Ye. (1998). Tserkovne zhyttia v Ukraini, 1943–1946 Church Life in Ukraine, 1943–1946]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. 403 s. [in Ukrainian]

Lyst Mytropolity Dionisiia do Arkhiiepyskopa Oleksiia, 23 zhovtnia 1941 r. [Letter from Metropolitan Dionysius to Archbishop Alexey, October 23, 1941] *Ukrainskyi holos*. 1942. Ch. 7 (22). 12 liutoho. S. 4. [in Ukrainian]

Minenko, T. (2000). Pravoslavna Tserkva v Ukraini pid chas Druhoï svitovoi viiny, 1939–1945 (Volynskiy period) [The Orthodox Church in Ukraine during the Second World War, 1939–1945 (Volyn period)]. Vinnipeh: Vyd-vo Lvivskoho muzeiu istorii religii «Lohos». T. 1. 392 s. [in Ukrainian]

Martyrolohiia ukrainskykh tserkov. T.1.: Ukrainska Pravoslavna Tserkva: Dokumenty, materialy, khrystianskyi samvydav Ukrainy [Martyrology of Ukrainian Churches. T.1.: Ukrainian Orthodox Church: Documents, Materials, Christian Samizdat of Ukraine] (1987) / Uporiad. Osyp Zinkevych, Oleksander Voronyn. Toronto-Baltymor: Ukrainske vydavnytstvo «Smoloskyp» im. Vasyliia Symonenka, 1207 s. [in Ukrainian]

Mulyk-Lutsyk Yu. (1995). Istoriiia «Ukrainskoho Holosu» v biohrafiakh yoho osnovopolozhnykiv i budivnychykh [History of «Ukrainian Voice» in the biographies of its founders and construction workers]. Vinnipeg: Nakladom Fundatsii I. i T. Humeniukiv. S. 50–53. [in Ukrainian]

Nesterenko, A. (1958). Mytropolyt Ilarion sluzhytel Bohovi y Narodovi. Yuvileina knyra pa noshanu Mytropolyta Ilariona [Metropolitan Hilarion is a minister to God and to the People. The Anniversary Book of Honor by Metropolitan Hilarion] / Red. A. Nesterenko. Vinnipeg. 150 s. [in Ukrainian]

Plichkovskiy, N. (1985–1988) Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Sidnei: Konsystoriia UAP Tserkvy v Avstralii i Novii Zelandii. 125 s. [in Ukrainian]

Pospelovskiy, D. V. (1995). Russkaia pravoslavnaia tserkov v XX veke [Russian Orthodox Church in the 20th century]. Moskva. 569 s. [in Russian]

Savchuk S. V., Mulyk-Lutsyk, Yu. (1984). Istoriiia Ukrainskoi hreko-pravoslavnoi tserkvy v Kanadi [History of the Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada]. U 4-kh t. Vinnipeg: Nakladom vydavnychoi spilky “Ekkleziia”. Tom pershyi: Kyivska tradytsiia ukrainsiv Kanady. 616 s. [in Ukrainian]

Samchuk, U. (1980). Na bilomu koni: Spomyny i vrazhennia [History of political thought] Vinnipeg: Nakladom Tovarystva «Volyn». 251 s.

Sebain, D. Torson, T. (1997). Istoriiia politychnoi dumky [On a White Horse: Memories and Impressions]. Kyiv: Osnovy. 838 s. [in Ukrainian]

Smyrnov, A. (2015). Pochaiivskiy tserkovnyi sobor 18–23 serpnia 1941 r. [Pochaiv Church Cathedral August 18–23, 1941]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Serii: Istorychni nauky*. Ostroh: Vyd. NU «Ostrozka akademiia». S. 61–65. [in Ukrainian]

Stokolos, N. (2003). Konfesiino-etnichni transformatsii v Ukraini (XIX – persha polovyna XX st.) [Confessional-Ethnic Transformations in Ukraine (XIX – first half of XX century)]. Rivne : Lista. 480 s. [in Ukrainian]

Stokolos, N. H. (2004). Konfesiina polityka okupatsiinoi administratsii Reikhskomisariatu «Ukraina» v 1941–1942 rr. [The confessional policy of the occupation administration of the Reich Commissariat Ukraine in 1941–1942]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 91–111. [in Ukrainian]

Khronika [The Chronicle] (1941). *Ukrainskyi holos*. Ch. 13. 11 hrudnia. [in Ukrainian]

Tsy-pin, V. (1994). Istoryia Russkoi pravoslavnoi tserkvi: 1917–1990 [History of the Russian Orthodox Church: 1917–1990]. Moskovskaia patryarkhiya: Izdatelskiy dom “Khronika”. 255 s. [in Ukrainian]

Chyhyrynskyi, Ye. N. (1956). Ukrainska Pravoslavna Tserkva v 1941–1943 rokakh [Ukrainian Orthodox Church in 1941–1943]. *Ridna Tserkva*. Ch. 25. S.6–8. [in Ukrainian]

Gerus, O. (1985–1989). The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion Ohienko and politics of religion. Faith and Culture (Published by the Faculty and Associates of St. Andrews College in Winnipeg. № 7. P. 100. [in English]

Heyer, F. (1953). Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller. 271 s.

UDC 271.2 (477.8)(091)

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.17

Василь ХОМІЦЬКИЙ

здобувач кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (vasulko1973@gmail.com)

Vasyl KHOMITSKYI

Seeker, Departments of World History and Religious Studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (vasulko1973@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

ПЕРЕДУМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

Анотація. Мета дослідження – з'ясувати основні чинники та умови утвердження українського православ'я у Західній Україні на початку 1990-х рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-системний) методів. Одним із провідних методів, яким послуговується автор, став хронологічний, що дав змогу оцінити, окреслити і прослідкувати рух українського православ'я в Західній Україні наприкінці ХХ ст. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше листів, архівних документів і матеріалів, дається характеристика міжцерковним конфліктам, з'ясовуються причини виникнення «православної різноманітності», розглядається роль українського православ'я в контексті національного життя, досліджується проблема об'єднання православних конфесій. **Висновки.** Причини внутрішнього конфлікту між УПЦ КП та УПЦ (в підпорядкуванні Московського Патріархату) мають різне бачення способу набуття автокефалії. У церковній ієрархії, у досліджуваній період, не було єдності та консолідації зусиль у вирішенні такого важливого церковного питання, як здобуття незалежності Церкви. Рушійними силами конфліктів у середовищі українського православ'я на початку 1990-х рр. були глибоко вкорінені нетолерантність і безкомпромисність, як у середовищі вірних, так і духовенства.

Ключові слова: УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, православні конфесії, українське православ'я, автокефалія, релігійна конфесія, помісна Православна церква.

PREREQUISITES FOR THE ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN ORTHODOXY IN WESTERN UKRAINE AT THE TWENTIETH CENTURY.

Summary. The purpose of the research: to find out the main factors and conditions for the establishment of Ukrainian Orthodoxy in Western Ukraine in the early 1990s. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, verification, authorial objectivity, moderate narrative constructivism, as well as the use of general (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-systemic) methods. One of the leading methods used by the author was chronological, which made it possible to evaluate, outline and trace the movement of Ukrainian Orthodoxy in Western Ukraine at the end of the twentieth century. **The scientific novelty** is that for the first time in the Ukrainian historiography, on the basis of the analysis of previously unknown archival documents and materials, the characteristics of inter-church conflicts are given, the causes of the emergence of «Orthodox diversity» are clarified, the role of Ukrainian Orthodoxy in the context of national life is examined, the problem is examined association of Orthodox denominations. **Conclusions.** The causes of internal conflict between the UOC KP and the UOC (administered by the Moscow Patriarchate) have a different vision of how to acquire autocephaly. In the ecclesiastical hierarchy, during the period under study, there was no unity and consolidation of efforts to address such an important ecclesiastical issue as gaining independence for the Church. The driving forces of conflict in the Ukrainian Orthodox community in the early 1990s were deep-rooted intolerance and uncompromising, both among believers and clergy.

Key words: UOC, UOC KP, UAOC, Orthodox Church, Ukrainian Orthodoxy, Autocephaly, Religious Confession, Local Orthodox Church.

Постановка проблеми. Підпорядкованість Православної церкви в Україні Московському патріархату впродовж століть призвела до денаціоналізації. Проте в умовах незалежності України українськість православної церкви України стала нагальною потребою зміцнення незалежної держави.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. У сучасній науковій літературі актуалізована тема державно-церковних і міжконфесійних відносин в Україні. Проблема автокефалії та утвердження православ'я загалом висвітлена в окремих наукових публікаціях, провідне місце з-поміж котрих посідають монографічні дослідження відомих науковців України В. Бондаренка, Е. Бистрицької, В. Єленського, В. Журавського, А. Колодного, А. Пашука, В. Пашенка, О. Сагана, Л. Филипович, О. Шуби, П. Яроцького, А. Яртися та інших. Історія Православної церкви в Україні аналізується також у роботах окремих православних богословів, зокрема І. Власовського, І. Огієнка, Ю. Федоріва тощо. Питання діяльності православних конфесій та російсько-українських церковних суперечностей періоду 1990-х р. знайшли належне висвітлення у вітчизняній історіографії, проте ступінь наукової розробки теми вимагає подальшого аналізу.

Враховуючи актуальність проблеми **метою наукового дослідження** є аналіз передумов утвердження православних конфесій УАПЦ і УПЦ КП у Західній Україні на початку 90-х р. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХХ ст. ідеї інтернаціоналізму поступово витіснено патріотизмом, який проявився у різних сферах життя і торкався всіх національностей колишнього Радянського Союзу. Найбільш патріотичним регіоном УРСР була територія історичної Галичини. З огляду на політику демократизації у другій половині 1980-х рр., яку проводило політичне керівництво, очолюване генсеком ЦК КПРС М. Горбачовим, греко-католики не бажали миритися зі своїм нелегальним становищем. Варто нагадати, що релігійна та політична ситуація на Західній Україні різко загострилася від 26 квітня 1987 р. в річницю Чорнобильської катастрофи. Греко-католики заявили про себе з'явленням Богородиці у с. Грушів на Дрогобиччині. Сюди прибували численні делегації прочан. Серед них був відомий дисидент Йосип Тереля, який згодом написав звернення Божої Матері у с. Грушів до вірних: «...моя дочко Україно!... Ти незабаром відділишся від Росії. Молися за Росію і її цілу націю, бо якщо Росія не навернеться до Бога, третя світова війна буде неминучою» (Vidrodzhennia Tserkvy, 1989, р. 93). Провісником легалізації Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) стало оприлюднення заяви про вихід з підпілля групи священників (23 осіб) і вірних під керівництвом владики Павла (Василика) 4 серпня 1987 р. Наприкінці того року активні греко-католики утворили Комітет захисту прав ГКЦ на чолі з колишнім політв'язнем Іваном Гелем. Цей комітет був правонаступником української релігійної правозахисної організації «Ініціативна група для захисту прав віруючих і Церкви», заснованої у 1982 р., яку очолювали Йосип Тереля та Василь Кобрин. Керівники поставили перед собою єдину мету—легалізацію УГКЦ, яку планували здійснити через «пробудження» українського суспільства і якнайшвидше надати інформацію про переслідування греко-католиків органами державної влади СРСР світовій громадськості (Hula, V. (1991, р. 12–16). Священнослужителі, ченці і миряни УГКЦ стали активною складовою руху за незалежність своєї Церкви і України на відміну від керівної ієрархії, чернецтва і багатьох священників в Західній Україні. Відтак, вірними були проведені богослужіння під відкритим небом, демонстрації, мітинги, з вимогою легалізувати УГКЦ. Центром відродження цієї Церкви стали м. Львів і Львівська область. Через деякий період «греко-католицька хвиля» прокотилася Тернопільською, Івано-Франківською та Закарпатською областями. Населення цих областей мало родинні зв'язки у Польщі та Югославії, де УГКЦ була вже легалізована (Dokumenty, 1998, р. 4).

Групи ієрархів і священників ГКЦ неодноразово звертались з вимогами легалізації Церкви у вищі органи держави і міжнародні організації. У січні 1989 р. єпископ Івано-Франківський Павло (Василик) черговий раз звернувся до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з проханням про зустріч щодо «наболілих питань, пов'язаних з організацією нашої церкви» (Yelenskiy, 2003, p. 41). У травні того ж року делегація єпископів і священників прибула до Москви з петицією до партійного керівництва про відновлення Церкви, а також паралельно вели переговори у Раді в справах релігії. Делегація не отримала позитивної відповіді, тому група владик, а саме єпископи: Павло (Василик), Софрон (Дмитерко) і Филімон (Курчаба) розпочали 18 травня 1989 р. голодівку в приміщенні Верховної Ради СРСР, а згодом група з числа духовенства ГКЦ підтримала голодівку на вул. Арбат у Москві, яка тривала до кінця листопада 1989 р. З огляду на внутрішній та зовнішній тиск радянська влада була змушена визнати права УГКЦ. 28 листопада 1989 р. (напередодні зустрічі Івана Павла II з Горбачовим М.С., яка відбулася 1 грудня 1989 р.) вийшла заява Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР, згідно з якою греко-католики отримали дозвіл на реєстрацію своїх громад, користуючись «усіма правами, встановленими законом для релігійних об'єднань в УРСР» (Zhyliuk, 2015, p. 5). Після зустрічі на політичному рівні встановлено дипломатичні відносини між СРСР і Ватиканом, стало можливим поставити питання про легалізацію УГКЦ і реєстрацію її громад на найвищому рівні. Внаслідок цих заходів Кремль погодився підготувати новий закон про свободу совісті, який узгоджувався б із міжнародними правовими актами з проблем прав людини і релігійних свобод (Patriarkhat, 1990, p. 4).

У процесі ренесансу ГКЦ крім її духовенства, чернецтва і вірних, брали участь декілька організацій: Народний Рух України, Гельсінська спілка, Український Християнський демократичний фронт та інші. Перший збір Руху у вересні 1989 р. об'єднав у своїх рядах близько 280 тис. членів і прийняв ухвалу «Про церкви в Україні». Вона декларувала свободу віросповідання, наповнювала реальним змістом закон про відділення церкви від держави, а також засуджувала дії РПЦ, яка чинила перешкоди у відродженні національних церков та легалізації УГКЦ (Ivanenko, 2007, p. 4–7).

Пожвавлення релігійно-церковного життя відбувалося напередодні 6–9 червня 1988 р. У зв'язку з 1000-літнім ювілеєм хрещення Русі у ці дні відбувся Помісний собор Руської Православної Церкви (далі – РПЦ), який проходив в Троїце-Сергієві Лаврі в Трапезному храмі. Він закликав дати оцінку, яка мала силу соборного визначення, діяльності Церкви за 1000-літній період; активізувати миротворчу діяльність Церкви й конкретизувати напрями її діяльності в контексті міждержавних відносин. Також прийнято Статут РПЦ і документи, які торкалися питань християнської єдності та глобальних проблем сучасного розвитку людства (Ioan, mytropolyt, 2002, p. 519–522).

У другій половині 1989 р. в Західній Україні відновила своє існування Українська автокефальна православна церква (далі – УАПЦ), яка в історичному сенсі була новим явищем для регіону. В реаліях того часу вона стала другою опозиційною силою РПЦ та УГКЦ. Першою парафією, котра оголосила «автокефалію» 19 серпня 1989 р., була парафія храму св. перш. верх. ап. Петра і Павла на вул. Личаківська, 91 у Львові під проводом о. Володимира Яреми (майбутній патріарх Димитрій) і о. Івана Пашулі. Саме в цей день вони публічно заявили про вихід з РПЦ і перейшли під юрисдикцію митрополита Мстислава (Скрипника) та провели першу літургію українською мовою (Khalikov).

Українська греко-католицька ієрархія в особі верховного архієпископа Мирослава Івана (Любачівського) привітала відродження автокефальної Церкви, проте застерігала від «експансіоністських тенденцій» та вказувала на «територіальний парадокс» відродження УАПЦ у «католицькій» Галичині (Zaiava, 1989, p. 12). Ідея

автокефалії українського православ'я знайшла чимало прихильників, незважаючи на популярність руху за відродження УГКЦ в Західній Україні. Зокрема, причинами її успіху були такі фактори: зростання національно-патріотичних почуттів українців історичної Галичини. Ідеологи УАПЦ підкреслювали пріоритет «своєї» Церкви, незалежної від Москви та Риму (Dmytrukh, 2007, p. 186). Це особливо приваблювало інтелігенцію, яка була «позаконфесійна» і тому ідея «незалежної» Церкви притягувала більше, ніж католицької, тобто вселенської (Botsiurkiv, 1991, p. 14–17). Згідно статистичних даних на 1 січня 1991 р. офіційно зареєстровано 811 громад УАПЦ (УГКЦ – 1912 громад), які переважно знаходились у трьох західноукраїнських областях (Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська) (Terelia, 2011, p. 93–95); популярності УАПЦ в національно-демократичних колах Західної України сприяли «несмілі, непослідовні вислови Римської курії на захист прав УГКЦ», а особливо «закулісні розмови» Ватикану і Московського патріархату (Lyst Ivana Hrechka); серед греко-католиків була присутня думка, що відродження УАПЦ в Галичині зніщували партійні органи (спецслужби) (АСНІ, f.1. d. 1. c. T-29). Деякі священнослужителі, зважаючи на владну підтримку, почали сприяти автокефалії, щоб якось зберегти свої парафії (Botsiurkiv, 1991, p. 14–17). Також не всі представники РПЦ, які наважувалися покинути «російську» церкву, бажали приєднатися до греко-католиків. УАПЦ, як альтернативна інституція РПЦ їх приваблювала більше (Chyrovskiy, 1990, p. 14–17).

Неоднозначні процеси відбувались серед автокефального духовенства. Зокрема, архієпископ Іван (Боднарчук) і о. Володимир (Ярема) у греко-католицизмі бачили «зраду української ідеї», твердили, що реставрація цієї гілки християнства створить великі проблеми у Галичині. Також нав'язувалась думка, що, мовляв, греко-католики «зорієнтовані на Польщу» (Zvernennia, 1990, p. 16–17).

Але всупереч різним поглядам на автокефалію, остання мала успішний розвиток в західних областях України, чим суттєво ускладнила процес легалізації УГКЦ, а також призвела до ще більшого зіткнення міжконфесійних інтересів на майновому ґрунті.

РПЦ вважала Західну Україну своєю «канонічною територією» і саме цей регіон (включно із Закарпаттям) під час радянського періоду мав найбільшу кількість православних громад як в українському, так і в загальносоюзному масштабах, зокрема у всесоюзному – 27 % і відповідно 46 % – в українському (Yelenskiy, 2001, p. 319).

У серпні 1989 р. відбувся єпархіяльний Собор у м. Львові, делегати якого звернулися до єпископа РПЦ Івана (Боднарчука) з проханням очолити Церкву. У жовтні 1989 р. була утворена Церковна Рада, очолювана архієпископом Іваном (Боднарчуком), яка декларувала наступні тези: 1) визнання принципів соборноправності та незалежності УАПЦ (тобто тих самих, що були сформульовані Київським собором 1921 р.); 2) засудження акту 1686 р., що ознаменував перехід Київської митрополії у юрисдикцію Московського патріархату; 3) засудили знищення УАПЦ у СРСР в 1930-х рр.; 4) визнання першоєрархом відродженої УАПЦ Мстислава (Скрипника) (Literaturna Ukraina, 1989; Visnyk Rukhu, 1990, p. 20).

Перебудовчі процеси мали своїм наслідком поживлення діяльності священників і віруючих в Україні. Лише в 1988 р. зареєстровано 1610 громад (для порівняння в 1987 р. – 104). Із них православних громад Православної Церкви – 1244. Надалі кількість громад зростала і до початку 1990 р. їх було вже більше 10 130. Православним віруючим передано 788 недіючих культових споруд і дозволено будівництво 66 нових (Bezsonov, 1990, p. 283). Відкриття нових храмів породило кадрову проблему в Церкві, вимагало нових духовних навчальних закладів. Після Помісного собору РПЦ 1988 р. почали діяти кілька семінарій, духовних училищ і курсів псаломщиків. Передано Церкві ще декілька монастирів. Відбулось розділення великих єпархій і утворено нові. Зокрема, 27 грудня 1988 р. створено Тернопільсько-Кременецьку єпархію, і таким чином районні благочиння і парафії РПЦ Тернопільщини виокремлено зі складу Львівської єпархії (Bezsonov, 1990, p. 283).

Наприкінці жовтня 1989 р. з'явилась заява єпископів Українського екзархату РПЦ (Khalikov), в якій фактично визнавалося, що в Україні мали місце прояви стагнації парафіяльного та єпархіального життя, характерні для усієї РПЦ 1960–1980-х рр. До січня 1990 р. розкол у РПЦ набув широкого розмаху: «Подальші події на Україні: ріст кількості парафій і єпархій автокефальних – відзначав Д. Поспеловський, – особливо в найбільш націоналістичних західних областях України, підтримка їх «Рухом» в традиційно-православних районах країни все це показало запізнілість, недостатність заходів патріархії, а, може бути, у великій мірі незадоволеність значної частини духовенства і мирян на Україні митрополитом Київським Філаретом» (Pospelovskiy, 1995, p. 423).

Архієрейським Собором РПЦ 30–31 січня 1990 р. Українському екзархату надано більш широку автономію і право називатися Українською Православною Церквою (далі – УПЦ). Аналогічне рішення прийнято й щодо Білоруського екзархату, яке перейменовано на Білоруську Православну Церкву. Нове положення про утворення УПЦ давало їм значну автономію в межах РПЦ, частиною якої вони продовжували залишатися (Patriiarkhat, 1990, p. 4). Екзархати отримали також право мати власний Синод, якому належала б вища судова, законодавча і виконавча церковна влада. В положенні підкреслено, що Синоди УПЦ і БПЦ повинні збиратися не рідше чотирьох разів на рік. Екзархам наказувалося очолити управління екзархатами, скликати сесії Синодів тощо. Екзархати отримали значну фінансову самостійність. Таким чином, екзархати ставали автономними церквами в межах Московського Патріархату, про що, до речі, свідчило порядок виголосу імен екзархів за богослужінням у всіх храмах екзархатів.

Синод дав доручення голові відділу зовнішніх церковних зв'язків архієпископу Смоленському і Калінінградському Кирилу (Гундяєву) скласти проєкт нового положення про Екзархати 16 жовтня 1989 р. Насамперед, у новому статусі УПЦ не чітко окреслено розмежування повноважень між Московською патріархією та її установами з одного боку та установами УПЦ – з іншого (Pospelovskiy, 1995, p. 48). В той же час про надання часткової незалежності для УПЦ говорить і офіційний лист, якого направив патріарх Олексій II міністрові юстиції України В. Онопенко, де стверджувалося: «УПЦ від жовтня 1990 р. канонічно є незалежною і повністю самостійною у своєму управлінні» (Istoriia religii, 1999, p. 3). Якої-небудь адміністративно-фінансової підзвітності Московській патріархії не існує. Московська патріархія не має жодних претензій на будь-яке рухоме і нерухоме церковне майно УПЦ. Пізніше патріарх заявив, що Московська патріархія не отримує з УПЦ прибутків і, навпаки, безкоштовно утримує в своїх школах майбутніх пастирів (Istoriia religii, 1999, p. 4).

Рішення щодо статусу та прав УПЦ мав затвердити помісний Собор РПЦ, який від 1990 р. не проводився. Проте мав би збиратися, відповідно до Статуту 1988 р., кожні п'ять років, тобто у 1995, 2000 та 2005 рр. Відсутність рішень помісного Собору РПЦ щодо функціонування РПЦ у складі Московського патріархату не сприяло нормалізації її церковного життя в нових політичних умовах. Тому значну роль мали особисті якості предстоятеля та єпископату УПЦ (Hula, 1991, p. 39–48).

Зауважимо що права, які отримала УПЦ у 1990 р. від МП були ширші, ніж права «місцевих автономій». Прецедентом для наслідування були рішення патріарха Тихона щодо прав Київської митрополії, поданих у 1918 р. Поряд з цим УПЦ створила нові єпархії, висвятила єпископів, мала свої нагороди тощо. Де-факто вона була автономною, але з точки зору церковного права, все тим же зібранням православних єпархій в Україні на чолі з митрополитом Київським. Автономна Церква (від гр. autos – сам, nomos – закон) у православ'ї – відносна самостійність церкви у внутрішньому управлінні. Межі автономної Церкви встановлюються угодою з автокефальною Церквою, яка надає автономію для своєї «Церкви-дочки» (Kyivskiy patriarkhat, 2007, p.

34). Іншими словами, автономія – це певна визначеність. Межі її компетенції визначаються, як правило, договором між «Церквою – матір'ю» і «Церквою – дочкою» (Relihiieznavchyi slovnyk, 1996, p. 20).

Насамперед зв'язок між РПЦ і УПЦ полягає у ехаристичному єднанні. УПЦ згадує на богослужіннях на рівні з патріархом РПЦ предстоятеля УПЦ з титулом патріарха «Владику і Отця нашого ...» про що свідчив митрополит Київський Володимир (Сабодан) (Zhyliuk, 2015, p. 173–175). Можна в цьому питанні розглянути ще один аспект. Предстоятель УПЦ є одним із восьми постійних членів Священного Синоду РПЦ. Він як член Синоду РПЦ, підпорядкувані йому архієреї УПЦ зобов'язані виконувати всі рішення синоду РПЦ. Даний феномен не має аналогів ані в світовій практиці, ані жодного богословсько-канонічного, чи правового обґрунтування (Zhyliuk, 2015, p. 181–184).

Для національно налаштованого населення Західної України надання автономного статусу УПЦ не мала суттєвого значення. Міжконфесійне протистояння у західних областях України набувало все більшої гостроти. В Тернополі до середини 1990 р. в підпорядкуванні РПЦ вже не залишалось жодного храму: більшість перейшли до громад греко-католиків, а кафедральним собором Різдва Христового заволоділи представники УАПЦ. Також до УАПЦ належав храм Воздвиження Чесного Хреста Господнього. Архієпископ Тернопільський і Кременецький Лазар (Швець), прихильник надання канонічної автокефалії УПЦ, не зміг завадити центробіжним тенденціям у єпархії. Підпорядкування Московському патріархату зберегли лише парафії на території історичної Волині-Кременецького¹ і Шумського районів. У Івано-Франківську із семи православних храмів до половини 1990 р. також не залишилось жодної парафії УПЦ: шість перебувало у складі УГКЦ, а одна парафія перейшла до УАПЦ. Вірянам УПЦ місцева влада надала приміщення дитячого садочку, яке одночасно могло вмістити 150–200 віруючих (Istoriia Ukrainkoï, 2010, p. 442).

Попри перехід духовенства і храмів московського православ'я до УГКЦ, в областях Західної України в 1990 р. ще залишалась значна кількість парафій УПЦ. За даними членів Рух(у), які оприлюднив результати свого дослідження по Львівській області, у цей період тут налічувалося 65 % греко-католиків, 12 % православних і 8 % автокефальних. У липні того ж року Інститутом соціології НАНУ проведено повторне дослідження у Львівській області. Воно виявило, що доля греко-католиків залишалась на тому самому рівні, доля віруючих УПЦ зменшилась від 27 % – до 25 % (на 2 %), а відсоток членів УАПЦ збільшився з 15 % – до 19 % (на 4 %) (Iz deïaniï Lvovskogo Sobora, 1982, p. 53), що значною мірою було наслідком суспільного запиту на побудову національної Церкви. Зазначимо, що до початку 1990 р. в УАПЦ перейшло біля 200 галицьких парафій. В 20-х числах січня 1990 р. були навіть проведені єпархіяльні собори в Галичі і Тернополі (Iz deïaniï Lvovskogo Sobora, 1982, p. 61).

У березні 1990 р. на виборах до місцевих органів влади на територіях Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей перемогу здобули представники РУХу. Новообранці відкрито підтримували УГКЦ. Кульмінацією катастрофічних для РПЦ процесів на території Західної України стало повернення греко-католиками храму – Кафедрального собору святого Юрія у Львові в серпні 1990 р. Підсумком цих подій стало майже повне припинення активної діяльності православних єпархій УПЦ (МП) на цій території до зими 1990–1991 рр.

Мукачівсько-Ужгородська православна єпархія до теперішнього часу зберігає за собою домінуюче становище за кількістю парафій, що належать Московському патріархату, хоча і на її території проходив активний і масовий перехід парафій і

¹До 1918 р. це був прикордонний повіт Російської імперії з переважно православним населенням. Після Другої світової війни цей район Волині був включений до складу Тернопільської обл.

духовенства в УГКЦ. Одним із пунктів цього процесу було питання мови богослужіння. Не дивлячись на те, що традиційною мовою православного богослужіння в Україні була церковно-слов'янська, могутнім важелем популярності греко-католицизму стало вживання української мови у богослужінні, а також за словами канцлера глави УГКЦ кардинала Мирослава-Івана (Любачівського) о.-доктора Івана (Дацька) на хвилі націоналізму саме «греко-католики по-християнськи є патріотичною конфесією» (Vidrodzhennia Tserkvy, 1989, р. 12–16). Її прихильниками на межі 1990-х р. стали найбільш політизовані і патріотично настроєні верстви західноукраїнського населення. Російське православ'я в Україні у цих переломних роках все частіше піддавалося критиці, будучи звинуваченим у підтримці радянського режиму і співпраці з органами держбезпеки. Власне релігійний фактор у всій складній ситуації почасти був відсутній. На тлі цього ріст УГКЦ у Західній Україні став інтенсивним (Patriarkhat, 1990, р. 4).

У Києві 5–6 червня 1990 р. пройшов перший Помісний собор УАПЦ. Прихильники автокефалії спрацювали на випередження. Собор РПЦ який був запланований на 7–8 червня 1990 р. в Загорську. У червні 1990 р. мала провести перший загальний собор архієреїв з діаспори й України УГКЦ. Напередодні собору спостерігалось зростання напруги у відносинах між різними церковними угрупованнями – прихильниками владики Мстислава (Скрипника) на чолі з священником Володимиром (Яремою) та владики Івана (Боднарчука). Згідно зі свідченням архієпископа Ігоря (Ісиченка), «напередодні собору до його впливових делегатів зверталися працівники КДБ, переконуючи не голосувати за митрополита Мстислава, а обрати предстоятелем архієпископа Івана. У кулуарах дехто з єпископів почав агітувати та навіть збирати підписи проти обрання митрополита Мстислава. Рішення про піднесення предстоятеля УАПЦ в сан патріарха схвалювалося за відсутності представників УАПЦ в діаспорі та УПЦ в США» (Pospelovskiy, 1995, р. 17).

Архієпископ Іван (Боднарчук) критикував о. Володимира (Ярему) за те, що кандидатура патріарха готувалася заздалегідь в зацікавлених колах і це розцінювалося ним як зрадою інтересів відновленої УАПЦ: «(...) Всьому св. Собору відомо і нашому духовенству, що ніхто не висував декілька кандидатів на патріарха, а лише одного, якого кандидатуру Ви особисто виставили. Я проголосив патріархат, а Ви – кандидата на патріарха митрополита Мстислава (Скрипника), за якого ми всі проголосували. Ніхто з нас тоді навіть не підозрівав, що братова владики Мстислава живе у Львові рядом з Вами і що діти митрополита Мстислава туди приїжджали і що ця страшно невдала кандидатура на патріарха була Вами заздалегідь обговорена і остаточно підготовлена...» (Ioan, mytropolyt, 2002, р. 519).

Як зауважує з цього приводу історик О. Хомчук, виступивши проти патріарха, митрополит Іван виніс вирок і собі, і УАПЦ. Владика Мстислав був не тією людиною, щоб відступити. Все життя він прагнув стати «першоєрархом українців» і поступово йшов до цієї мети. Ще при живому митрополита Івана Теодоровича він перебрав владу в УПЦ США, тоді не допустив поєднання з УАПЦ (С), щоб не мати конкуренції з владику Григорієм Огійчуком (Isichenko, 1993, р. 395).

Проте в Україні серед української православної спільноти інформація про митрополита Мстислава мала дещо інший характер, на зразок тієї, яка була подана у статті С. Гарданського «Архієпископ Мстислав – майбутній первоєрарх всієї «офіційної» Української православної церкви» (1969 р.) (Zhyliuk, 2015, р. 175). «20 років, – писав автор статті, – Канцлер УПЦ в США архієпископ Мстислав своєю рухливістю, винахідливістю, енергією і честолюбством працює над тим, щоб забезпечити собі найвигідніше і найбільш бажане місце в українській церкві. Рано чи пізно, маючи на увазі його здібності, винахідливість та енергію, можна бути певним, що помноживши ці свої якості на свій дотеперішній досвід в таких справах, владика

зуміє уложити для цієї мети продуманий, перфектний план дій з притаманним йому мистецтвом і безоглядністю. І тоді він стане Першоєрархом всієї «офіційної» Української православної церкви, – спершу її митрополитом, потім Блаженнішим, а потім може й Патріархом. Які це може мати наслідки для майбутньої долі українського православ'я та всієї української визвольної справи – про це ще рано говорити» (Zhyliuk, 2015, p. 188).

УПЦ, опинившись перед загрозою втрати українських громад, вирішила дещо поступитись. Першим кроком стало перейменування Українського екзархату на УПЦ. До невідкладного вирішення цього питання її змушував приїзд в Україну зі США 20 жовтня 1990 р. заочно обраний Собором УАПЦ патріарх Київський і всієї України Мстислав, який 18 листопада 1990 р. мав бути інтронізований на патріарший престіл. Намагаючись випередити ці події, у Москві 25–27 жовтня 1990 р. спішно зібрано Архієрейський Собор РПЦ, що прийняв ухвалу про надання УПЦ незалежності й самостійності в управлінні (Yartys, 2013, p. 84–94).

Наступного дня – 28 жовтня до Києва прибув патріарх Московський Олексій II (Рідігер) для урочистого вручення у Софії Київській предстоятелю УПЦ Філаретові грамоти про автономність Церкви. Під тиском ультра-національно-визвольного руху РПЦ змушена була розширити суверенітет УПЦ, котра, однак, залишалася в юрисдикції Московського Патріархату і зобов'язана була наглядати за виконанням рішень Помісних соборів РПЦ.

Унаслідок поступок УПЦ набула статусу близького до автономного. Проте до офіційного проголошення незалежності України вона навіть теоретично не мала шансів отримати автокефалію від Московського Патріархату. Незважаючи на часткове отримання автономії, організаційне й ідейне розмежування між УПЦ та РПЦ не відбулося: Московський патріархат залишав за собою право затверджувати рішення Синоду УПЦ, призначати архієреїв, формувати загальноцерковний бюджет.

Напруження між прихильниками митрополита Мстислава і першого єрарха митрополита Івана переросли у гострий конфлікт, який відбувся відразу після приїзду шойно обраного собором патріарха Мстислава. Митрополит Іван спробував не допустити до інтронізації новообраного патріарха Мстислава. Цей конфлікт закінчився відстороненням владики Івана від церковного управління. Позиція УАПЦ з цього приводу виглядала таким чином: «Такі обставини готували ґрунт для майже неминучого розколу в УАПЦ. Щодалі очевиднішою ставала несумісність будівничих сил, для яких Церква була знаряддям духовного очищення нації, і прагматиків, котрі намагалися сховатися за фасадом національної церкви й за патріотичними гаслами від суспільних потрясінь, шукаючи для себе затишного й хлібного притулку» (Ivanenko, 2007, p. 6).

Проведені в Західній Україні в 1990 р. Інститутом соціології АН СРСР дослідження встановили, що мотиви симпатій населення до греко-католиків є виключно політичними за своїм характером. Позитивне ставлення до легалізації УГКЦ 31 % опитаних респонденти пояснили співчуття до неї як до жертви сталінських репресій, 20 % посилались на те, що це є виконанням на практиці декларованої Конституцією СРСР свободи совісті, 17 % бажали легалізувати УГКЦ як «єдину хоронительку національних традицій, культури і мови в умовах русифікації», 24 % оголосили греко-католицизм національним сповіданням українського народу. І лише 10 % опитаних стверджували, що УГКЦ «найбільш послідовно виражає вчення Христа» (Istoriia Ukrainsoi, 2010, p. 182).

Після проголошення Акту про незалежність України 24 серпня 1991 р. постало питання і про незалежність української Церкви від Москви. Відтак, 1–3 листопада 1991 р. в Києво-Печерській лаврі відбувся Собор УПЦ, на якому ухвалено рішення про автокефалію УПЦ. Підставою для цього було те, що УПЦ здійснює своє служіння в окремій незалежній державі, має достатньо кількість єпископату й духовенства,

духовні навчальні заклади та монастирі, до православ'я відносить себе більш як половина населення держави. У сукупності всі ці фактори роблять УПЦ однією з найбільших Церков Вселенського Православ'я (Istoriia Ukrainoi, 2010, p. 183).

На виконання рішень Собору вжито низку заходів, які сприяли поживленню церковного життя. Відкривались нові храми і монастирі. Упродовж 1990–1991 рр. в Україні відкрито близько 3000 нових парафій. На адресу Святішого патріарха Пимена (Ізвекова) і тодішнього митрополита Київського патріаршого екзарха України Філарета (Денисенко) надходило багаточисленні послання від кліриків із західноукраїнських епархій з закликами дарування автокефалії екзархату (Tserkva i suspilstvo, 2000, p. 14–17). Це були перші кроки на шляху до автокефалії ПЦУ.

Отже, поява УПЦ і УАПЦ на початку 90-х рр. ХХ ст. пов'язана зі спробою привести у відповідність державну незалежність України незалежності конфесійній, оскільки національно зорієнтовані кола священнослужителів і політиків розуміли, що домінування церкви, яка є частиною Московського Патріархату, призведе до посилення не лише церковної, а й геополітичної залежності України від Росії. Проте, як зазначає Ю. Чорноморець, «спроби сформуванню на основі евхаристійної еклесіології повноцінну «київську ідентичність» поки що залишилися лише спробами. Церквам не вистачає геніальності для завершення формування нової ідентичності, в якій універсальне християнство було б суттю, а національна київська ідея – формою... Але в цілому, при відповідній богословській та просвітницькій роботі, українське православ'я ще має шанс сформуванню себе як силу, здатну до існування та розвитку в ХХІ столітті» (Chornomorets, 2015, p. 34–40).

Висновки. Від самого початку розгортання інституційного оформлення української православної спільноти, передусім церковної верхівки, у досліджуваній період, не було єдності та консолідації зусиль у вирішенні такого важливого церковного питання, як здобуття незалежності Церкви. Вагомими рушійними силами конфліктів у середовищі українського православ'я на початку 1990-х рр. були глибоко вкорінена нетолерантність й невміння (чи небажання) досягати компромісу, як у середовищі вірних, так і духовенства.

Бібліографія

- Безсонов, М. Н.** (1990). Православие в наши дни. М.: Полиздат, 303 с.: ил.
- Боцюрків, Б.** (1991). Бажаю вам простувати обраним шляхом. Людина і світ. №12. С. 14–17.
- Відродження Церкви (1989). URL: http://ugcc.ua/official/ugcc-history/x_v%D1%96drodzhennya_tserkvi_1989_76327.html
- Гула, В.** (1991) «Православна у вірі й католицька в любові». Людина й світ. № 9. С.12–16.
- Дмитрух, С.** (2007). Життя як подвиг для Христа: cuticulum vitae монаха редемпториста місцеблжестителя і правлячого архієрея Києво-Галицької митрополії Володимира Стернюка. Львів: Свічадо, 223 с.
- Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік (1998). Львів: Свічадо. С. 26.
- Єленський, В.** (2003). Нація і релігія: Україна. Людина і світ. №6. С. 39–48.
- Єленський, В. С.** (2001). Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. 419 с.
- Жилюк, С. І.** (2015). Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква: монографія. Острогор : Вид-во НаУОА. 268 с.
- Патріархат (1990). Ч.1. (229). Січень Рік ХХІІІ. С. 4
- Заява Блаженнішого Мирослава Івана про відновлення Української автокефальної православної Церкви в Україні від 12.11.1989. *Вісті з Риму*. 1989. №11. С.12
- Звернення Крайовій Раді РУХу, депутатам Верховної Ради СРСР та кандидатам у депутати до Верховної Ради УРСР (1990). *Патріархат*. №10. С.16–17

- Іваненко, С.** (2007). Блаженнейший Митрополит Владимир: «Наша Церковь – неотъемлемая часть Мирового православия». *Столичные новости*. №5. С. 4–7.
- Из деяний Львовского Собора (1982). *Львовский Церковный Собор. Документы и материалы*. М.: Издание Московской Патриархии. С.41–103.
- Іоанн**, митрополит (2002). Лист до о. Володимира Яреми від 14 грудня 1991 р. *Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках “константинопольського визнання”*. Чикаго; Іллінойс. С. 519–522.
- Ісиченко, Ю.** (1993). Судьба Украинской автокефальной церкви. *Религия и демократия*: Сб. статей подобран редакцией С. Филатова і Д. Фурмана. М. С.385–413.
- Архів інституту історії Церкви.
- Історія релігії в Україні (2001): у 10-ти томах. Т.4. Католицизм / За ред. П. Яроцького. Київ. С.451–472.
- Історія релігії в Україні (1999). Київ: Знання, 1999.
- Історія Української Православної Церкви, 1686–2000 (2010): навч. посіб. для студ. богосл. учб. закл. / Укр. Православ. Церква, Київ. Патріархат, Укр. православ. богосл. акад. ; уклад. І. Преловська; [редкол.: єпископ Епіфаній (Думенко) та ін.]. К.: [б. в.]. 443 с.
- Ішук, О. В.** (2012). Ієрархічні суперечності та між церковна полеміка як вияв кризи українського автокефального руху 1990–1993 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 180–192.
- «Київський патріархат – помісна українська Православна церква» історико-канонічна декларація. 2007. С. 48.
- Літературна Україна. 1989. 19 жовтня.
- Вісник Руху. 1990. №5. С.20
- Лист Івана Гречка до о. архимандрита Любомира Гузара від 06.09.1989 // Приватний архів Івана Гречка
- Лист патріарха Московського і всієї Русі Алексія II міністру юстиції України В. Онопенко. *Православна газета*. 1994. № 1. С. 3–4.
- Музиченко, Я.** (2007). Розкол навиворіт. *Україна молода*, № 89, 22 травня.
- Офіційний сайт релігійно-інформаційної Служби України URL: <http://www.risu.org.ua/>
- Поспеловский, Д. В.** (1995). Русская Православная Церковь в XX веке. М.: «Республика». 511 с.
- Постанови Архієрейського собору РПЦ 30–31 січня 1990 р. *Православний вісник*. 1990. № 4. С. 6–9.
- Релігієзнавчий словник (1996) / За ред. професорів Колодного А. і Ломовика Б.; Укр. Асоціація релігієзнавців. К.: Четверта хвиля. 392 с.
- Стоцький, Я. В.** (1999). Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденція розвитку (1988–1998 рр.). Тернопіль. 120 с.
- Тереля, Й.** (2011). Грушів (скорочений варіант книги «Свідок»). Львів: Добра книжка. 93 с.
- Устав Русской православной церкви. Русская православная церковь: Офиц. Сайт отдела внешних церковных связей. URL: <http://www.mospat.ru/ru/dokuments/ustav/169/>
- Халіков, Р.** Відродження УАПЦ та Собор 1990 р. URL: memoqua.org/?p=75
- Чорноморець, Ю.** (2015). Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу нарративної герменевтики. *Релігія та соціум*. № 3. С. 34–40.
- Чубатий, М.** (1971). Українська історична наука: (її розвиток та досягнення). Філадельфія, Пенсильванія : Провидіння. 52 с.
- Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин (Аналітична доповідь УЦЕПД) (2000). Національна безпека і оборона. № 10. С. 29–40.
- Чировський, А.** (1990). Відродження УАПЦ і Католицька Галичина. Патріархат. №2. С.14–17.
- Яргись, А. В.** (2013) Українське православ'я як етнонаціональний феномен: рух за створення єдиної Помісної православної церкви. *Соціогуманітарні проблеми людини*. № 7. С. 84–94.

References

- Bezsonov, M. N.** (1990). *Pravoslavie v nashi dni* [Orthodoxy today]. M.: Poliizdat, 303 s.: il.
- Botsiurkiiv, B.** (1991). Bazhaiu vam prostuvaty obranym shliakhom [I wish you the best of your choice]. *Liudyna i svit*. №12. S. 14–17. [in Ukrainian]
- Vidrodzhennia Tserkvy [Revival of the Church] (1989). URL: http://ugcc.ua/official/ugcc-history/x_v%D1%96drodzhennia_tserkvi_1989_76327.html
- Hula, V.** (1991) «Pravoslavna u viri y katolytska v liubovi» [«Orthodox in Faith and Catholic in Love»]. *Liudyna y svit*. № 9, S.12–16. [in Ukrainian]
- Dmytrukh, S.** (2007). Zhyttia yak podvyh dlia Khrysta: curriculum vitae monakha redemptorysta mistsebluystytelia i pravliachoho arkhiiereia Kyievo-Halytskoi mytropolii Volodymyra Sterniuka [Life as a feat for Christ: curriculum vitae of the monk redemptionist and ruling bishop of the Kyiv-Halych Metropolitan Volodymyr Sterniuk]. Lviv: Svichado, 223 s. [in Ukrainian]
- Dokumenty patriarshoho Soboru Ukrainiskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy. Persha sesiiia. Zhovten 1996 rik [Documents of the Patriarchal Council of the Ukrainian Greek Catholic Church. The first session. October 1996] (1998). Lviv: Svichado. S. 26. [in Ukrainian]
- Yelenskyi, V.** (2003). Natsiia i relihiia: Ukraina [Nation and religion: Ukraine]. *Liudyna i svit*. №6. S. 39–48. [in Ukrainian]
- Yelenskyi, V. Ye.** (2001). Relihiia pislia komunizmu. Relihiino-sotsialni zminy v protsesi transformatsii tsentralno i skhidnoevropeiskyykh suspilstv: fokus na Ukraini [Religion after Communism. Religious and Social Changes in the Transformation Process of Central and Eastern European Societies: A Focus on Ukraine]. K. : NPU im. M. P. Drahomanova. 419 s. [in Ukrainian]
- Zhyliuk, S. I.** (2015). Vseukrainska pravoslavna avtokefalna synodalna tserkva [All-Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church]: monohrafiia. Ostroh : Vyd-vo NaUOA. 268 s. [in Ukrainian]
- Patriarkhat (1990). Ch.1. (229). Sichen Rik XXIII. S. 4. [in Ukrainian]
- Zaiava Blazhennishoho Myroslava Ivana pro vidnovlennia Ukrainiskoi avtokefalnoi pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini vid 12.11.1989 [Statement of His Beatitude Myroslav Ivan on the restoration of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Ukraine dated 12.11.1989]. *Visti z Rymu*. 1989. №11. S.12. [in Ukrainian]
- Zvernennia Kraiovii Radi RUKhu, deputatam Verkhovnoi Rady SRSR ta kandydatam u deputaty do Verkhovnoi Rady URSR [Appeal to the Rukh Regional Council, deputies of the Supreme Soviet of the USSR and candidates for deputy to the Supreme Soviet of the USSR] (1990). *Patriarkhat*. №10. S.16–17. [in Ukrainian]
- Isichenko, Yu.** (1993). Sudba Ukrainiskoy avtokefalnoy tserkvi [The fate of the Ukrainian Autocephalous Church]. *Religiya i demokratiya: Sb. statey podobshchey redaktsiyei S. Filatova i D. Furmana*. M. S.385–413. [in Russian]
- Ivanenko, S.** (2007). Blazhennyshiy Mitropolit Vladimir: «Nasha Tserkov – neotemlemaya chast Mirovogo pravoslaviya» [His Beatitude Metropolitan Vladimir: “Our Church is an integral part of World Orthodoxy”]. *Stolichnye novosti*. №5. S. 4–7. [in Russian]
- Iz deyaniy Lvovskogo Sobora (1982) [From the acts of the Lviv Cathedral]. *Lvovskiy Tserkovniy Sobor. Dokumenty i materialy*. M.: Izdanie Moskovskoy Patriarkhii. S.41–103. [in Russian]
- Ioan, mytropolyt (2002). Lyst do o. Volodymyra Yaremy vid 14 hrudnia 1991 r. [Letter to Fr. Volodymyr Yarema, December 14, 1991]. *Khomchuk O. Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatysiia Ukrainiskoi pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh “konstantynopolskoho vyznannia»*. Chykhah; Illinois. S. 519–522. [in Ukrainian]
- Arkhiv instytutu istorii Tserkvy [ACHI – Archive of the Church History Institute].
- Istoriia relihii v Ukraini [History of Religion in Ukraine] (2001): u 10-ty tomakh.T.4. Katolytsyzm / Za red. P. Yarotskoho. Kyiv. S.451–472. [in Ukrainian]
- Istoriia relihii v Ukraini [History of Religion in Ukraine] (1999). Kyiv: Znannia, 1999. [in Ukrainian]
- Istoriia Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy, 1686–2000 [History of the Ukrainian Orthodox Church, 1686–2000] (2010): navch. posib. dlia stud. bohosl. uchb. zakl. / Ukr. Pravoslav. Tserkva, Kyiv. Patriarkhat, Ukr. pravoslav. bohosl. akad. ; uklad. I. Prelovska; [redkol.: yepyskop Epifanii (Dumenko) ta in.]. K.: [b. v.]. 443 s. [in Ukrainian]
- Ishchuk, O. V.** (2012). Iierarkhichni superechnosti ta mizh tserkovna polemika yak vyriiv kryzy ukrainskoho avtokefalnoho rukhu 1990–1993 rr. [Hierarchical Contradictions and Between Church

Polemics as a Discovery of the Crisis of the Ukrainian Autocephalous Movement 1990–1993]. *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»]. Ser. : Istorychne relihiieznavstvo*. 2012. Vyp. 6. S. 180–192. [in Ukrainian]

«Kyivskiy patriarkhat – pomisna ukrainska Pravoslavna tserkva» istoryko-kanonichna deklaratsiia [«Kyiv Patriarchate – Local Ukrainian Orthodox Church» historical and canonical declaration]. 2007. S. 48. [in Ukrainian]

Literaturna Ukraina. 1989. 19 zhovtnia.

Visnyk Rukhu. 1990. №5. S.20

Lyst Ivana Hrechka do o. arkhymandryta Liubomyra Huzara vid 06.09.1989 [Ivan Grechko's letter to Fr. Archimandrite Lubomir Husar from September 6, 1989]. *Pryvatnyi arkhiv Ivana Hrechka*. [in Ukrainian]

Lyst patriarkha Moskovskoho i vsiei Rusi Aleksii II ministru yustytzii Ukrainy V. Onopenko [Letter from Patriarch Alexy II of Moscow and All Russia to the Minister of Justice of Ukraine V. Onopenko]. *Pravoslavna hazeta*. 1994. № 1. S. 3–4. [in Ukrainian]

Muzychenko, Ya. (2007). Rozkol navyvorit [Inside split]. *Ukraina moloda*, № 89, 22 travnia. [in Ukrainian]

Ofitsiinyi sait relihiino-informatsiinoi Sluzhby Ukrainy [Official site of the Religious Information Service of Ukraine]. URL: <http://www.risu.org.ua/>

Pospelovskiy, D. V. (1995). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XX veke [Russian Orthodox Church in the 20th century]. M.: «Respublika». 511 s. [in Russian]

Ustav Russkoy pravoslavnoy tserkvi [Charter of the Russian Orthodox Church]. *Russkaya pravoslavnaya tserkov: Ofits. Sayt otdela vneshnikh tserkov svyazey*. URL: <http://www.mospat.ru/ru/dokumenty/ustav/169/> [in Russian]

Postanovy Arkhiereiskoho soboru RPTs 30–31 sichnia 1990 r. [Resolutions of the Bishops' Council of the ROC January 30–31, 1990]. *Pravoslavnyi visnyk*. 1990. № 4. S. 6–9. [in Ukrainian]

Relihiieznachy slovnyk [Religious Dictionary] (1996) / Za red. profesoriv Kolodnoho A. i Lomovyka B.; Ukr. Asotsiatsiia relihiieznavstv. K.: Chetverta khvyliia. 392 s. [in Ukrainian]

Stotskiy, Ya. V. (1999). Relihiina sytuatsiia v Ukraini: problemy i tendentsiia rozvytku (1988–1998 rr.) [The Religious Situation in Ukraine: Problems and Trends (1988–1998)]. Ternopil. 120 s. [in Ukrainian]

Terelia, Y. (2011). Hrushiv (skorochenyi variant knyhy «Svidok») [Hrushiv (short version of the book «The Witness»)]. Lviv: Dobra knyzhka. 93 s. [in Ukrainian]

Khalikov, R. Vidrozhennia UAPTs ta Sobor 1990 r. [Revival of the UAOC and the Council of 1990]. URL: memorua.org/?p=75 [in Ukrainian]

Chornomorets, Yu. (2015). Suchasna kryza ukrainskoho khrystianstva yak predmet analizu naratyvnoi hermenevtyky [The contemporary crisis of Ukrainian Christianity as a subject of analysis of narrative hermeneutics]. *Relihiia ta sotsium*. № 3. S. 34–40. [in Ukrainian]

Chubatyi, M. (1971). Ukrainska istorychna nauka: (ii rozvytok ta dosiahnennia) [Ukrainian historical science: (its development and achievements)]. Filadelfiia, Pensylvanyia : Provydinnia. 52 s. [in Ukrainian]

Tserkva i suspilstvo v Ukraini: problemy vzaiemovidnosyn (Analitychna dopovid UTsEPD) [Church and Society in Ukraine: Relationship Problems (UCEPS Analytical Report)] (2000). *Natsionalna bezpeka i oborona*. № 10. S. 29–40. [in Ukrainian]

Chyrovskiy, A. (1990). Vidrozhennia UAPTs i Katolytska Halychyna [Revival of the UAOC and Catholic Halychyna]. *Patriarkhat*. №2. S.14–17. [in Ukrainian]

Yartys, A. V. (2013) Ukrainske pravoslav'ia yak etnonatsionalnyi fenomen:rukhn za stvorennia yedynoi Pomisnoi pravoslavnoi tserkvy [Ukrainian Orthodoxy as an Ethno-National Phenomenon: The Movement for the Establishment of a Single Local Orthodox Church]. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny*. № 7. S. 84–94. [in Ukrainian]

Історія культури. Етнологія The history of culture. Ethnology

UDC 323.1:821.161.2

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.18

Надія БІЛИК

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Тернопільського національного економічного університету, вул. Микулинська 46/А, Тернопіль, Україна, 46000 (nadia-biluk@ukr.net).

Nadiia BILYK

Candidate of History, Associate Professor of the department of Information and Socio-Cultural Activity of Ternopil National Economic University, Mykulynetska 46/A, Ternopil, Ukraine, postal code 46000 (nadia-biluk@ukr.net).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3166-7433>

ПРОМОВИ БОГДАНА ЛЕПКОГО ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити промови Богдана Лепкого як один із чинників, що сприяв збереженню національної ідентичності українців у ХХ ст. Окреслити тематику виступів діяча перед українською громадою, наголосивши на їх ролі в поширенні національних духовних цінностей, утвердженні культурної самопрезентації українців поза межами українських етнічних земель. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів, в тому числі аналізу та синтезу, та історичних методів, зокрема історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного. **Наукова новизна** полягає у залученні документів, віднайдених в особовому архіві Б. Лепкого та опублікованих у періодичних виданнях українців. **Висновки.** Промови діяча засвідчують розуміння оратором важливості популяризації української культури та історії України, як складових збереження національної ідентичності сучасників.

Ключові слова: Богдан Лепкий, промовець, національна ідентичність, українська культура, історія України.

THE SPEECHES OF BOHDAN LEPKYI AS A FACTOR OF PRESERVATION OF THE UKRAINIANS' NATIONAL IDENTITY

Summary. *The goal of the research* is to investigate the speeches of Bohdan Lepkyi as one of the factors that contributed to the preservation of the national identity of Ukrainians in the twentieth century. Outline the themes of the speeches made before the Ukrainian community, emphasizing their role in spreading national spiritual values, in affirming the cultural self-presentation of Ukrainians outside Ukrainian ethnic lands. **The research methodology** of the research is based on the integrated application of general scientific methods, such as analysis, synthesis, and historical ones: historical-genetic, historical-comparative, historical-typological and historical-systematic. **The scientific novelty** is the involvement of the documents found in B. Lepkyi's personal archive and published in periodicals by Ukrainians. **Conclusions.** The public figure's speeches indicate the speaker's understanding of the importance of promoting Ukrainian culture and Ukrainian history as components of preserving the national identity of contemporaries.

Key words: Bohdan Lepkyi, speaker, national identity, Ukrainian culture, history of Ukraine.

Постановка проблеми. Богдан Лепкий (1872–1941) – відомий український письменник, вчений, публіцист, перекладач, промовець, педагог, культурно-просвітній і громадсько-політичний діяч. Багатогранна творча спадщина діяча сприяла збереженню національної ідентичності українців у ХХ ст. Патріотичні виступи Б. Лепкого перед українською громадою відіграли вагомий роль у поширенні національних духовних цінностей українства серед сучасників, утвердженні культурної самопрезентації українців поза межами українських етнічних земель. Оцінюючи майстерність митця в царині ораторського мистецтва, сучасник відзначив: «Він був промовцем з Божої ласки, що своїм словом об'єднував українців, де б вони не були» (Bezushko, 1952, p. 14).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літератури дає підстави стверджувати, що значна увага дослідників приділена письменницькій спадщині Б. Лепкого, про що свідчить захист дисертацій з літературознавства. Поза колом наукових зацікавлень лепкознавців залишилась спадщина Б. Лепкого – промовця. Актуальність дослідження окресленої теми не заперечують публікації автора (Вілюк, 2014; Луса, 1996). Окремі промови Б. Лепкого оприлюднено на сторінках другого тому «Вибраних творів» Богдана Лепкого (Леркуї, 2012), впорядкованих автором дослідження в 2012 р.

Мета статті. Застосувавши системний підхід, дослідити промови Богдана Лепкого як один із чинників збереження національної ідентичності українців у ХХ ст., окресливши тематику виступів діяча перед українською громадою.

Виклад основного матеріалу. Ораторські здібності Б. Лепкого яскраво виявились ще в дитинстві, коли малий Богдан збирав хлопців і дівчат у сільській stodolі та при імпровізованому престолі «правив вечірню і говорив проповіді», на які охоче приходили й дорослі. Бувало не раз, що в його батька, греко-католицького священника Сильвестра Лепкого, в церкві майже не було парафіян. Коли ж о. Сильвестр виходив з Божого храму, то переконувався, «що малий «Бодьо» робить йому конкуренцію, бо на вечірні в stodolі мав більше парохіян, ніж батько в церкві» (Lishchynskiy, 1941, p. 2). Ці ліричні спогади про побут сім'ї Лепких на Тернопільщині належать близькому родичеві – о. Іванові Ліщинському (псевдонім – Бориславський). Водночас, швагро Б. Лепкого згадує про о. Йосифа Теодоровича, вірменського пароха в Бережанах, а згодом Львівського архієпископа, на проповіді якого з радістю приходила чисельна бережанська інтелігенція. Насамперед, о. Йосиф, на думку мемуариста, став прикладом оратора для Б. Лепкого, в той час учня бережанської гімназії, йому ж, до певної міри, міг завдячувати майбутній митець «свою золотоусту красномовність» (Lishchynskiy, 1941, p. 2).

Близкучі здібності Б. Лепкого як промовця та декламатора не залишились поза увагою дирекції бережанської польської державної гімназії, у якій хлопець навчався впродовж 1884–1891 рр. Як згадував діяч у спогадах п. н. «Казка мого життя. Бережани», не було святкової «імпрези», де б він не виступав з «рецитацією». Особливо запам'ятались юнакові урочистості з нагоди ювілею Тараса Шевченка в навчальному закладі. Про цей пам'ятний момент у своєму житті Б. Лепкий писав: «Де б я не промовляв на Шевченкових святах: і в Кракові, і у Львові, і у Відні та в Берліні, і в Гусятині та в Боршеві, але ніде й ніколи не був такий схвилюваний і зворушений до глибини душі, як тоді, коли в Бережанах на гімназійному концерті в честь Шевченка виголошував його «Думи мої». І ніколи цей безсмертний твір не здався мені таким гарним, як тоді» (Леркуї, 1991, p. 531).

Після закінчення Львівського університету в 1895 р. Б. Лепкий розпочав педагогічну кар'єру у бережанській польській державній гімназії на посаді суплента (заступника вчителя – *авт.*), викладаючи польську, німецьку та українську мови. Приготування до занять не становили великих труднощів, тому весь вільний час він присвячував культурно-просвітній праці. Зокрема, брав активну участь у відомому галицькому хорі «Боян», грав на сцені драматичного гуртка, що діяв при бережанській філії Товариства «Просвіта». Особливої популярності серед української громади набули промови Б. Лепкого та його декламації поетичних творів. Останні, за словами сучасника, «сильно розворушували дрібно містечкову інтелігенцію й швидко зробили йому заслужену славу одного з найкращих галицькоукраїнських рецитаторів та промовців. З цього часу й почалися його безнастанні публічні виступи» (Kuzelia, 1924, p. 37).

Згодом Б. Лепкий виступав із промовами перед українською громадою в Кракові, Варшаві, ін. польських містах, що сприяло поширенню національних духовних цінностей, утвердженню культурної самопрезентації українців поза межами

українських етнічних земель. Відомий діяч українського національно-державного відродження кінця XIX – початку XX ст. репрезентував перед чужинцями українську націю, її здобутки на ниві культури.

Насамперед, Б. Лепкого радо вітали в Галичині. Оратора «закликали до Львова, Станіслава, Коломиї, Нового Санча й Чернівців на великі свята народні, як ось на ювілей Лисенка, на Шевченкові роковини тощо» (Kuzelia, 1924, p. 40). Збереглися чисельні відомості про виступи письменника та культурно-громадського діяча перед галицьким суспільством. Український поет П. Карманський у спогадах залишив надзвичайно яскраву характеристику постаті свого приятеля, якого назвав одним з найпопулярніших галицьких промовців і декламаторів початку XX ст. Так, про цю грань таланту сучасника він писав: «Богдан Лепкий відомий усім із святкової естради. Ні одне важніше національне свято не обійшлося без його продукції власних творів. Струнка, гарна й певна себе постава, милий, м'який, ліричний голос, пафос, який так легко промовляє до чуття навіть дерев'яних людей, – все те робило Лепкого найбільш популярною постаттю на галицькому ґрунті» (Karmanskyi, 1936, p. 43).

Також Б. Лепкий був відомий як декламатор поетичних творів. Особливо майстерно він виголошував власні вірші. Вроджені аристократичні та ораторські здібності, інтелігентна зовнішність робили прізвище митця не менш популярним, ніж «ім'я Франка, що своїх творів не умів відповідно гарнірувати» (Karmanskyi, 1936, p. 42). Митця запрошували на відкриття культурно-громадських і політичних заходів, що відбувались у Галичині на межі XIX–XX ст. За словами журналіста М. Голубця, «мало котра з культурно-національних імпрез у краю відбувалася без його вступного слова чи рецитації віршів» (Holubets, 1943, p. 9). Виступи промовця завжди викликали надзвичайне захоплення слухачів, оскільки виховували у них почуття національної гордості за українську націю та її славне минуле.

Великого резонансу в Галичині набули святкові урочистості з нагоди століття від дня народження Т. Шевченка, яке відзначали в 1914 р. У Львові відбувся великий концерт, на ювілей Кобзаря з'їхалися представники зі всієї Галичини. Про виступ Б. Лепкого на сцені Спортової палати залишив власні спогади український поет Р. Купчинський. Мемуарист вважав митця «найближчим» з усіх передвоєнних галицьких письменників. Свої враження він описав у наступних рядках: «Тоді я вперше побачив Богдана Лепкого. Він декламував свій вірш у честь Шевченка: «Благословенна най буде година, / І та хатина, і село / Що Україні принесло / З великих – найбільшого сина». Зробив на мене величезне вражіння не тільки своїм віршем, але й своєю появою. Високий, стрункий, з гарно різьбленим лицем, з лагідними синіми очима і білим високим чолом. Його голос, м'який, а звучний, мав щось сердечно теплого в своїй красці. Для мене це був вимріяний тип поета» (Kurchyński, 1991, p. 12).

28 червня 1914 р. у Львові пройшов перший краєвий здрив «Соколів» і «Січей». Ця вагома подія в суспільно-політичному житті Галичини репрезентувала відродження військових традицій українського козацтва. Перед тисячним зібранням українців Б. Лепкий виголосив свій вірш «Два голоси», який був написаний митцем у 1911 р. Поет піднісся у творі до пророчих узагальнень, виступив провісником майбутніх подій початку XX ст., коли українська національна ідея стала актуальною для широкого загалу. Промовець звернувся до сучасників, які потрапили в «зневіру», із закликом «бути готовими до бою». Розчарованим країнам він протиставив позицію справжніх патріотів, які сповнені «надії» й готові боротись за незалежність України. У вірші «Два голоси» Б. Лепкий задекларував політичне кредо митця-патріота: він говорив про підземний дзвін «могил» і голос «Слави», він бачив дорогу до «Волі» й сповіщав усім про «близький час», коли Україна стане єдиною державою, кордони якої простягнуться «ген на Дін». Цей виступ набув ще більшого резонансу, коли на другий день після свята в Сараєво вбито спадкоємця австрійського престолу, що

зумовило початок Першої світової війни та новий етап у боротьбі за українську незалежність.

Наступ російських військ змусив Б. Лепкого з родиною емігрувати до Відня. В австрійській столиці діяч одним із перших галичан став у 1914 р. співробітником Союзу визволення України (СВУ). За словами учасника тих подій, виступи митця користувалися надзвичайною популярністю серед української еміграції незалежно від її політичних переконань, оскільки його бачили «як промовця і на поминках радикала Павлика, і на академії в честь гр.-кат. митрополита (А. Шептицького – *авт.*) [...]». Для нього обидва вони, хоч програмово так далекі від себе, були визначними й заслуженими українцями» (Kuzelia, 1924, р. 63).

Богдан Лепкий був одним з організаторів і духовних лідерів Українських Січових Стрільців (УСС). У Відні він брав участь у засіданнях «Боевої Управи», не раз виступав перед загонами УСС, надихаючи їх своїм полум'яним словом на подвиг заради України.

У листопаді 1915 р. діяч під проводом СВУ був направлений до роботи в німецьких таборах для українських військовополонених російської армії. Спочатку в Раштаті, а з лютого 1916 р. у Вецлярі письменник читав лекції в організованому «людовому університеті». Як «переконаний державник, великий прихильник політичної емансипації нашого пригнобленого й приниженого чужою неволею селянства й ентузіастичний проповідник великої цінності нашої питомої української культури, Лепкий з цілим жаром культурного бєєвика кинувся у різноманітний, високохвилюючий вир таборового життя та старався виповнити його рідним, національним змістом», – писав З. Кузеля про діяльність Б. Лепкого у таборах упродовж 1916–1920 рр. Саме промови та виклади митця, як підкреслив біограф письменника, спричинилися найбільше до національного освідомлення тисяч українців, колишніх вояків російської армії (Kuzelia, 1943, р. 2).

За цей період в особовому архіві Б. Лепкого збереглися автографи промов, виголошених оратором на вічах і святкових урочистостях перед українськими військовополоненими у таборах чи представниками української еміграції в Берліні. Серед них варто виділити такі, як «Промова з нагоди посвячення пам'ятника померлим українцям, полоненим царської армії у Вецлярі над Ляном» (1917 р.), «Слово на Святому Вечорі 1918 р. в таборі українських полонених у Вецлярі» (1918 р.), промова «Прийди до нас» (1917 р.), промова на Шевченковому святі в Берліні (1920 р.), промова «Свято 22 січня» (Берлін, 1921 р.). Ці зразки красномовства утверджували культурну самопрезентацію українців поза межами українських етнічних земель.

Промова «Прийди до нас» була виголошена Б. Лепким 7 липня 1917 р. у Відні на концерті, присвяченому Т. Шевченкові. Оратор наголосив, що саме Кобзар є найбільшим «єдинителем» української землі й українського народу по обидва боки Збруча. Митець пристрасно закликав дух великого сина України стати на чолі нації і піти з нею «на зустріч тому валови заглади, що з гуком, ревом, з реготом пекольним на нас іде. Щоби ми той вал від нашої землі і від нашого народу відперли, щоби ми діждалися тої великої хвилини миру, побіди правди над брехнею, волі над неволею, життя над смертю, ідеї над безідейністю і щоби ми вже раз пом'янули тебе тихим словом, а голосним ділом в новій, свобідній нашій Україні – прийди!» (Bilyk, 2010, р. 204). Промовець наголосив на символах, що відіграють основну роль у творах Т. Шевченка: мир, правда, воля, життя, ідея, слово, діло, вільна Україна.

Після переїзду до Берліна в 1921 р. Б. Лепкий виступав на концертах і маніфестаціях українців. Як зазначив З. Кузеля, «його промови робили завсїгда надзвичайне вражіння, бо ж Лепкий вроджений і природній оратор» (Kuzelia, 1943, р. 2). Популярністю також користувались і лекції митця на «Курсах українознавства».

Як підсумок подвизницької праці діяча на ниві утвердження національної самосвідомості українців варто процитувати слова Б. Лепкого, виголошені ним на

ювілейному вечорі письменника, влаштованому 9 листопада 1922 р. за сприяння посольства Української Національної Республіки в Берліні: «Всі ми, я і мої покійні та живі ще товариші пера, настроєні були на цей акорд – акорд визвольної ідеї, акорд праці для здійснення наших народних ідеалів, акорд віри, що наша слухна й справедлива справа не пропаде, а вийде переможцем» (Леркуї, 1922).

Після повернення до Кракова у кінці 1925 р. розпочався новий період у кар'єрі Б. Лепкого-промовця. Публікація історичної епопеї про гетьмана І. Мазепу зумовила широку популярність письменника в Галичині у міжвоєнний період. Українці зі Львова, Чернівці, Варшави, Кракова та ін. міст запрошували Б. Лепкого до виступу на різноманітних академіях, присвячених визначним постатям чи датам в історії України. В особовому архіві Б. Лепкого збереглися такі автографи діяча: «Промова в 121-у річницю з дня народження Т. Шевченка» (1935 р.), «Промова на концерті в пошану Ю. Федьковича» (Львів, б. д.), «Поклін поетові» (промова на концерті в пошану І. Франка; Львів, 28 травня 1933 р.), промова з приводу смерті М. Грушевського (1934 р.), промова «950 літ Хрещення Русі-України», виголошена на академії в Кракові 20 листопада 1938 р. (Lev, 1976, p. 350).

Дослідник В. Безушко писав про відомі серед українського громадянства чисельні промови митця, присвячені визначним діячам українства. У спадщині Б. Лепкого-красномовця він виділив виступи з нагоди відкриття пам'ятника І. Франкові на Личаківському кладовищі у Львові (1933 р.) та промову про І. Мазепу, котрі назвав «високовартісними» (Bezushko, 1952, p. 14). Не відмовлявся Б. Лепкий виступити перед жителями провінційних міст Галичини, зокрема, часто відвідував Бережани, також виступав у Кременці, Гусятині, Борщеві тощо. У вересні 1929 р. письменник відвідав Тернопіль, де в переповненій залі будинку Міщанського братства прочитав уривок з «Полтави» (частини історичної епопеї «Мазепа») про зустріч Івана Мазепи з Мотрею Кочубеївною на руїнах Батурина (Bezushko, 1952, p. 14).

Два виступи Б. Лепкого – «Велика традиція українського народу не дасть йому загинути» (Варшава, 1939 р.) та вступне слово на вечорі стефаникових творів (Краків, 9 лютого 1937 р.) – опубліковано у львівському часописі «Новий час», що дало змогу ознайомитися з ними найширшим колом суспільства.

Варто окреслити генезу промови митця на засіданні польського сенату 13 березня 1939 р. У 1938 р. за вагомих внесок у налагодження польсько-українського порозуміння президент II Речі Посполитої іменував Б. Лепкого сенатором. Парламентську діяльність діяч розглядав як дієвий засіб у відстоюванні інтересів українського шкільництва, котре зазнавало переслідувань з боку польської адміністрації. Саме незадовільному станові української освіти була присвячена його промова (польською мовою) перед польськими сенаторами у Варшаві. Парламентарій виступив на захист української школи, підкреслив необхідність навчання рідною мовою, що є засобом формування національної ідентичності. Також виступ сенатора містив короткий огляд історії української культури від княжих часів до сучасних, що узагальнив провідні ідеї культурологічної концепції митця, а саме: самодостатність національної культури, західноєвропейська орієнтація України, відкритість української культури до світу, трансляційна функція української культури в силу геополітичного становища України (Bilyk, 2014, pp. 52–58). Цей виступ характеризував Б. Лепкого як людину зі сформованими поглядами на проблеми, що турбували українську суспільність у кінці 30-х рр. XX ст. Керуючись загальнолюдськими цінностями в їх вирішенні, промовець виступив за збереження та розвиток української культури.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Варто зазначити, що перелік промов є неповний, оскільки віддаль у часі, трагічні події в історії України та заборона імені Б. Лепкого у часи тоталітарного режиму призвели до втрати архівних документів. Та навіть ця невелика частина ораторської спадщини митця ілюструє

яскравий талант Б. Лепкого-промовця. Майстерно володіючи словом, діяч будив патріотичні почуття в українському суспільстві, тим самим відіграв роль одного з ідеологів українського національно-визвольного руху ХХ ст.

Бібліографія

- Безушко, В.** (1952). Богдан Лепкий. Філадельфія. 21 с.
- Білик, Н.** (2014). Богдан Лепкий як ідейний натхненник українського народу. *Психологія і суспільство*. 4. Тернопіль. С. 52–58.
- Білик, Н.** (2010). Постать Тараса Шевченка в культурологічній спадщині Богдана Лепкого. *Україна–Європа–Світ: зб. наук. праць*. Вип. 5. Ч. 1. Тернопіль. С. 200–204.
- Голубець, М.** (1943). Життєвий шлях Б. Лепкого. *Богдан Лепкий. 1872–1941: зб. у пошану пам'яті поета*. Краків-Львів. С. 8–12.
- Карманський, П.** (1936). Бодь. *Українська богема*. Львів. С. 39–43.
- Кузеля, З.** (1924). Богдан Лепкий. Біографічний нарис. *Золота Липа*. Берлін. С. 9–89.
- Кузеля, З.** (1943). Богдан Лепкий у Німеччині (з приводу других роковин смерті поета). *Краківські вісті*. Ч. 156. С. 2.
- Купчинський, Р.** (1991). Жмут споминів про Богдана Лепкого. *Україна*. 14. С. 12.
- Лев, В.** (1976). Богдан Лепкий. 1872–1941. Життя і творчість. Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто. 399 с.
- Лепкий, Б.** (2011). Вибрані твори: у 2 т. Київ. Т. 2. 616 с.
- Лепкий, Б.** (1991). Казка могого життя. Бережани. *Твори: у 2 т. Київ. Т. 2. С. 447–611*.
- Лепкий, Б.** (1922). Промова на ювілейному вечорі, влаштованому посольством УНР у Німеччині 1922 р. *Тернопільський обласний музей Б. Лепкого в Бережанах*.
- Лиса, Н.** (1996). Богдан Лепкий в духовній історії України. Чикаго-Тернопіль. С. 38–52.
- Ліщинський, І.** (1946). Релігійність Богдана Лепкого (спогад). *Нові дні*. Ч. 29. С. 2.

References

- Bezushko, V.** (1952). Bohdan Lepkyi [Bohdan Lepkyi]. Philadelphia. 21 p. [in Ukrainian].
- Bilyk, N.** (2014). Bohdan Lepkyi yak ideyniy natkhnennyk ukrainskoho narodu [Bohdan Lepkyi as the ideological inspirer of the Ukrainian people]. *Psykhohohiia i suspilstvo*. 4. Ternopil. Pp. 52–58 [in Ukrainian].
- Bilyk, N.** (2010). Postat Tarasa Shevchenka v kulturolohichnii spadshchyni Bohdana Lepkoho [The figure of Taras Shevchenko in the cultural heritage of Bohdan Lepkyi]. *Ukraina–Ievropa–Svit: zb. nauk. prats*. Vyp. 5. Ch. 2. Ternopil. Pp. 200–204 [in Ukrainian].
- Holubets, M.** (1943). Zhyttievyy shliakh B. Lepkoho [Life path of B. Lepkyi] *Bohdan Lepkyi. 1872–1941: zb. u poshamu pamiati poeta*. Krakow-Lviv. Pp. 8–12 [in Ukrainian].
- Karmanskyi, P.** (1936). Bod [Bod]. *Ukrainska bohema*. Lviv. Pp. 39–43 [in Ukrainian].
- Kuzelia, Z.** (1924). Bohdan Lepkyi. Biohrafichnyi narys [Bohdan Lepkyi. Biographical sketch]. *Zolota Lyra*. Berlin. Pp. 9–89 [in Ukrainian].
- Kuzelia, Z.** (1943). Bohdan Lepkyi u Nimechchyni [Bohdan Lepkyi in Germany]. *Krakovski visti*. Ch. 156. P. 2 [in Ukrainian].
- Kupchynskyi, R.** (1991). Zhmut spomyniv pro Bohdana Lepkoho [A shudder of memories of Bohdan Lepkyi]. *Ukraina*. 14. P. 12 [in Ukrainian].
- Lev, V.** (1976). Bohdan Lepkyi. 1872–1941. Zhyttia i tvorchist [Bohdan Lepkyi. 1872–1941. Life and creativity]. New York-Paris-Sydney-Toronto. 399 p. [in Ukrainian].
- Lepkyi, B.** (2011). Vybrani tvory. [Selected works]: In 2 vol. Kyiv. Vol. 2. 616 p. [in Ukrainian].
- Lepkyi, B.** (1991). Kazka moioho zhyttia. Berezhany [The tale of my life. Berezhany]. *Tvory*: In 2 vol. Kyiv. Vol. 2. Pp. 447–611 [in Ukrainian].
- Lepkyi, B.** (1922). Promova na yuvileinomu vechori, vlashtovanomu posolstvom UNR u Nimechchyni 1922 r. [Speech at the anniversary dinner hosted by the UNR Embassy in Germany 1922]. *Ternopil'skyi oblasnyi muzei B. Lepkoho v Berezhanaakh*.
- Lysa, N.** (1996). Bohdan Lepkyi v dukhovnii istorii Ukrainy [Bohdan Lepkyi in the spiritual history of Ukraine]. Chicago-Ternopil. Pp. 38–52 [in Ukrainian].
- Lishchynskyi, I.** (1946). Relihiinist Bohdana Lepkoho (spohad) [The religiosity of Bohdan Lepkyi (memory)]. *Novi dni*. Ch. 29. P. 2 [in Ukrainian].

UDC 94:351.751.5:070.18(477) «1920/1990»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.19

Юрій ЛЕВЧЕНКО

кандидат історичних наук, завідувач інформаційно-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Україна, м. Київ, вул. Пирогова, 9, 01601 (hicj@i.ua)

Yurii LEVCHENKO

PhD hab. (history), Head of the Information and Bibliography partition Scientific Library of the National Dragomanov Pedagogical University, Ukraine, Kiev, st. Pirogov, 9, postal code 01601 (hicj@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6431-7275>**КНИЖКОВИЙ СПЕЦФОНД ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ**

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити книжковий спецфонд як унікальне історичне явище в бібліотечній галузі, що виникло на основі радянської цензурної політики. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, науковості, хронології, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу та узагальнення. Методи історизму та об'єктивності незалежно від стереотипів та суспільно-політичних суджень, дозволили максимально достовірно дослідити причини виникнення спецфондів у бібліотеках УРСР, методику їх поповнення та умови функціонування. Хронологічний метод дав змогу розкрити у часовій послідовності (із середини 20-х рр. ХХ ст. до 1990 р.) виявити етапи поповнення спецфондів забороненою з політичних мотивів літературою. **Наукова новизна** полягає у створенні та ґрунтовному розкритті періодизації функціонування спецфондів, відповідно до внутрішньополітичних змін в СРСР. Вона складає сім періодів: 1) 20-ті рр. ХХ ст. початковий період виникнення спецфондів у РСФРР та їх поширення в Україні (УСРР); 2) 30-ті – початок 40-х рр. ХХ ст. – розширення мережі спецфондів у бібліотеках та створення умов їх функціонування; 3) 1941–1944 рр. існування спецфондів у роки нацистської окупації; 4) друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст. період повоєнних сталінських репресій; 5) друга половина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст. час «поміркованого» функціонування за «хрущовської відлиги»; 6) друга половина 60-х – середина 80-х рр. ХХ ст. – період «застою»; 7) 1987–1990 рр. завершальний період за «перебудови» та політики «гласності». **Висновки.** Спецфонд – це унікальне історичне явище, що виникло в умовах радянської тоталітарної системи державного управління й було проявом цензурної політики у межах бібліотечної галузі. Вони утворювались, як темні відділи бібліотек, де зберігалась література, що була заборонена для вільного поширення в СРСР (УРСР – як його складової) з ідеологічних та політичних мотивів. Сюди потрапляли: видання противників більшовицького режиму; література, яка суперечила комуністичному будівництву; праці сталінських «ворогів народу»; видання з «політичними дефектами»; офіційно заборонені органами цензури видання; емігрантські та іноземні видання, зміст яких суперечив офіційним установкам радянської влади. Зважаючи на унікальність спецфондівської літератури, відділи спецфондів мали унікальний статус у бібліотеці: їх фонд зберігався в закритих приміщеннях; особовий склад працівників формувався з представників Комуністичної партії та радянських «функціонерів»; відділ співпрацював із органами державної безпеки; доступ до видань спецфонду був обмежений – переважно для науковців за спеціальним клопотанням.

Ключові слова: спецфонд, історичне явище, цензура, заборонена література.

BOOKS SPECIAL FUND AS A HISTORICAL PHENOMENON

Summary. *The purpose of the research* of the study is to unveil the book special fund as a unique historical phenomenon in the library industry that emerged on the basis of Soviet censorship policy. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity, scientificity, chronology, as well as the use of common scientific methods of analysis, synthesis and generalization. Methods of historicism and objectivity, irrespective of stereotypes and socio-political judgments, made it possible to investigate as accurately as possible the causes of the emergence of special funds in libraries of the Ukrainian SSR, the methods of their replenishment and the conditions of functioning. The chronological method made it possible to reveal in a time sequence (from the mid-1920s to 1990) the stages of replenishment of special funds forbidden by political motives for literature. **The scientific novelty** is the creation and thorough disclosure of the periodization of the

operation of special funds, in accordance with internal political changes in the USSR. It consists of seven periods: 1) 20-ies of the twentieth century the initial period of emergence of special funds in the RSFSR and their distribution in Ukraine (Ukrainian SSR); 2) 30's – beginning of 40's of XX century expanding the network of special funds in libraries and creating conditions for their functioning; 3) 1941–1944 existence of special funds during the Nazi occupation; 4) the second half of the 1940s – the beginning of the 1950s the period of post-war Stalinist repression; 5) the second half of the 50's – the beginning of the 60's of the XX century the period of «moderate» functioning under the «Khrushchev thaw»; 6) the second half of the 60's – mid 80's of the XX century «stagnation» period; 7) 1987–1990 is the final period for «perestroika» and «publicity» policies. Conclusions. The special fund is a unique historical phenomenon that emerged in the context of the Soviet totalitarian system of public administration and was a manifestation of censorship policy within the library industry. They were formed as secret departments of libraries, which kept the literature, which was forbidden for free distribution in the USSR (the Ukrainian SSR – as its component) for ideological and political reasons. These include: the publication of opponents of the Bolshevik regime; literature that contradicted communist construction; the works of Stalin's «enemies of the people»; publications with «political defects»; officially banned by censorship by the publication; migrant and foreign editions, the content of which contradicted the official installations of the Soviet authorities. Due to the uniqueness of the special fund literature, the special fund departments had a unique status in the library: their stock was closed indoors; the personnel of the workers were formed from representatives of the Communist Party and Soviet «functionaries»; the department cooperated with national security agencies; access to the special fund's publications was restricted – mainly to scholars on special request.

Key words: «spetsfond» (special fund), historical phenomenon, censorship, banned literature.

Постановка проблеми. Впродовж 1921–1991 рр. Україна перебувала у складі СРСР, стільки ж діяла жорстка цензурна політика, що передбачала недопущення поширення «шкідливих» і «небажаних» ідей, шляхом контролю за розповсюдженням інформації. Централізовано й систематично вона почала здійснюватися після створення 1922 р. Головліту. У цей час при бібліотеках починають створюватись відділи спеціального зберігання (спецфонди), у яких закривались видання, що суперечили офіційній ідеології. У радянський період префікс «спец» (від – слова «спеціальний») мав особливе значення чогось інакшого, утаємниченого, недоступного та забороненого, що звичай було прямо або опосередковано пов'язаного із органами державної безпеки. Починаючи з 20-х років ХХ ст., у бібліотеках СРСР проводились масові чистки книжкових фондів від «застарілих» та «ідеологічно-шкідливих» видань котрі, об'єднувались в окремих недоступний для читачів фонд, який для виокремлення від загального отримав префікс «спец». Таким чином, у бібліотечній, цензурній, а згодом історичній галузях виник новий термін – спецфонд.

Метою статті є дослідити спецфонд як унікальне історичне явище бібліотечної галузі, яке виникло на основі радянської цензурної політики. Реалізація мети передбачає: 1) розкрити періодизацію функціонування спецфондів в Україні (Українській РСР); 2) висвітлити причини їх виникнення, методіку формування і поповнення, а також умови функціонування.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Перші розвідки про спецхрани з'явилися ще у СРСР в період «перебудови» – це праці А. Шикмана (Shikman, 1988, р. 3–12), С. Білоконя (Bilokin, 1990, р. 69–76), С. Джимбінова (Dzhimbinov, 1990, р. 243–254). У Російській Федерації дослідженню бібліотечних спецхранів присвячені ґрунтовні праці К. Лютової (Lyutova, 1999), М. Зеленова (Zelenov, 2000, р. 129–141), Н. Махотіної (Makhotina, 2008, р. 29–34), Б. Ємельянова (Yemelyanov, 2015, р. 188–195) та К. Шарاپової (Sharapova, 2018, р. 25–29). В історії України книжкові «спецхрани» згадують в межах радянської цензурної політики В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький (Danilenko, 1991, р. 178–179), В. Баран (Baran, 1996, р. 252–265), В. Очеретянко (Ocheretianko, 2000, р. 43–44), Ю. Шаповал (Sharoval, 2001, р. 162), О. Федотова (Fedotova, 2009, р. 126–136), Т. Стоян (Stoian, 2010, р. 231–232), С. Білокінь (Bilokin, 2017, р. 123–126) та ін. Окремі згадки про спецфонди

містяться в працях, присвячених історії бібліотек України (Dubrovina, 1998, p. 168–200; Bur'ian, 2004, p. 102–104; Napchenko, 2006, p. 59–60; Yerofieieva, 2007, p. 6; Dubrovina, 2009, p. 144–145; Karakoz, 2017, p. 80–83). Частина наукових праць з проблематики спецфондів стосується на розкриття історії їх функціонування в окремих бібліотеках – О. Федотової (Книжкова палата України) (Fedotova, 2000, p. 26–29; Fedotova, 2002, p. 28–29), Т. Боряк (Державна наукова архівна бібліотека м. Києва) (Boriak, 2009, p. 14–19), Л. Кусий (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника) (Kusyi, 2015), Н. Борисенко (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка) (Borysenko, 2018, p. 48–54), Т. Кароева (Вінницька окружна бібліотека ім. К. А. Тімірязєва) (Karoieva, 2017). Окремо варто згадати праці Є. Сипко (Sypko, 2002, p. 44–45), О. Устіннікової (Ustinnikova, 2002, p. 33–34), Л. Дояр (Doiar, 2018, p. 49–52) створені на основі літератури, що раніше зберігалась у спецфондах. На завершення історіографічного огляду слід вказати, що вже існують бібліографічні покажчики, укладені на основі спецфондів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (1993) та Книжкової палати України (2003).

Виклад основного матеріалу. Відділ спеціального зберігання, закритий фонд, спецфонд, спецхран – синонімічні назви історичного явища в Радянському Союзі, безпосередньо пов'язаного з цензурною політикою та бібліотечною справою. У спецфондах через органи цензури систематично та цілеспрямовано закривалась література, що не відповідала офіційно-ідеологічним установкам правлячої Комуністичної партії. У перші роки існування радянської влади в Росії (РСФРР) до спецфондів потрапляла «політична література» противників більшовицького режиму, з утвердженням влади більшовиків та утворенням СРСР – література, яка суперечила комуністичному будівництву. Від 30-х до кінця 80-х рр. XX ст. – література, видана в СРСР, що входила у «Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної сітки» та подібні проскрипційні списки, а також особливі вказівки державних органів. Автоматично до спецфондів потрапляли зарубіжні та емігрантські видання: книги, журнали, газети, адже вони містили «буржуазні фальсифікації» та «шкідливу» інформацію.

Прототипи спецфондів почали виникати в РСФРР під час революції та громадянської війни 1917–1922 рр. Це були окремі таємні відділи при бібліотеках та архівах, що зберігали інформацію, доступну лише для представників вищих партійних та державних органів – Ради Народних Комісарів (далі – РНК), Всеросійської надзвичайної комісії та ЦК РКП(б). З 1921 до 1923 р. у РСФРР офіційно створено перші три «спецхраны» в Російській центральній книжковій палаті (Москва), бібліотеці Рум'янцевського музею (Москва) та Петроградській Публічній бібліотеці (Петроград (Санкт-Петербург)) (Zelenov, 2000, p. 132; Makhotina, 2008, p. 261; Makhotina, 2014, p. 21). В Україні спецфонди виникають після утвердження радянської влади у середині 20-х рр.

Загалом, періодизація функціонування спецфондів в Україні можна поділити на сім взаємопов'язаних періодів. Вони відповідають внутрішньополітичним змінам у СРСР та вирізняються тематикою літератури, що надходила до них (Fedotova, 2004, p. 91; Bilokin, 2009, p. 35).

У перший період (20-ті рр. XX ст.) спецфонди виникають, як місце схову та концентрації «незручної» для більшовицької влади літератури. У політичному вимірі це час становлення радянської влади в Україні та її радянізація. Тоді ж виникають органи політичної цензури («Головліт» – Головне управління у справах літератури та видавництва при Народному комісаріаті просвіти РРФСР (1922 р.) та Центральне управління у справах друку при Народному комісаріаті освіти УСРР (1922 р.), що у 1925 р. перетворилося на «Укрговліт» – Головне управління в справах літератури та видавництва УСРР), до сфери діяльності яких входив контроль за творами друку. Перший відповідав за контроль над виданою літературою, а другий – здійснював

цензурний нагляд за літературою, що мала вийти. Разом з Головлітом, цензурною політикою займались державно-партійні органи (Державне політичне управління, Народний комісаріат освіти), які своїми наказами, інструкціями та директивами щодо вилучення «шкідливої» літератури («Інструкції по перегляду книжкового складу бібліотек» (1923), «Звернення» до всіх бібліотек про відокремлення й опечатування книг «контрреволюційного та релігійного характеру» (1924), Інструкція НКО «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку (1925)) сприяли утворенню спецфондів при найбільших бібліотеках Української СРР (Shapoval, 2001, p. 163–164; Fedotova, 2000, p. 24; Dubrovina, 2009, p. 144; Fedotova, 2017, p. 29–30; Borysenko, 2018, p. 49).

У цей час до спецфондів потрапляла: література, видана в царський період; білогвардійська та білоемігрантська література; релігійна література; література «контрреволюційних» урядів України періоду революції – Центральної Ради, Української Народної Республіки, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії, «Петлюрівщини», «Махновщини», Отаманщини; агітаційна література «контрреволюційних» партій і течій (меншовиків, кадетів, есерів); філософська, психологічна, етична, окультна, магічна, популярна, еротична, порнографічна, економічна, історична, антисемітська, шовіністична, педагогічна, природознавча, дитяча література та белетристика, що за змістом суперечить завданням соціалістичного будівництва; радянська «ідейно і політично невитримана» література (Danylenko, 1991, p. 178; Syrko, 2002, p. 44; Ustinnikova, 2002, p. 34 ; Karakoz, 2017, p. 74; Doiar, 2018, p. 50–51).

Другий період (30-ті – початок 40-х рр. ХХ ст.) припадає на час сталінських репресій в СРСР – політичні читки в ВКП(б), боротьба з куркульством, депортації селян у Сибір, Голодомор-Геноцид 1932–1933 рр., створення системи ГУТАБ, боротьба проти «ворогів народу», «націоналістів», «шкідників» тощо. Відповідно, інформація про репресованих осіб та «незручні» для більшовицької влади події поділяла закриватись у спецфондах, що стали виникати масово в бібліотеках загальносоюзного, республіканського та обласного значень. Так, 25 жовтня 1938 р. видано спільний наказ керівників РНК СРСР та Головліту про організацію спеціальних фондів у бібліотеках, за яким вони створювались при: бібліотеках загальносоюзного значення, центральних республіканських і автономних бібліотеках, республіканських книжкових палатах, обласних бібліотеках, бібліотеках міст крайового та союзного підпорядкування. До наказу додавалась інструкція про порядок обліку, зберігання та користування спецфондівською літературою. У цей час, Головліт стає основним цензурним органом, зокрема, до його функцій входили: конфіскація видань, що не підлягають поширенню, та складання списків заборонених до поширення книжок. У цей період виникає основний метод вилучення «небажаної» літератури – «проскрипційні списки» Головліту двох видів: «Зведені списки літератури, що підлягають вилученню, з продажу, бібліотек та навчальних закладів» та «Списки осіб, твори яких підлягають конфіскації». У бібліотеках з'являються перші інструкції та правила щодо роботи зі спецфондами: «Правила як опрацювати, переаховувати та видавати ідеологічно шкідливу літературу» (1931), Інструкція з вилучення літератури та карток із загального каталогу (1933). Усе це сприяло поділу бібліотечних фондів на дві частини – відкрити (загальнодоступну) для читачів та закрити – спецфонд (Goryaeva, 1997, p. 492–493; Fedotova, 1999, p. 29; Shapoval, 2001, p. 172–173; Fedotova, 2009, p. 140; Kusi, 2015, p. 17; Bilokin, 2017, p. 117–118).

У цей час до спецфондів потрапляли: праці колишніх керівників жовтневого перевороту, що програли боротьбу за владу в СРСР Сталіну та перетворились на «ворогів народу» – Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, М. Бухаріна, О. Рикова,

К. Радека, Х. Раковського та ін.; праці про вищевказаних осіб та публікації де згадуються їх імена або згадуються цитати з їх творів; праці представників «розстріляного відродження» – В. Підмогильного, В. Поліщука, М. Вороного, М. Куліша, М. Хвильового, Є. Плужника, М. Зерова та ін.; праці репресованих осіб за сфабрикованими за справами «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації» тощо; переклади праць В. Леніна українською мовою, що були здійснені «ворогами народу» (Bilokin, 1990, p. 71–72; Danylenko, 1991, p. 178–179; Karakoz, 2017, p. 98–101).

У 1939–1940 рр. в новоприєднаних до УРСР областях при великих бібліотеках також почали виникати спецфонди, куди збирались офіційно заборонена література за списками Головліту СРСР та УРСР, а також «шкідлива» для радянського режиму україномовна книжкова продукція – белетристика, публіцистика, художня, церковно-релігійна, наукова та історична література, що виходила від 1917 до кінця 30-х рр. (Shyliuk, 2013, p. 144; Kusi, 2015, p. 17–19).

Третій період (1941–1944 рр.) відповідає періоду окупації України під час німецько-радянської війни. Це особливий час коли спецфонди зазнали найбільших руйнувань – знищувались співробітниками бібліотек, як «небезпечна» література під час відступу радянських військ та вивозились спеціальними нацистськими «культурними» організаціями (здійснювали вивчення комунізму з ідеологічною метою) Зондеркомандою «Кюнсберг» та «Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга» до Третього рейху (Onyshchenko, 2004, p. 22; Borysenko, 2018, p. 51). Це властиво територіям, що увійшли до Рейхскомісаріату «Україна» та Зони військової адміністрації. У дистрикті «Галичина» ставлення до спецфондів було іншим. Так, за даними дослідниці спецфонду Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Л. Кусій «під час німецької окупації ЛФБАН ліквідовано, а спецфонд впродовж 25 липня – 15 листопада 1941 р. розформовано» (Kusi, 2015, p. 20). Вилученні видання повернулись назад до бібліотек з яких створено спецфонд – Наукового Товариства імені Шевченка, Осолінеуму, Політехнічного інституту, Центральної педагогічної, міської тощо.

Четвертий (друга половина 40 – початок 50-х рр. ХХ ст.), післявоєнний період, є фактичним продовженням другого, адже політичні ослаблення, що були здійснені Сталінін під час Другої світової війни, були використані для нової хвилі політичних репресій в СРСР. Відповідно, відновлюють діяльність цензурні органи, продовжуються чистки бібліотечних фондів від «шкідливої» та «застарілої» літератури, Головліт продовжує видавати «проскрипційні списки»: «Списки застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній мережі» та «Списки книг, що мають зберігатися у спецфондах бібліотек». У цей період, вперше спецфонди зазнають офіційних перевірок. Про це свідчать акти обстеження спецфондів, що містять інформацію про кількість примірників забороненої літератури, методи вилучення та зберігання літератури у спецфонді, контингент і кількість читачів (Shapoval, 2001, p. 183; Fedotova, 2009, p. 201–202; Bilokin, 2017, p. 122).

У цей час до спецфондів потрапляли: література, видана під час окупації; твори «неблагодійних» осіб, що співпрацювали з німцями; трофейна іноземна література; «застаріла» радянська література (брошури пропагандистського спрямування та агітаційна література 20–30-х рр.) (Baran, 1996, p. 253; Shapoval, 2001, p. 175; Kusi, 2015, p. 27–28).

П'ятий період (друга половина 50 – початок 60-х рр. ХХ ст.) відповідає періоду часткової лібералізації або «хрущовської відлиги» в СРСР. Розвінчання «культу особи» Сталіна, реформування тоталітарної системи, демократизація політичного та громадського життя внесли особливості в діяльність спецфондів. Перша – повернення із спецфондів до загальних фондів бібліотек книг реабілітованих авторів – жертв

сталінського терору 30-х рр. Друга особливість – встановлення нормативної бази функціонування спецфондів у бібліотеках, що зроблено інструкціями: «Про порядок зберігання та використання в спецфондах бібліотек Радянського Союзу літератури, обмеженої органами цензури для загального користування» (1959 р.), «Про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн» (1959 р.) та «Про порядок зберігання, бібліографування й видачі читачам видань обмеженого розповсюдження» (1962 р.). У подальшому, поповнення спецфондів відбувалось традиційним шляхом: очищенням бібліотечних фондів від застарілої літератури та виданням «проскрипційних» списків («Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР та Головліту УРСР», «Зведений список книг, які підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки», «Списки осіб, всі твори яких підлягають вилученню») тощо (Baran, 1996, p. 255; Goryaeva, 1997, p. 549; Fedotova, 2009, p. 206–213).

У цей час до спецфондів потрапляли: праці Л. Берії та публікації що були написані про нього в «позитивному світлі»; праці членів «антипартійної групи» – М. Булгалініна, Д. Шепілова, В. Молотова, Г. Меленкова, Л. Кагановича та ін.; праці попередніх років, що містили негативні оцінки щодо державного устрою та керівництва Югославії (з 1963 р. – країна соціалістичного блоку); іноземна література та зарубіжні україномовні видання, що виходили надходили поштою до великих бібліотек та Академії наук УРСР (Bilokin, 2017, p. 123).

Шостий (друга половина 60 – середина 80-х рр. ХХ ст.) відповідає періоду системної політичної та економічної кризи Радянського Союзу, що увійшов в історію під назвою «застій». У цей час відбувається посилення цензури, що була засобом Комуністичної партії Радянського Союзу проти різних форм інакомислення в радянському суспільстві. Відповідно, пристосування спецфондів до нових умов здійснено інструкціями «Про порядок зберігання та використання іноземної літератури» (1981 р.) та «Про порядок зберігання та використання в спецфондах бібліотек вилученої літератури, виданої в СРСР» (1983 р.). Поповнення спецфондів відбувалось, так само, як і в попередні періоди, очищенням фондів бібліотек від політично та ідеологічно небажаної літератури на основі «проскрипційних» списків («Список осіб, всі твори яких підлягають вилученню з бібліотек загального користування та книготорговельної мережі» та «Зведений список книг, які підлягають виключенню») (Myshanych, 1994, p. 4; Lyutova, 1999).

У цей час до спецфондів потрапляли: іноземні україномовні видання діаспори та еміграції, що надходили поштою із зарубіжних країн – Австралії, Великої Британії, Аргентини, Бразилії, Італії, Канади, США, ФРН, Франції та ін.; явні антирадянські іноземні видання; праці М. Грушевського; праці «шістдесятників»; праці дисидентів (Українська Гельсінська спілка та ін.); праці осіб, які виїхали з Радянського Союзу на постійне місце проживання «за кордон» в Ізраїль або США; іноземні газети і журнали (Dzhimbinov, 1990, p. 244; Myshanych, 1994, p. 4; Kusi, 2015, p. 88).

Останній, сьомий період (1987–1990) припадає на час реформ в СРСР, що були запроваджені М. Горбачовим та увійшли в історію під загальною назвою «перестройка». Він починається з політики гласності (1987 р.), яка полягала у знятті інформаційних табу, ослабленні цензури та свободі інформації. Відповідно, розпочалось повернення зі спецфондів до загальних фондів бібліотек раніше заборонених видань: праць 30-х рр., публікації репресованих у 30–50-х роках осіб, емігрантів 60–80-х років, іноземна література (Myshanych, 1994, p. 4; Yemelyanov, 2015, p. 193).

Впродовж 1987–1989 рр. у спецфондах залишалась: явна антирадянська література; нацистська література (трофейна ІV періоду); література, що розпалює національну ворожнечу; порнографічна література (Dzhimbinov, 1990, p. 245).

Початком кінця спецфондів, можна вважати два накази Головліту кінця 1989 р.: «Вважати такими, що втратили силу, всі накази і списки Головліту СРСР (крім частини 2-ї «Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі» № 104 від 27 грудня 1988 р.) на вилучення, виданої в СРСР літератури (15 листопада) та «перевести всі дореволюційні видання у загальний фонд» (3 грудня). Кінець існування спецфондів настав у 1990 р., що закріплено наказом 10 січня Головліту СРСР про повернення до загальних фондів усіх видань, що були заборонені за списками Головліту, а самі списки стали вважати такими, що втратили силу. 17 січня Головліт УРСР видав наказ про повернення зі спецфондів до загальних фондів бібліотек, усіх видань, що підлягали вилученню за списками і наказами Головліту УРСР. Остаточо спецфонди ліквідовано 9 липня наказом Головного управління з охорони таємниць у пресі СРСР «Про ліквідацію відділів спеціального зберігання» (Lyutova, 1999; Makhotina, 2008, p. 28; Boriak, 2009, p. 17).

Як зазначалось вище, спецфонд був закритою частиною загального фонду бібліотеки, де зберігалась література, заборонена органами цензури. Зазвичай він розміщувався в закритому або важкодоступному місці – спеціальних шафах, підвальних та напівпідвальних приміщеннях бібліотеки, доступ до яких мали тільки працівники відділу (Zelenov, 2000, p. 133; Napchenko, 2006, p. 60; Borysenko, 2018, p. 52). Особовий склад працівників спецфонду формувался з членів Комуністичної партії, Комсомолу (ВЛКСМ), радянських активістів і «функціонерів» (Shikman, 1988, p. 4–5; Bur'ian, 2004, p. 102; Kusi, 2015, p. 20).

Вилучення книг із загального фонду до спецфонду, відбувалось так: працівники відділу переглядали генеральний каталог бібліотеки та вилучали з нього картки видань, що увійшли до проскрипційних списків Головліту. Згодом такі видання знімалися із полиць та внутрішнім актом бібліотеки передавалися у спецфонд. Якщо книга не входила до списків, але викликала сумніви, то її знімали з полиць відправляли до спецфонду для наскрізного перегляду (виявлення забороненої та шкідливої інформації в тексті) та рецензування, а вже після нього вирішувалось – повернути книгу назад чи відправити до спецфонду. Процес вилучення «шкідливої» літератури не оминули і крайнощі. Так, до спецфондів потрапляли праці однофамільців осіб, які потрапляли до списків осіб, твори яких підлягали вилученню, а також книги, текст яких містив імена та згадки про сталінських «ворогів народу» – Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменева, М. Бухаріна та ін. у позитивному світлі (Shikman, 1988, p. 5; Dzhimbinov, 1990, p. 244; Blyum, 2000, p. 97; Makhotina, 2008, p. 33; Borysenko, 2018, p. 52).

До спецфондів відбирались два-три примірники забороненої книги, а решта знищувалась або списувалась із загального фонду в макулатуру (Bilokin, 2017, p. 125). Наприклад, на звернення до Головліту реабілітованого в період «відлиги» письменника М. Талалаєвського відмінити наказ про вилучення його творів, надано відповідь: «Твори М. Талалаєвського вилучено з бібліотечної та книжкової мережі та знищені. Вказані твори наявні лише в деяких спецфондах. Так, що повертати у відкриті фонди фактично нема чого...» (Fedotova, 2009, p. 206). Потрапляння книги до спецфонду не гарантувало її збереженості, адже і в них відбувались чистки. Вилученню підлягали: 1) дублети; 2) видання, що не відповідали профілю бібліотеки; 3) видання, що «втратили наукову цінність». Такі книги отримували статус «спецмакулатури» та знищувались. Копії актів про їх знищення передавалися у Головліт (Boriak, 2009, p. 15). Нині збереглися лічені примірники українських видань ХХ ст., що були заборонені в радянський період, у кращому випадку – десятки, а гіршому – одиниці на всю країну.

Окрім «збереження» забороненої літератури, працівники спецвідділів виконували ще одне важливе завдання – боролись із «політичними дефектами» книг. У книгах, що залишались у відкритому доступі: видалялись портрети «ворогів народу»; вирізались

написані ними передмови, післямови, бібліографії, статті; ретельно затушовувались, вискрібались або заклеювались цитати з їх праць та прізвища. Через те, що така практика стала масовою і призводила до швидкого псування книг, Головліт у 1951 р. був змушений видати спеціальний циркуляр, що заборонив цензорам бібліотек здійснювати будь-які втручання в основний текст книг, залишивши – їм видалення передмов, післямов, окремих статей або частин книги (Shikman, 1988, p. 5; Gogyaeva, 1997, p. 527; Blyum, 2000, p. 113–115; Makhotina, 2014, p. 21).

З ідеологічних мотивів спецфондівська література таврувалась як – «шкідлива», «ворожа», «сумнівна», «ідеологічно-шкідлива», «ідеологічно-невитримана» або «антирадянська» (Danylenko, 1991, p. 177; Shapoval, 2001, p. 162). Відповідно, вона не могла бути вільно доступною для широкого кола читачів. При великих наукових бібліотеках (союзного та республіканського значень) існували читальні зали відділу спецфондів. Щоб отримати до них доступ, читачу необхідно було принести на ім'я директора бібліотеки письмове розпорядження або клопотання керівника установи, у якій він працює або навчається. У ньому мало бути вказано посаду читача, конкретну тему роботи/дослідження, термін, впродовж якого йому необхідно користуватись літературою (Kusyі, 2015, p. 140). Щоб замовити книги читач мав знати, які конкретно він шукає, адже картотека спецфонду була призначена для внутрішнього користування (Shikman, 1988, p. 7–8; Bilokin, 2017, p. 126). Тематика замовленої літератури мала відповідати темі, що вказувалась у клопотанні. З отриманою літературою дозволялося працювати тільки в читальному залі, а виносити її або передавати іншим особам заборонялося. Основними відвідувачами цих читальних залів були наукові працівники: доктори і кандидати наук, доценти, молодші наукові співробітники, аспіранти, студенти-дипломники та інженери (Lyutova, 1999; Kusyі, 2015, p. 100–102).

Діяльність спецфондів була пов'язана з органами державної безпеки, до сфери діяльності яких входила підтримка цензурної політики. У 20-х рр. Державне політичне управління УСРР здійснювало контроль підприємств, що видавали та розповсюджували друковані видання (друкарні, книжкові магазини), брало участь в чистках фондів бібліотек, на кордоні здійснювало перегляд літератури, що ввозилась і вивозилась у республіку (Ocheretianko, 2000, p. 16–20; Karakoz, 2017, p. 62–65). З 30-х рр. органи НКВС (пізніше КДБ) передавали Головліту відомості про репресованих осіб та заборонені твори, щоб цензори включили їх до проскрипційних списків. З 50-х рр. Комітет державної безпеки УРСР з метою контрпропаганди та оперативної діяльності здійснював перегляд україномовної літератури, що надходила із закордону поштою (Fedotova, 2009, p. 148, 217). Працівники органів державної безпеки здійснювали нагляд за діяльністю спецфондів, періодично перевіряючи дотримання правил зберігання та видачі літератури, а також тримали на контролі теми читачів. Відповідно до вищевказаного, перші дослідники, що займались вивченням спецфондів, для їх характеристики використовували терміни-поняття: «бібліоцид», «книжковий геноцид», «книжковий ГУЛАГ», «концентраційний табір творів друку» (Dzhimbinov, 1990, p. 243; Fedotova, 1999, p. 29; Blyum, 2000, p. 94; Bilokin, 2017, p. 25). Таке емоційне порівняння пояснюється тим, що спецфонди в СРСР стали однією із форм знищення історичної пам'яті про ідейно та політично небажаних осіб і «незручні» події для тодішньої влади.

На завершення, варто розглянути питання термінології. Уперше про спецфонд, як окремий відділ бібліотек, що зберігає заборонену літературу, почали говорити й писати в період «перебудови», однак перші його термінологічні визначення з'явилися лише у 90-х роках після розпаду СРСР (Stolyarov, 1991, p. 35; Vysotskaya, 1995, p. 65; Makhotina, 2007). Потрібно відзначити відмінність у вживанні терміна «спецфонд» в історичній та суто бібліотечній літературі. Історики використовують його російський варіант – «спецхран», а бібліотекарі – «спецфонд» або «фонд спеціального

зберігання». Також, деякі дослідники окремо виділяють терміни «спецхов» – як назву окремого приміщення (місця) бібліотеки, де зберігався спецфонд (Fedotova, 2017, p. 29). Згідно з вищевказаною інформацією, пропонується авторське визначення спецфонду. Спецфонд (фонд спеціального зберігання, закритий фонд, російською – спецхран, отдел специального хранения) – в СРСР спеціальний відділ бібліотеки, призначений для зберігання частини книжкового фонду, що була заборонена для вільного доступу читачів офіційними розпорядженнями органів цензури з ідеологічних та політичних міркувань. У ньому зберігались видання, зміст яких вважався «антирадянським»: видана в СРСР література, яка потрапила до проскрипційних списків Головліту; книги з «політичними дефектами», що містили заборонену, хибну, ідеологічно невитриману та шкідливу інформацію; еміграційні та діаспорні видання; зарубіжні видання, що містили «небажану» інформацію. Спецфонди перебували під безпосереднім контролем органів цензури та державної безпеки. Доступ до них був лише на основі спеціального оформленого дозволу – виключно з науковою метою (Fedotova, 2000, p. 26; Blyum, 2007, p. 982; Borysenko, 2018, p. 49).

Насамкінець варто зауважити, що спецфонди створювались також при музеях та архівах, функціонування яких мало свої унікальні особливості (Zhukov, 2001, p. 91–95; Zvorskyi, 2009, p. 9–13; Yaroshenko, 2010, p. 36–37; Lytvynets, 2016, p. 5).

Висновки. Отже, спецфонд – це унікальне історичне явище, яке виникло в умовах радянської тоталітарної системи державного управління й було проявом цензурної політики у межах бібліотечної (архівної та музейної) галузі. Спецфонди утворювались, як таємні відділи бібліотек, де «зберігалась» література, що була заборонена для вільного поширення в СРСР (Українській РСР – як його складової) з ідеологічних та політичних мотивів. Сюди потрапляли: видання противників більшовицького режиму; література, яка суперечила комуністичному будівництву; праці сталінських «ворогів народу»; видання з «політичними дефектами»; офіційно заборонені органами цензури видання; емігрантські та іноземні видання, зміст яких суперечив офіційним установам радянської влади.

Спецфонд був закритою частиною загального фонду бібліотеки, куди спочатку вилучались книги після «бібліотечних чисток» 20–30-х рр. XX ст., а згодом (після утворення органів цензури) за проскрипційними списками Головліту. Зважаючи на унікальність спецфондівської літератури, відділи спецфондів мали унікальний статус у бібліотеці: їх фонд зберігався в закритих приміщеннях; особовий склад працівників формувался з представників Комуністичної партії та радянських «функціонерів»; відділ співпрацював із органами державної безпеки; доступ до видань спецфонду був обмежений – переважно для науковців за спеціальним клопотанням.

Періодизація функціонування спецфондів в Україні складає сім періодів, що відповідають внутрішньополітичним змінам Радянського Союзу: 20-ті рр. XX ст. (встановлення радянської влади в Україні та НЕП) – «початковий»: виникнення перших спецфондів у РСФРР та їх поширення в Україні (УСРР); 30-ті – початок 40-х рр. XX ст. (період сталінських репресій) – період розширення мережі спецфондів у бібліотеках та створення умов їх функціонування; 1941–1944 рр. – період нацистської окупації; друга половина 40 – початок 50-х рр. XX ст. (сталінські повоєнні репресії) – «повоєнний», фактично є продовженням другого; друга половина 50-х – початок 60-х рр. XX ст. (період «хрущовської відлиги») – період «поміркованого» функціонування, характерною рисою якого стало повернення зі спецфондів літератури реабілітованих осіб; друга половина 60 – середина 80-х рр. XX ст. (період «застою») – «класичний» період функціонування спецфондів; 1987–1990 рр. (період «перебудови») – «завершальний» період діяльності спецфондів відповідно до внутрішньополітичних змін у СРСР та політики «гласності».

Бібліографія

- Баран, В.** (1996). Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 446 с.
- Білокінь, С.** (2009). Боротьба проти історії. Спецфонди. *Українська культура*, 1, С. 34–35.
- Білокінь, С.** (2017). Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Київ: «Пенмен», 765 с.
- Білокінь, С.** (1990). На полицях спецфондів у різні роки. *Слово і час*, 1, С. 69–76.
- Блюм, А. В.** (2000). Советская цензура в эпоху тотального террора 1929–1953 гг. Санкт-Петербург: Академический проект, 320 с.
- Блюм, А. В.** (2007). Спецхран. Ред. Ю. А. Гриханов, *Библиотечная энциклопедия* (с. 982). Москва: Издательство «Пашков дом»
- Борисенко, Н.** (2018). Дозоване читання: історія спецфонду Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*, 2, С. 48–54.
- Боряк, Т.** (2009). Історія колишнього спецфонду Державної наукової архівної бібліотеки як депозитарію бібліотечних колекцій «Празького архіву». *Бібліотечний вісник*. 2009, 2, С. 14–19.
- Бур'ян, Л. М.** (2004). Бібліотека і репресії у 1930-х років. *Скарбниця культури: збірник статей до 175-річчя Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького*. Одеса: Студія «Негоціант», 3, С. 102–116.
- Высоцкая, З. Г., Врубель, В. А., Маслов, А. Б. & Розеншильд, Л. К.** (Сост.) (1995). Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям. Москва, 268 с.
- Гапченко, П. & Зворський, С.** (2006). Літопис національної парламентської бібліотеки України 1944–1966. (в 4 ч., Ч. 3). Київ, 147 с.
- Горяева, Т. М.** (Сост.) (1997). История советской политической цензуры: документы и материалы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 672 с.
- Даниленко, В. М., Касьянов, Г. В., & Кульчицький, С. В.** (1991). Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: «Либідь», 340 с.
- Джимбинов, С.** (1990). Эпитафия спецхрану? *Новый мир*, 5, С. 243–252.
- Доляр, Л.** (2018). Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.): заборонені книгодруки з історичної галузі. *Вісник Книжкової палати*, 7, С. 49–52.
- Дубровіна, Л. А. & Онищенко, О. С.** (2009). Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. Київ, 530 с.
- Дубровіна, Л. А. & Онищенко, О. С.** (1998). Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1918–1941. Київ: НБУВ, 334 с.
- Емельянов, Б. В.** (2015). Философия специального хранения: факты и комментарии. *Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры*, 3 (141), С. 188–195.
- Єрофєєва, Г. М. & Багрянцева, Л. М.** (Уклад.) (2007). Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. Події, факти (1944–1979): довідник. (в 4 ч., Ч. 2.). Харків: ХДНБ, 85 с.
- Жуков, А. В.** (2011). Проблема «спецфондів» та переміщених культурних цінностей. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. Київ: Міленіум, 26, 89–95.
- Зворський, С.** (Упоряд.) (2009). Реєстр розсекречених архівних фондів України: міжархівний довідник (в 3 т. Т. 1., кн. 1.). Київ, 244 с.
- Зеленов, М. В.** (2000). Спецхран и историческая наука в Советской России в 1920–1930-е гг. *Отечественная история*, 2, С.129–141.
- Каракоз, О. О.** (2017). Цензура в публічних бібліотеках України 1917–1939 рр. Київ: Ліра-К, 200 с.
- Каросва, Т. Р.** (2017). Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва у радянській репресивній системі 1920–30-х років. *Бібліотека в умовах сучасності і конструювання майбутнього: матеріали науково-практичної конференції до 110-ї річниці заснування ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва 12 вересня 2017 м. Вінниця*. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/biblioteka-v-umovax-suchasnosti-i-konstruyuvannya-majbutnogo> (дата звернення: 10.09.2019).

Кусий, Л. (2015). Історія відділу спецфондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР. Львів: ЛННБ України ім. В. Стефаника, 197 с.

Литвинець, Ю. (автор-упорядник) (2016). Спецфонд 1937–1939 років. З колекції НХМУ: каталог. Київ: Фенікс, 408 с.

Лютова, К. В. (1999). Спецхран Библиотеки Академии наук: из истории секретных фондов. Санкт-Петербург, 224 с. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/vv/books/lutova/content.htm> (дата звернення: 10.09.2019).

Махотина, Н. В. (2008). Библиотечные спецхраны в контексте истории *Сборник материалов научной сессии молодых ученых информационно-библиотечной сети СО РАН.* (с. 29–34). Новосибирск: ГПНТБ СО РАН.

Махотина, Н. В. (2014). Спецхраны в советских библиотеках. *Актуальные проблемы развития науки и образования:* сб. науч. тр. по материалам междунар. науч.-практ. конф., 5 мая 2014 г. (ч. 4., с. 21–22). Москва: «АР-Консалт».

Махотина, Н. В. (2009). Цензура и библиотечные спецхраны в СССР. *Восьмые Макушинские чтения:* материалы науч. конф. 13–15 мая 2009, г. Красноярск. (с. 261–263). Новосибирск: ГПНТБ СО РАН.

Махотина, Н. В. & Федотова, О. П. (2007). Фонд литературы ограниченного распространения ГПНТБ СО РАН: предпосылки к исследованию. *Библиотечные фонды: проблемы и решения*, 11. URL: <http://www.rba.ru/content/activities/section/12/mag/mag11/13.pdf> (дата звернення: 10.09.2019).

Мишанич, О. (1994). Українська література під заборону: 1937–1990. *Літературна Україна*, 18 серпня, С. 2.

Онищенко, О. С. (2004). Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідки. Ред. кол. О. С. Онищенко, *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): дослідження. анотований покажчик. публікації документів.* Київ: НБУ ім. В. І. Вернадського. С. 13–35.

Очеретянко, В. І. (2000). *Загратована думка.* Київ: Рідний край, 150 с.

Сипко, Є. (2002). Про махновський рух за матеріалами спецфонду Книжкової палати України. *Вісник Книжкової палати*, 7, С. 44–45.

Столяров, Ю. Н. (1991). Библиотечный фонд. Москва: Издательство «Книжная палата», 270 с.

Стоян, Т. А. (2010). Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930-ті рр. Київ: Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України, 480 с.

Устіннікова, О. (2002). Відображення філософських видань на сторінках бібліографічних покажчиків 1918–1921 років (за матеріалами спецфонду Книжкової палати України). *Вісник Книжкової палати*, 9, 33–34.

Федотова, О. (2000). Аналіз документального масиву видань спецфонду Книжкової палати України періоду 1917–1921 рр. *Вісник Книжкової палати*, 7, 26–29.

Федотова, О. (2002). Відділ спецфондів у структурі Книжкової палати України (1944–1956 рр.). *Вісник Книжкової палати*, 4, 28–29.

Федотова, О. О. (2009). Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ: Парламентське видавництво, 352 с.

Федотова, О. (1999). Спецфонд Книжкової палати України: передумови створення, шляхи еволюції та характеристика з позицій сьогодення. *Вісники Книжкової палати*, 11, 28–32.

Федотова, О. (2004). Спецфонди друкованих видань як форма обмеження інтелектуальної свободи суспільства: до історії створення у 20-х рр. ХХ ст. *Людина і політика*, 3, 83–92.

Федотова, О. (2017). Становлення ідеологічного контролю над творами друку в УСРР у 1919–1924 рр. *Бібліотечний вісник*, 1, 27–31.

Шаповал, Ю. (2001). Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: «Генеза», 560 с.

Шарапова, Е. В. (2018). Отделы специального хранения: от создания до ликвидации. *Наука среди нас*, 1(5), С. 25–29.

Шикман, А. П. (1988). Совершенно секретно. *Советская библиография*, 6. С. 3–12.

Шилок, О. (2013). Цензурування бібліотечних фондів у західноукраїнських областях (1939–1991 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*, 676–677, С. 143–147.

Ярошенко, Т. (2010). Більше не таємно: розсекречені документи з фондів архіву СБУ – у вільному доступі через бібліотеку Могилянки. *Вісник Книжкової палати*, 7, 35–37.

References

Baran, V. (1996). *Ukraina 1950–1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy*. [Ukraine 1950s–1960s: the evolution of the totalitarian system] Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakivycha NAN Ukrainy, 446 p. [in Ukrainian].

Bilokin, S. (1990). Na polytsiakh spetsfondiv u rizni roky [On the shelves of special funds in different years]. *Slovo i chas*. 1, 69–76. [in Ukrainian].

Bilokin, S. (2009). Borotba proty istorii. Spetsfondy [Fighting history. Special funds]. *Ukrainska kultura*. 1, 34–35. [in Ukrainian].

Bilokin, S. (2017). Masovy teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr. [Mass terror as a means of government in the USSR. 1917–1941]. Kyiv: «Penmen», 765 p. [in Ukrainian].

Blyum, A. V. (2000). Sovetskaya tsenzura v epokhu totalnogo terrora 1929–1953 gg. [Soviet censorship in the era of total terror 1929–1953]. Sankt-Peterburg: Akademicheskiiy proekt, 320 p. [in Russian].

Blyum, A. V. (2007). Spetskhran [Special storage]. In Yu. A. Grikanov (Ed.), *Bibliotechnaya entsiklopediya* (p. 982). Moskva: Izdatelstvo «Pashkov dom». [in Russian].

Boriak, T. (2009). Istorii kolysnogo spetsfondu Derzhavnoi naukovoi arkhivnoi biblioteki yak depozytariiu bibliotechnykh kolektsii «Prazkoho arkhivu» [The State Archive Library former special fund's history as the depository of «Prague Archive» library collections]. *Bibliotechnyi visnyk*. 2009, 2, 14–19. [in Ukrainian].

Borysenko, N. (2018). Dozovane chytannia: istoriia spetsfondu Kharkivskoi derzhavnoi naukovoi biblioteki im. V. H. Korolenka [Dosage Reading: History of the Special Fund of Kharkiv State Scientific Library V. G. Korolenko]. *Bibliotechnyy forum: istoriya, teorya i praktyka*, 2, 48–54. [in Ukrainian].

Bur'ian, L. M. (2004). Biblioteka i represii u 1930-kh rokiv [Library and repression in the 1930s]. *Skarbnytsia kultury: zbirnyk statei do 175-richchia Odeskoi derzhavnoi naukovoi biblioteki im. M. Horkoho*. Odesa: Studiiia «Nehotsiant», 3, 102–116. [in Ukrainian].

Danylenko, V. M., Kasianov, H. V. & Kulchytskyi, S. V. (1991). Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 20–30-th year]. Kyiv: «Lybid», 340 p. [in Ukrainian].

Doiar, L. (2018). Spetsfond Knyzhkovoi palaty Ukrainy (1917–1921 rr.): zaboroneni knyhodruky z istorychnoi haluzi [Special Fund of the Book Chamber of Ukraine (1917–1921): banned books from the historical field]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*, 7, 49–52. [in Ukrainian].

Dubrovina, L. A. & Onyshchenko, O. S. (1998). Istoriiia Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho 1918–1941 [History of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky 1918–1941]. Kyiv: NBUV, 334 p. [in Ukrainian].

Dubrovina, L. A. & Onyshchenko, O. S. (2009). Bibliotechna sprava v Ukraini v XX stolitti [Library business in Ukraine in the twentieth century]. Kyiv, 530 p. [in Ukrainian].

Dzhimbinov, S. (1990). Epitafiya spetskhranu? [Epitaph of the Special storage?]. *Novyy mir*, 5, 243–252. [in Russian].

Fedotova, O. (1999). Spetsfond Knyzhkovoi palaty Ukrainy: peredumovy stvorennia, shliakhy evoliutsii ta kharakterystyka z pozytsii sohodennia [Book Foundation of Ukraine: prerequisites for creation, ways of evolution and characteristics from the standpoint of today]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*, 11, 28–32. [in Ukrainian].

Fedotova, O. (2000). Analiz dokumentalnoho masyvu vydan spetsfondu Knyzhkovoi palaty Ukrainy periodu 1917–1921 rr. [Analysis of the documentary array of editions of the special fund of the Book Chamber of Ukraine in the period 1917–1921]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*, 7, 26–29. [in Ukrainian].

Fedotova, O. (2002). Viddil spetsfondiv u strukturi Knyzhkovoi palaty Ukrainy (1944–1956 rr.) [Division of special funds in the structure of the Book Chamber of Ukraine (1944–1956)]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*, 4, 28–29. [in Ukrainian].

Fedotova, O. (2004). Spetsfondy drukovanykh vydan yak forma obmezhenia intelektualnoi svobody suspilstva: do istorii stvorennia u 20-kh rr. XX st. [Printed media special funds as a form of restriction on the intellectual freedom of society: to the history of creation in the 1920s.]. *Liudyna i polityka*, 3, 83–92. [in Ukrainian].

Fedotova, O. O. (2017). Stanovlennia ideolohichnoho kontroliu nad tvoramy druku v USRR u 1919–1924 rr. [Formation of ideological control over print works in the Ukrainian SSR in 1919–1924]. *Biblioteknyi visnyk*, 1, 27–31. [in Ukrainian].

Fedotova, O. O. (2009). Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR–URSR (1917–1990 rr.) [Political censorship of printed publications in the USSR–USSR (1917–1990)]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 352 p. [in Ukrainian].

Goryaeva, T. M. (Comps.) (1997). *Istoriya sovetskoy politicheskoy tsenzury: dokumenty i materialy* [History of Soviet Political Censorship: documents and materials]. Moskva: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 672 p. [in Russian].

Hapchenko, P. & Zvorskyi, S. (2006). *Litopys natsionalnoi parlamentskoi biblioteki Ukrainy 1944–1966* [Annals of the National Parliamentary Library of Ukraine 1944–1966]. (Vol. 4, Num. 3). Kyiv, 147 p. [in Ukrainian].

Karakoz, O. O. (2017). Tsenzura v publichnykh bibliotekakh Ukrainy 1917–1939 rr. [Censorship in the public library of Ukraine 1917–1939]. Kyiv: Lira-K, 200 s. [in Ukrainian].

Karoiava, T. R. (2017). Vinnytska OUNB im. K. A. Timiriazieva u radianskii represyvni systemi 1920–30-kh rokiv [Vinnytsa OUNB them. K. A. Timiryazev in the Soviet repressive system of the 1920s and 1930s]. *Biblioteka v umovakh suchasnosti i konstruiuvannia maibutnoho: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii do 110-i richnytsi zasnuvannia VOUNB im. K. A. Timiriazieva 12 veresnia 2017 m. Vinnytsia*. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/biblioteka-v-umovax-suchasnosti-i-konstruyuvannya-majbutnogo> [in Ukrainian].

Kusyi, L. (2015). *Istoriya viddilu spetsfondiv Lvivskoi naukovi biblioteki im. V. Stefanyka AN URSR* [History of Special Funds Division of Lviv Scientific Library V. Stefanyk, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. Lviv: LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka, 197 p. [in Ukrainian].

Lytvynets, Yu. (Comps.) (2016). Spetsfond 1937–1939 rokiv. Z koleksii NKhMU [Special Fund 1937–1939. From the NHMU collection]: katalog. Kyiv: Feniks, 408 p. [in Ukrainian].

Lytova, K. V. (1999). Spetskhran Biblioteki Akademii nauk: iz istorii sekretnykh fondov [Special storage Library of the Academy of Sciences: from the history of secret funds]. Sankt-Peterburg, 224 s. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/BOOKS/LUTOVA/CONTENT.HTM> [in Russian].

Makhotina, N. V. & Fedotova, O. P. (2007). Fond literatury ogranichenogo rasprostraneniya GPNTB SO RAN: predposylki k issledovaniyu [The Collection of Literature of the Restricted Distribution as an Inalienable Component of the Depository Stock of the State Public Scientific-Technological Library of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences]. *Biblioteknye fondy: problemy i resheniya*, 11. URL: <http://www.rba.ru/content/activities/section/12/mag/mag11/13.pdf> [in Russian].

Makhotina, N. V. (2008). Biblioteknye spetskhrany v kontekste istorii [Library special storage in the context of history]. *Sbornik materialov nauchnoy sessii molodykh uchenykh informatsionno-biblioteknoy seti SO RAN*. (pp. 29–34). Novosibirsk: GPNTB SO RAN. [in Russian].

Makhotina, N. V. (2009). Tsenzura i biblioteknye spetskhrany v SSSR [Censorship and special storage libraries in the USSR]. *Vosmoe Makushinskie chteniya: materialy nauch. konf. 13–15 maya 2009 g., g. Krasnoyarsk*. (pp. 261–263). Novosibirsk: GPNTB SO RAN. [in Russian].

Makhotina, N. V. (2014). Spetskhrany v sovetskikh bibliotekakh [Special storage in Soviet libraries]. *Aktualnye problemy razvitiya nauki i obrazovaniya: sb. nauch. tr. po materialam mezhdunar. nauch.-prakt. konf., 5 maya 2014 g.* (Vol. 4., pp. 21–22). Moskva: «AR-Konsalt». [in Russian].

Myshanych, O. (1994). Ukrainska literatura pid zaboronoi: 1937–1990 [Ukrainian Literature Prohibited: 1937–1990]. *Literaturna Ukraina*, 18 serpnia, 2. [in Ukrainian].

Ocheretianko, V. I. (2000). Zahratovana dumka [Behind the bars thought]. Kyiv: Ridnyi kraj, 150 p. [in Ukrainian].

Onyshchenko, O. S. (2004). Biblioteknyi fond Ukrainy v konteksti Druhoi svitovoi viiny ta yii naslidky [Library Fund of Ukraine in the context of World War II and its consequences]. In O. S. Onyshchenko (Ed.), *Biblioteki Kyieva v period natsyystkoi okupatsii (1941–1943): doslidzhennia*.

anotovanyi pokazhchyk. publikatsii dokumentiv (pp. 13–35). Kyiv: NBU im. V. I. Vernadskoho. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2001). *Ukraina XX stolittia: osoby ta podii v konteksti vazhkoi istorii* [Ukraine Twentieth Century: Persons and Events in the Context of a Difficult History]. Kyiv: «Henezha», 560 p. [in Ukrainian].

Sharopova, Ye. V. (2018). Otdely spetsialnogo khraneniya: ot sozdaniya do likvidatsii [Departments of special storage: from creation to liquidation]. *Nauka sredi nas*, 1(5), 25–29. [in Russian].

Shikman, A. P. (1988). Sovershenno nesekretno [Absolutely not secret]. *Sovetskaya bibliografiya*, 6, 3–12. [in Russian].

Shyliuk, O. (2013). Tsenzuruвання biblioteknykh fondiv u zakhidnoukrainskykh oblastiakh (1939–1991 rr.) [Censorship of Library Funds in Western Ukrainian Regions (1939–1991)]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, 676–677, 143–147. [in Ukrainian].

Stoian, T. A. (2010). Systema politychnoi tsenzury v URSR u 1920–1930-ti rr. [The system of political censorship in the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s]. Kyiv: Akademiia pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profesiynykh spilok Ukrainy, 480 p. [in Ukrainian].

Stolyarov, Yu. N. (1991). Bibliotekniy fond [Library Fund]. Moskva: Izdatel'svo «Knizhnaya palata», 270 p. [in Russian].

Sypko, Ye. (2002). Pro makhnovskiy ruh za materialamy spetsfondu Knyzhkovoї palaty Ukrainy [About the Makhno movement on the basis of the special fund of the Book Chamber of Ukraine]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 7, 44–45. [in Ukrainian].

Ustinnikova, O. (2002). Vidobrazhennia filosofskykh vydan na storinkakh bibliografichnykh pokazhchykiv 1918–1921 rokiv (za materialamy spetsfondu Knyzhkovoї palaty Ukrainy) [Reflection of philosophical publications on the pages of bibliographic indexes of 1918–1921 (according to the materials of the special fund of the Book Chamber of Ukraine)]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 9, 33–34. [in Ukrainian].

Vysotskaya, Z. G., Vrubel, V. A., Maslov, A. B. & Rozenshild, L. K. (Comps.) (1995). Terminologicheskii slovar po biblioteknomu delu i smezhnym otraslyam [The terminology dictionary for library and related industries]. Moskva, 268 p. [in Russian].

Yaroshenko, T. (2010). Bil'she ne taïmno: rozsekrecheni dokumenty z fondiv arkhivu SBU – u vilnomu dostupi cherez biblioteku Mohylianky [It is no longer secret: declassified documents from the SBU archives are freely available through the Mohyla Library]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 7, 35–37. [in Ukrainian].

Yemelyanov, B. V. (2015). Filosofiya spetsialnogo khraneniya: fakty i komentarii [Philosophy of special knowledge: facts and comments]. *Izvestiya Uralskogo federalnogo universiteta. Seriya 1: Problemy obrazovaniya, nauki i kultury*, 3 (141), 188–195. [in Russian].

Yerofieieva, H. M. & Bahriantseva, L. M. (Comps.) (2007). Kharkivska derzhavna naukova biblioteka im. V. H. Korolenka. Podii, fakty (1944–1979) [Kharkiv State Scientific Library. VG Korolenko. Events, Facts (1944–1979)]: dovidnyk. (Vol. 4., Num. 2.). Kharkiv: KhDNB, 85 p. [in Ukrainian].

Zelenov, M. V. (2000). Spetskhran i istoricheskaya nauka v Sovetskoy Rossii v 1920–1930-e gg [Special storage and historical science in Soviet Russia in the 1920–1930s.]. *Otechestvennaya istoriya*, 2, 129–141. [in Russian].

Zhukov, A. V. (2011). Problema «spetsfondiv» ta peremishchenykh kulturnykh tsinnosti [The problem of special funds and displaced cultural values]. *Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury*. Kyiv: Milenium, 26, 89–95. [in Ukrainian].

Zvorskyi, S. (Comps.) (2009). Reiestr rozsekrechenykh arkhivnykh fondiv Ukrainy: mizharkhivnyi dovidnyk [Register of declassified archival funds of Ukraine: inter-archival directory] (Vol. 1., Num. 1.). Kyiv, 244 p. [in Ukrainian].

UDC 930 (477.83/.86)

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.20

Іван КУЦІЙ

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, Україна (kutsyy@ukr.net)

Ivan KUTSYI

PhD hab. (History), Professor of History of Ukraine, archeology and special branch of Historical Science Department of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 Maxyma Kryvonosa Street, Ternopil, postal code 46027, Ukraine (kutsyy@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3556-1962>

ІСТОРИЧНИЙ ОБРАЗ ПОЛЬЩІ НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ КАРТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Анотація. Метою статті є аналіз історичних поглядів та цивілізаційних уявлень Пантелеймона Куліша. Досліджено його інтерпретації проблеми цивілізаційної приналежності Польщі. Простежено впливи цивілізаційних уявлень вченого на інтерпретації ним історії Польщі та України. З'ясовано його роль у процесі вивчення історії польсько-українських взаємин. Окреслено внесок Пантелеймона Куліша в український історіографічний процес. **Методологія дослідження** базується на ментальних картах як способі когнітивного відображення географічно-просторових утворень у свідомості інтелектуалів. Вагомим компонентом методологічної бази дослідження є також імагологія як стратегія дослідження образів «свого-чужого». Теоретичною підставою статті є також деконструкція орієнталізму (специфічного способу сприйняття та описування Сходу представниками «західної» інтелектуальної думки), здійснена у студіях Е. Саїда та Л. Вульфа. **Наукова новизна** дослідження базується на тому, що стаття є першою спробою спеціальної історіографічної рефлексії стосовно цивілізаційних уявлень Пантелеймона Куліша. **Висновки** статті полягають насамперед у тому, що Кулішева рецепція цивілізаційного статусу Польщі децю виїшла за межі української історіографічної традиції, її водночас істотно поглибла її. Учений вважав Польщу країною, що обрала західний шлях цивілізаційного розвитку. Водночас він не заперечував ролі і слов'янських засад в її історичній генезі. Хоча у працях П. Куліша не прочитуюмо відвертої слов'янофільської тези про «зраду» Слов'яниці, все-таки простежуємо у них значну кількість тверджень про засвоєння поляками неслов'янських явищ та атрибутів. Важливо, що П. Куліш істотно відрізнявся від попередників у трактуванні цієї проблеми. Для нього засвоєння Польщею західноєвропейських засад (чи збереження своєї слов'янськості) не було самодостатнім фактом, а показником таких цінностей, як культурність, освіченість чи загалом цивілізованість. Вони зумовлювали його суперечливі оцінки історичного образу Польщі і польсько-руських взаємин.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, історіографія, цивілізованість, варварство, культура, Польща, Україна-Русь, Західна Європа.

THE HISTORICAL IMAGE OF POLAND ON PANELEIMON KULISH'S CIVILIZATION MAP

Summary. *The purpose of research* is to analyze the historical views and civilizational ideas of Panteleimon Kulish. Here his interpretations of the problem of Poland's civilizational affiliation has been explored. The influences of the scientist's civilizational ideas on his interpretation of the history of Poland and Ukraine have been traced. His role in the process of studying the history of Polish-Ukrainian relations has been clarified. The contribution of Panteleimon Kulish to the Ukrainian historiographical process has been outlined. **The methodology of the research** is based on the mental maps as the means of cognitive reflection of the geographic and spatial entities in the intellectuals' consciousness. A significant component of the methodological basis of the study is also the imagology as the strategy of looking into the images of «native» and «alien». The deconstruction of Orientalism (a specific way of perceiving and describing the concept of the East by the Western «intellectual thought» representatives), carried out in the researches by E. Said and L. Vulf, also serves as the theoretical basis of the article. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that the paper is the first attempt of a special historiographical reflection on Panteleimon Kulish's civilizational representation. **The conclusions** are as follows: Kulish's reception of Poland's civilizational status

went a bit beyond the boundaries of the Ukrainian historiographical tradition, and at the same time substantially deepened it. The scientist considered Poland to be a country that chose the western path of civilizational development. At the same time, he did not deny the role of the Slavic foundations in its historical genesis. Although in P. Kulish's papers there is no vivid Slavophilist thesis about the «betrayal» of the Slavs, there still can be traced a great number of assertions about the Poles' acquisition of non-Slavic phenomena and attributes. It is important to mention that Kulish differed significantly from his predecessors in the interpretation of this problem. For him, mastering Western foundations by Poland (or preserving its Slavic identity) was not a self-sufficient fact, but an indicator of such values as level of culture, education or civilization in general. They predetermined his contradictory assessment of the historical image of Poland and Polish-Rus' relations.

Key words: Panteleimon Kulish, historiography, civilization, barbarism, culture, Poland, Ukraine-Rus', Western Europe.

Постановка проблеми. В українській соціогуманітаристиці останніх років значною популярністю стала користуватись проблематика вписування України та сусідніх із нею країн у наднаціональні цивілізаційні образи (Заходу/Сходу, Європи/Руського світу) тощо. В останнє десятиліття українська історична наука активізувала пошуки місця України у системі просторових, культурних, геополітичних та цивілізаційних координат та образів. Виходячи із зростаючої дослідницької динаміки названої проблематики, її очевидної складності, вважаємо за доцільне конкретизувати та узагальнити підходи до вивчення просторово-цивілізаційних образів попередніх поколінь українських інтелектуалів. Серед них одне із найбільш вагомих місць посідає Пантелеймон Куліш – знакова фігура в українському національному русі середини та другої половини ХІХ ст. Актуальність вивчення історичної спадщини П. Куліша зумовлена особливо тим фактом, що учений на ранніх етапах своєї діяльності перебував під впливом слов'янофільських тенденцій, але згодом одним із перших в українській інтелектуальній думці почав засвоювати засади європейської цивілізаційної орієнтації. У його науково-історичних працях (особливо у фундаментальних історіософських трактатах) посилену увагу привертала поруч із українознавчою тематикою проблема цивілізаційного статусу Польщі. П. Куліш, як відомо, упродовж свого життєвого шляху проходив радикальні ідейно-світоглядні трансформації, які значною мірою торкалися історичного образу Польщі, а також способу його цивілізаційної самоідентифікації. Кулішеві образи цивілізаційного «свого» та «іншого» у процесі цих трансформацій істотно змінювали своє аксіологічне навантаження.

Метою пропонованої статті є дослідження інтерпретації П. Кулішем проблеми цивілізаційної приналежності Польщі; простеження впливу цивілізаційних поглядів вченого на інтерпретації ним історії Польщі та України; з'ясування його ролі у процесі вивчення історії польсько-українських взаємин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена тема належить до числа не вивчених в українській соціогуманітарній науці. Лише окремі дотичні аспекти на сьогодні досліджувались окремими вченими. Так, Кулішеві оцінки цивілізаційної належності України поставали об'єктом дослідницької уваги літературознавця Є. Нахліка (Nakhlik, 2000, р. 13–40; Nakhlik, 2007, р. 78–82). Проте погляди вченого на Польщу під таким кутом зору ще не вивчались. Деякі аспекти цивілізаційних уявлень П. Куліша а також рецепції ним історичного образу Польщі з'ясував також О. Ясь (Yas, 2007, р. 78–105; Yas, 2008, р. 220–244).

Виклад основного матеріалу. Ранній П. Куліш у рецепції історичного образу Польщі не вийшов за межі усталених стереотипних упереджень, характерних для української історичної думки. Так, в «Основах» (1862) він чітко висловився про те, що німецька «цивілізація» проникла у Польщу під «покровом» католицизму, а інструментом цього проникнення учений вважав єзуїтів з їх «широкими планами

морального розбещення» (Kulish, 1862, p. 16). Натомість у його пізніх історичних працях (1870–1880-і роки) простежуємо чималу кількість полоністичних міркувань, які були оригінальними для української історіографічної традиції й водночас співзвучні із польською. Можемо говорити про наявність у поглядах цього вченого цілісної концепції генези цивілізаційної орієнтації Польщі. П. Куліш у характерній для себе манері характеризував образ Польщі досить суперечливо. Він назагал підтримував основоположну тезу своїх попередників про слов'янські корені Польщі. Вчений наголошував, що в різних областях Польщі до поширення римо-католицького вчення чи латинства проповідувано грецьке віровчення або так званий «слов'янський обряд» (Kulish, 1874a, p. 9). Далі вчений констатував, що із зміною обряду відбулася цивілізаційна переорієнтація Польщі зі Слов'янщини на Захід.

Польську «цивілізованість» в докатолицький період учений загалом оцінював позитивно; її західні компоненти характеризував неоднозначно. Прийняття поляками католицизму П. Куліш прирівнював до втрати цивілізаційної самобутності. Натомість польські впливи на руські землі поціновані за допомогою іншої схеми. Руську цивілізацію (як самобутньо слов'янську) потрактовано у працях П. Куліша як знищену Батием. Відтоді історія Русі – це, за його висловлюваннями, хроніка напівазіатського «варварства» та «невігластва». У такому контексті польські впливи (незважаючи навіть на свою західність чи католицькість) поставали культуротворчими та цивілізуючими. Саме такими аргументами П. Куліш обґрунтовував свою концепцію цивілізаційного розвитку Польщі та її впливів на Русь-Україну.

П. Куліш, подібно до своїх попередників в українській історіографії, трактував Польське королівство й Річ Посполиту інструментами західної експансії на Русь й транслятором західноєвропейських впливів на неї. Він доволі скептично оцінював католицький фанатизм шляхетської еліти Речі Посполитої, яка, за його словами, перевершила всі інші народи «в дитячій покірності» папі. Звідси Річ Посполиту він іронічно називав «ксьондзівською державою». З особливим скептицизмом учений писав про традицію після сходження на престол нового короля висилати в Рим посольство «засвідчення Апостольському престолу державного підпорядкування, яким поляки гордились як «найбільш ревні зі всіх войовників» під знаменами св. Хреста. Про Польщу як втілення найбільших духовних хиб Європи читаємо у фрагменті: «Ніде і ніколи божеська заздрість не доходила до таких крайнощів, як у католицькому світі XVI і XVII століть. Ніде і ніколи не поставала вона серед слов'ян у такому погибельному безглузді, як у Польщі» (Kulish, 1889, p. 167).

Не менш критично П. Куліш ставився до іншого західного духовно-інтелектуальної тяжіння польської шляхти – протестантизму. Реформаційний рух, за П. Кулішем, що панував за кордоном, зокрема у німецьких землях, позначився на Польській державі насамперед нехтуванням інтересами релігії в середовищі самого духовенства. Вчений звинувачував поляків у захопленні західною реформацією, найперше її гаслами зовнішньої свободи, а «не тієї, про котру заповідувано нам словами»: «пізнайте істину й істина визволить вас» (Kulish, 1874a, p. 212). Загалом реформістські тенденції він інтерпретував одним із засобів західного обездуховлення польського суспільства.

Не відступаючи від української історіографічної традиції, П. Куліш з особливим негативізмом підкреслював згубну роль ордену єзуїтів в історії Польщі. Про вплив освітньої системи єзуїтів на польське суспільство він, зокрема, писав, що насаджене ними в серцях поляків лукавство приносило свої згубні плоди і «заражувало» атмосферу суспільного життя на широких просторах. Поляки, за образним висловлюванням П. Куліша, «витанцьовували під єзуїтську дутку перед Європою

танок політичного і релігійного героїзму» (Kulish, 1888b, p. 291). Незважаючи на негативну рецепцію впливу цього ордену, вчений водночас твердив, що поляки все-таки «не зіпсуті до кінця» єзуїтами.

Негативно оцінював П. Куліш західну орієнтацію польської шляхти та європейські впливи на Польщу і у світських сферах. Так, характеризуючи взаємини давньої Польщі із німецькими рицарськими орденами, він вказував на недалекоглядність та згубність діяльності польських політиків. Польща, іронізував П. Куліш, бажаючи підсилювати хижих сусідів, уступила своє балтійське помор'я тевтонським рицарям як воїнам св. Хреста. Тевтони або Крижаки відплатили їй за це війнами. Описуючи «вади і злodianня» королеви Бони, він наголошував, що італійська моральна розпуста XVI ст. у формі готових продуктів вищої цивілізації швидко охопила уми і серця польських сарматів.

Простежуючи генезу польської шляхетської верстви, П. Куліш дошукувався її коренів у традиції давньослов'янського рівноправ'я. Первинно він розцінював її як втілення ідеалу старопольської сільської гміни. Проте в пізніших часах західне духовенство унеможливило цю давньослов'янську рівноправність. На його думку, якби не ксьондзи з їх нахилами «володарювати й поневолювати», такі спроби до зближення, які явив Самуїл Зборовський, могли б привести до того, що «Польща стала б на чолі Слов'янщини як найвеличніший із нових народів» (Kulish, 1874a, p. 167–168). Польську шляхту часів Речі Посполитої він розцінював як вихованців німецького духовенства. Піддатливість західним впливам П. Куліш вважав одним із недоліків польської аристократії, «слабістю і примхою» польської шляхти. Загалом польська аристократія, на його думку, засвоїла «антислов'янську точку зору».

П. Куліш доволі скептично висловлювався і про культурно-освітній рівень польських шляхтичів. За його висловом, корінна польська шляхта, наближена до адміністративних центрів, плавала досить «мілко» в епоху європейської реформації і відродження гуманізму. Про зневажливо-скептичне ставлення П. Куліша до культури польської шляхти свідчать його вислови на зразок: «вторглись до нас убогі у своїй войовничій грубості ляхи» (Kulish, 1888a, p. 6). Польська освіта, твердив учений, була за своїм рівнем значно нижчою від італійської та німецької. Нерідко він вдавався у своїх оцінних судженнях до яскравих метафоричних образів: «Мертва латинь пересипалась, неначе сухий горох, у головах польських грамотіїв, не даючи живих паростків» (Kulish, 1888a, p. 6). Або: Краківський університет був «такою ж мертвою буквою, як і постановва варшавського сейму» (Kulish, 1874a, p. 142). У міркуваннях про польську освіту він відзначав розумове лінивство шляхтичів та їх дріб'язкові намагання «здаватися, а не бути чимось». Хоча простежуємо у текстах вченого міркування протилежного змісту. Так, наприклад, він зазначав, що культура у Польщі стояла на досить високому рівні розвитку.

У деяких фрагментах Кулішевих праць проглядалася позитивна рецепція європейської культури загалом при одночасному негативному сприйнятті польщизни. Одночасно із поширеними в Західній Європі уявленнями про рицарство, читаємо у нього, представники європеїзму прищеплювали у слов'яно-руському середовищі латино-польське «знеособлення»: робили руських людей якщо не поляками, тобто католиками, то «недоляшками», тобто уніатами. П. Куліш констатував у руському суспільстві Речі Посполитої поєднання двох цивілізаційних впливів: «Наша малоруська нація в цілому своєму складі опинилась тоді в Польській державі між двох протилежних течій. Верхня притягувала її до Заходу, нижня – до Сходу, і в обидвох течіях брали участь люди, засвоївши єзуїтську манеру морочити суспільство» (Kulish, 1888a, p. 192). Як бачимо, автор не надавав однозначної переваги для однієї із сторін міжцивілізаційного протистояння. Не без іронії згадував

він шляхетську традицію подорожей Західною Європою, за якою панувала тоді в Польщі мода здійснити освіченому юнакові перед вступом на державну службу подорож Європою. У цій традиції, підкреслював П. Куліш, «полякоруси» випередили москворусів на три століття (Kulish, 1888b, p. 10). У текстах П. Куліша прочитуємо звинувачення поляків за спричинення ворожнечі всередині Слов'янського світу. Польща, зауважував він, «прославилась» у Європі озброєнням Малої Русі проти Русі Великої.

Як відомо, пізній П. Куліш досить критично оцінював козацтво як руйнівний та антикультурний елемент. У таких розмірковуваннях він не оминув питання про характер польської «цивілізації», артикулюючи, думку, що від польської культури було невіддільним рабовласництво і що від козацьких повстань постраждала не та цивілізація, яка приходить до народу шляхом його економічного і культурного розвитку. Як бачимо, вчений неоднозначно оцінював «цивілізованість» Польщі. В цілому польсько-руські взаємини ранньомодерної епохи він метафорично узагальнював як «життя і страждання молоді красуні Русі, обвінчаної шляхом обману і насилля із розпущеним старим ляхом» (Kulish, 1874b, p. 20).

Негативна Кулішівська рецепція західних впливів на Польщу виразно проглядається у його розмірковуваннях про хотинську війну. На думку вченого, рятувати Польщу Конашевичеві не вартувало, оскільки під турецьким пануванням вона не стала б ні розпуснішою, ні безмістовнішою, ніж під латинським. Як західні впливи на саму Польщу, так і польську політику на Русі він трактував як багатівкову роботу латинської культури, що відсунула свої траншеї за межі католицького світу – «в землю Володимира і Ярослава». Незважаючи на визнання факту засвоєння поляками європеїзму, П. Куліш не переставав нагадувати про кровну слов'янську спорідненість між поляками та русинами у часи найбільшої ворожнечі, коли вони стали двома ворожими таборами, навіть озлобленими згодом до звірчої люті, і тоді між ними була видимою «кровна, не зглажена навіть латинським ренегатством спорідненість» (Kulish, 1877, p. 280).

Узагальнюючи історію польської державності, П. Куліш фактично оправдовував логічну обумовленість її поділів між сусідніми імперіями. Своєрідним підсумком рефлексій П. Куліша стосовно західного цивілізаційного вибору Польщі може слугувати його вислів про те, що польський народ, працював у Слов'янщині на користь не-слов'янської, фактично «антислов'янської ідеї – на користь церкви, яка увірвалась в слов'янський світ у всеозброєнні політичної тиранії» (Kulish, 1874b, p. VII). Учений резюмував, що поляки своє панування над Руссю здійснювали завдяки єдності з цивілізованим світом й шукали собі підмоги у європейській освіті. Однак, як писав він, у Європі їх жорстоко обманули: взяли від них усе, що можна було взяти, на користь цієї ж Європи, та обдарували усім, що «було гіршого в антислов'янській цивілізації» (Kulish, 1877, p. 263).

Пізній П. Куліш поруч із критичними заувагами стосовно впливу «польщизни» на Русь висловлював неабияке захоплення досягненнями польської культури. Загалом Річ Посполиту він вважав освіченим суспільством, а поляків – високоцивілізованою на свій час нацією. Ведучи мову про вплив Заходу на Польщу, він констатував, що власне близьке знайомство із західною культурою дало Польщі велику перевагу над приєднаною до неї Руссю. Підкреслимо, що П. Куліш інколи висловлював навіть відверте захоплення «польщизною». Так, перечитуючи історичні пам'ятки польського минулого, сам він пожалів, чому йому, П. Кулішеві, не дано було народитися поляком, щоб «разом з поляками насолодитися тодішнім чудовим життям» (Kulish, 1874a, p. 1).

Зауважимо, що викладені вище підходи до поцінування Речі Посполитої мали місце переважно в характеристиках українсько-польських взаємин. Проте коли П. Куліш переводив увагу в інший цивілізаційний контекст – взаємини із татарами і турками, то образ Польщі кардинально змінював своє ціннісне навантаження. У контексті взаємин із мусульманським світом цей образ з цивілізаційно «чужого» трансформувалася у «свій». П. Куліш цілком поділяв польську ідеологему про «оплот/забороло» християнської Європи стосовно мусульманської Азії, визнаючи Польщу «передовим постом» європейської культури, оскільки вона більше від інших країн піддавалась небезпеці. «Польща, – читаємо у «Записках про Південну Русь», – передове укріплення християнства, повинна була стояти на своєму пості з серцем безстрашним» (Kulish, 1994, p. 315). У пізніх працях П. Куліш послідовно дотримувався концепції про колонізацію поляками південноруських степів. Згідно з цією концепцією, Польща як передовий форпост європейської цивілізації звільнила ці степи від кочових азіатських завойовників й колонізувала шляхом поселення тут руського селянства та польської шляхти. Оволодіння Південною Руссю з боку поляків, як стверджував учений, було не завоюванням чи поневоленням, а звільненням цієї землі, адже відібрані в «азіатських дикарів» й очищені від них пустині поляки заселяли, укріплюючи таким чином безпеку українців. Така концепція, зрозуміло, різко суперечила українській історіографічній традиції й водночас була суголосною польській історичній думці. За цією концепцією, польська шляхта не захоплювала, а відвойовувала українські землі; українське селянство трактувалося таким, що отримало степові землеволодіння завдяки шляхті.

В окремих випадках пізній П. Куліш протиставляв «вільну» Польщу образіві католицької Європи. Так, в сюжеті про К. Острозького він фіксував у дворі князя «строгі обличчя німецьких реформаторів, яких за межами вільної Польщі спалювали на вогнищах», а також «вигнаних папстами ректорів італійських університетів» (Kulish, 1888a, p. 24–25). Польщу, отже, він трактував деякою мірою відмінною від Західної Європи. Звідси випливає, що П. Куліш однозначно не вписував Польщу цілком в цивілізаційний образ Європи/Заходу.

Водночас історичні праці пізнього П. Куліша наповнені тезами про «відсталість», «некультурність», «нецивілізованість» Русі-України у зіставленні із Польщею. Він констатував вплив на українців Речі Посполитої з боку двох цивілізаційних центрів. Малоруська нація, писав П. Куліш, у всій своїй цілості опинилась в Польській державі між двох протилежних течій. Одна притягувала її до Заходу, інша – до Сходу. За словами П. Куліша, в Речі Посполитій, завдяки політиці цієї держави, із «руської Азії» цілеспрямовано формувалась «латинська Європа». Проникнення західноєвропейської культури в руські землі вчений описував категоріями військового вторгнення. За його висловом, руським провідникам довелося боротися із багатомістовими наслідками латинської культури, що «посунула свої траншеї» за межі католицького світу, в землі Володимира і Ярослава. Досить промовистим в сенсі Кулішевої рецепції Заходу є його вислів про католицьку Європу, яка, мовляв, «подарувала Росії двох самозванців». Образно-емоційні випадки стосовно західних впливів заходили іноді досить далеко: «Але хвиля за хвилею набігали із Заходу на руську розвалину і заносили наш рідний ґрунт сміттям життя чужого» (Kulish, 1888a, p. 169).

Русинів Речі Посполитої П. Куліш характеризував як доблесних, але «заморочених латинством», «оброблених по-іноземному» (Kulish, 1877, p. 319; 365). Як видно, П. Куліш не приховував переконань у тому, що західний (латинський) культурний вплив «зіпсував» слов'янські й загалом християнські цінності – і не лише поляків, а й русинів. Рецепцію Речі Посполитої у працях пізнього П. Куліша можна означити

схемою: Річ Посполита є «чужою» і навіть «ворожою» для русинів, проте за ступенем «просвіченості» та «цивілізованості» вона в післятатарські часи незрівняно випередила Русь.

Незважаючи на численні антипольські та антикатолицькі висловлювання П. Куліша, все-таки не маємо підстав говорити про його цілком негативістське ставлення до Речі Посполитої. Вчений радше не сприймав окремих її атрибутів. Пізній П. Куліш артикулював погляд на цю державу як на світ високої культури та цивілізації. Власне ці два критерії (культура і цивілізованість) у його системі світоглядних цінностей стали основоположними. Звідси у його працях простежуємо своєрідну інтерпретаційну схему, у якій «своя» цивілізація (Слов'янщина) гостро критикована за варварство та нецивілізованість, а «чужа» (Західна Європа) протиставлена їй як цивілізований та культурний світ. У розвитку Європи увагу П. Куліша привертала такий її позитивний атрибут, як «просвіта». Оцінюючи становище української культури, він констатував її відсталість від «освіченої Європи». Здійснюючи загальний порівняльний аналіз руського та західноєвропейського міщанства, він стверджував, що порівняно з останніми «ми були грубими варварами» (Kulish, 1877, p. 106).

У пізнього П. Куліша спостерігаємо схильність ідеалізувати саме ті постаті польської та української історії, які, на його думку, були носіями західноєвропейської «просвіти». Такими у його текстах поставали Я. Замойський – «людина європейської вченості» та С. Жолкевський – «європейська людина» та один із представників «культури європейської». Діяльність цих «русських передовиків во ім'я польської політики» він розцінював як місіонерське «піонерство», незважаючи навіть на факт, що на людей нижчого стану дивились вони, як на «стада двоногих» із яких мусили отримати користь.

Позитивне сприйняття європейських впливів на польську та українську історію прочитуємо у Кулішевому висловлюванні про те, що лицарський дух, якщо його поєднати з пропагандою європейської культури, відкривав «із Європи шлях у дніпровську Скіфію через Краків і Львів. В злитті з духом варягоруським він творив чудеса мужності і великодушності, достойні зайняти місце в віршованих переказах трубадурів» (Kulish, 1877, p. 267). У ньому окреслена ідеальна модель історичного та цивілізаційного шляху розвитку України-Русі у взаємодії із Польщею.

Висновки. Загалом пізній етап діяльності П. Куліша ілюструє початок процесу зміни слов'янської ідентичності на європейську, що аж ніяк не означало відмови від першої – вчений не зрікався її. Принциповою новацією історичних праць П. Куліша стала зміна рецепції Речі Посполитої – від однозначно негативної на частково позитивну. Річ Посполита у його пізніх текстах поставала вже не стільки «чужою» та «ворожою» українцям-русинам державою, скільки «просвіченою», носієм високорозвиненої культури та цивілізованості. Деякі європейські впливи на Русь-Україну учені і надалі трактували як негативні (латино-католицизм, схоластику, єзуїтство). Хоча загалом Західна Європа і продовжувала сприйматися «чужою» цивілізацією, проте набувала статусу взірця історичного розвитку. Тут можна говорити про перший етап переходу до європейської ідентичності.

Як бачимо, Кулішева рецепція цивілізаційного статусу Польщі дещо вийшла за межі української історіографічної традиції (Kutsyi, 2016, p. 368–384), й водночас істотно поглибила її. Вчений вважав Польщу країною, що обрала західний шлях цивілізаційного розвитку. Водночас він не заперечував ролі і слов'янських засад в її історичній генезі. Хоча у працях П. Куліша не прочитуємо відвертої слов'янофільської тези про «зраду» Слов'янщини, все-таки простежуємо у них значну кількість тверджень про засвоєння поляками неслов'янських явищ та атрибутів.

Важливо, що П. Куліш істотно відрізнявся від попередників у трактуванні даної проблеми. Для нього засвоєння Польщею західноєвропейських засад (чи збереження своєї слов'янськості) не було самодостатнім фактом, а показником таких цінностей, як культурність, освіченість чи загалом цивілізованість. Саме вони зумовлювали його суперечливі оцінки історичного образу Польщі і польсько-руських взаємин зокрема.

Пізній П. Куліш з-поміж своїх сучасників в українському інтелектуальному середовищі вирізнявся насамперед тим, що головним оцінним критерієм у його концепції поставали не ідентифікуючі ознаки «свій-чужий», а ціннісні характеристики «цивілізований-варварський». Звідси випливала специфіка кулішівської формули: «своє» (воно ж «варварське») поціноване упереджено; «чуже» (воно ж «цивілізоване») – схвально. Відповідно Польщу він характеризував не стільки у призмі «слов'янське/західне», як «культурне/варварське». В той час як одні західні атрибути Польщі (католицизм, єзуїти, латиномовна писемність, схоластика) учений нищівно критикував, то інші (агрокультура, військове мистецтво, частково освіта) – позитивно схвалював. Як видно, західність/слов'янськість Польщі не були для П. Куліша самодостатніми критеріями. За тими самими принципами він оцінював і польські впливи на Русь-Україну. Погоджуючись з усталеною історіографічною парадигмою про Польщу як транслятора західноєвропейських впливів, він одночасно давав цим впливам кардинально протилежні оцінки – від схвальних відгуків до нищівної критики.

Бібліографія

Куліш, П. (1862a). Взглядъ южнорусскаго челоуѣка XVI столѣтія на нѣмецко-польскую цивилизацию. *Основа: Южно-Русскій литературно-ученый вѣстникъ*, 1862, Червець (Юнь), Санкт-Петербургъ, 1862, с. 12–16.

Куліш, П. (2004a). Древняя Русь в Царстве Польском. *Молода нація: альманах*, № 1 (30), 2004, Київ, 2004, с. 47–58.

Куліш, П. (1994). Записки о Южной Руси: Издал П. Кулиш (Репринтное издание), Київ, 1994, 719 с.

Куліш, П. (1874a). Історія возсоединенія Руси. Томъ первый: Отъ начала колонизаціи опустошенной татарскимъ погромомъ Кіево-Галицкой Руси до начала столѣтней козацко-шляхетской войны, Санкт-Петербургъ, 1874, 363 с.

Куліш, П. (1874b). Історія возсоединенія Руси. Томъ второй: Отъ начала столѣтней козацко-шляхетской войны до возстановленія въ Кіевѣ православной іерархіи въ 1620 году, Санкт-Петербургъ, 1874, 457 с.

Куліш, П. (1877). Історія возсоединенія Руси. Томъ третій: Религіозное, соціальное и національное движеніе въ эпоху Іова Борецкаго, Москва, 1877, 374 с.

Куліш, П. (1861). Історія України одъ найдавнішихъ часівъ. *Основа: Южно-Русскій литературно-ученый вѣстникъ*, 1861, Сентябрь, Санкт-Петербургъ, 1861, с. 79–107.

Куліш, П. (1990). Книга о ділахъ народу українського і славного Війська козацького Запорозького. *Кирило-Мефодійське товариство: У трьохъ томахъ*, Т. 2, Київ, 1990, с. 66–80.

Куліш, П. (1888a). Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ первый, Москва, 1888, 281 с.

Куліш, П. (1888b). Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ второй, Москва, 1888, 399 с.

Куліш, П. (1889). Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ третій, Москва, 1889, 415 с.

Куліш, П. (1868). Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами. *Правда*, 1868, Ч. 1–17; 25–35.

Куліш, П. (2005). Повість про Український народ. Моє життя (Жизнь Куліша). Хугірська філософія і віддалена од світу поезія, Київ, 2005, с. 25–94.

Куліш, П. (1862b). Полякамъ объ украинцахъ (Отвѣтъ на безименное письмо). *Основа: Южно-Русскій литературно-ученый вѣстникъ*, 1862, Лютий (Февраль), Санкт-Петербургъ, 1862, с. 67–86.

Куліш, П. (1843). Україна: одь початку Вкраины до батька Хмельницького, Київ, 1843, 95 с.

Куліш, П. (1901). Хмельныщина: Исторычне оповидання, Київ, 1901, 116 с.

Кущий, І. (2016). Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою, Тернопіль, 2016. 488 с.

Нахлік, Є. (2007). Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. Том 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша, Київ, 2007, 462 с.

Нахлік, Є. (2000). Україна між Сходом і Заходом, Азією і Європою: погляд Пантелеймона Куліша. *Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження*, Львів–Нью-Йорк, 2000, с. 13–40.

Ясь, О. (2007). Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*, 2007, Вип. 17, с. 78–105.

Ясь, О. (2007). Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П. Куліша (1840-ві – початок 1860-х років). *Україна в Центрально-Східній Європі*, Вип.8, Київ, 2008, с. 220–244.

References

Kulich, P. (1843). Ukraina: od pochatku Vkrainy do bat'ka Hmelnyts'kogo [Ukraine: from the beginning of Ukraine to Father Khmelnytskyi], Kiev, 1843, 95 p. [in Ukrainian]

Kulich, P. (1861). Istorija Ukrainy od najdavnijsih chasiv [History of Ukraine from ancient times]. *Osnova: Juzhno-Russkij literaturno-uchenyj vestnik*, 1861, Sentjabr, Sankt-Peterburg, 1861, s. 79–107. [in Ukrainian]

Kulich, P. (1862a). Vzgljad juzhnorusskago cheloveka XVI stoletija na nemetsko-pol'skuju tsivilizatsiju [View of the XVIIth century South Russian man on the German-Polish civilization]. *Osnova: Juzhno-Russkij literaturno-uchenyj vestnik*, 1862, Chervets' (Ijun'), Sankt-Peterburg, 1862, s. 12–16. [in Russian]

Kulich, P. (1862b). Poljakam ob ukrainsah (Otvet na bezimnoe pis'mo) [To Polish people on Ukrainians (Response to an unnamed letter)]. *Osnova: Juzhno-Russkij literaturno-uchenyj vestnik*, 1862, Ljutij (Fevral'), Sankt-Peterburg, 1862, s. 67–86. [in Russian]

Kulich, P. (1868). Pershyi period kozatstva od yoho pochatku do vorohuvannia z liakhamy [The first period of the Cossacks from its beginning to the feud with the Polish]. *Pravda*, 1868, Ch. 1–17; 25–35. [in Ukrainian]

Kulich, P. (1874a). Istorija vozsoedinenija Rusi. Tom pervyj: Ot nachala kolonizatsii opustoshennoj tatarskim pogromom Kievo-Galitskoj Rusi do nachala stoletnej kozatsko-shljahetskoj vojny [History of the reunification of Rus. Volume One: From the beginning of the colonization of the devastated by Tatar attack Kievo-Galitsky Rus till the beginning of the hundred-century Cossack-gentry war], Sankt-Peterburg, 1874, 363 s. [in Russian]

Kulich, P. (1874b). Istorija vozsoedinenija Rusi. Tom vtoroj: Ot nachala stoletnej kozatsko-shljahetskoj vojny do vozstanovlenija v Kieve pravoslavnoj ierarhii v 1620 godu [History of the reunification of Rus. Volume two: From the beginning of the hundred year Cossack-gentry war till the restoration of the Orthodox Church in Kiev in 1620], Sankt-Peterburg, 1874, 457 s. [in Russian]

Kulich, P. (1877). Istorija vozsoedinenija Rusi. Tom tretij: Religioznoe, sotsial'noe i natsional'noe dvizhenie v epohu Iova Boretskago [History of the reunification of Rus. Volume Three: Religious, Social, and National Movement in the Age of Iov Boretskyi], Moskva, 1877, 374 s. [in Russian]

Kulich, P. (1888a). Otpadenie Malorossii ot Pol'shi (1340–1654). V treh tomah. Tom pervyj [Separation of Little Russia from Poland (1340–1654). In three volumes. Volume One], Moskva, 1888, 281 s. [in Russian]

Kulich, P. (1888b). Otpadenie Malorossii ot Pol'shi (1340–1654). V treh tomah. Tom vtoroj [Separation of Little Russia from Poland (1340–1654). In three volumes. Volume Two], Moskva, 1888, 399 s. [in Russian]

Kulich, P. (1889). Otpadenie Malorossii ot Pol'shi (1340–1654). V treh tomah. Tom tretij [Separation of Little Russia from Poland (1340–1654). In three volumes. Volume Three], Moskva, 1889, 415 s. [in Russian]

Kulich, P. (1901). Hmel'nyschina: Istorychne opovidannja [Khmelnytskyi: Historical narration], Kiev, 1901, 116 s. [in Ukrainian]

Kulish, P. (1990). Knyha o dilah narodu ukrayins'kogo i slavnogo Vijs'ka kozacz'kogo Zaporoz'kogo [A book on the deeds of the Ukrainian people and glorious Cossack Zaporozhian Troops]. *Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo: U tr'oh tomah*, T. 2, Kyiv, 1990, s. 66–80. [in Ukrainian]

Kulish, P. (1994). Zapiski o Juzhnoj Rusi: Izdal P. Kulish (Reprintnoe izdanie) [Notes on Southern Rus: Published by P. Kulish (Reprint Edition)], Kyiv, 1994, 719 s. [in Russian]

Kulish, P. (2004a). Drevnjaja Rus' v Tsarstve Pol'skom [Ancient Rus in the Kingdom of Poland]. *Moloda natsija: al'manah*, № 1 (30), 2004, Kyiv, 2004, s. 47–58. [in Russian]

Kulish, P. (2005). Povist pro Ukrainyskyi narod. Moie zhyttia (Zhyzn' Kulisha). Khutirska filosofiia i viddalena od svitu poeziia [The story of the Ukrainian people. My Life (Kulish's Life). Countryside philosophy and poetry remote from the world], Kyiv, 2005, s. 25–94. [in Ukrainian]

Kutsyi, I. (2016). Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainiskii istoriohrafii kintsia XVIII – pochatku XIX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu [Civilizational Identities in Ukrainian Historiography of the End of the 19th – Early 20th Centuries: Between Slavs and Europe], Ternopil, 2016, 488 s. [in Ukrainian]

Nakhlik, Ye. (2000). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom, Aziieiu i Yevropoiu: pohliad Panteleimona Kulisha [Ukraine between East and West, Asia and Europe: Panteleimon Kulish's view]. *Panteleimon Kulish. Materialy i doslidzhennia*, Lviv–Niu-York, 2000, S. 13–40. [in Ukrainian]

Nakhlik, Ye. (2007). Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel: Naukova monohrafiia: U 2 t. Tom 2: Svitohliad i tvorchist Panteleimona Kulisha [Panteleimon Kulish: Personality, Writer, Thinker: Scientific Monograph: In 2 vols. Volume 2: Panteleimon Kulish's Worldview and Works], Kyiv, 2007, 462 s. [in Ukrainian]

Yas, O. (2007). Istorychni pohliady Panteleimona Kulisha v svitli intelektualnykh metamorfoz 1870–1880-kh rokiv [Panteleimon Kulish's Historical Views in the Light of the Intellectual Metamorphoses of the 1870s–1880s.]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 2007, Vyp. 17, s. 78–105. [in Ukrainian]

Yas, O. (2008). Kozatsko-hetmanska mynuvshyna v retseptsii P. Kulisha (1840-vi – pochatok 1860-kh rokiv) [Cossack-Hetman past in the reception of P. Kulish (1840s–early 1860s)]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, Vyp. 8, Kyiv, 2008, s. 220–244. [in Ukrainian]

Рецензії Reviews

UDC 94(477.4) «179/1800»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.21

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (ivanzuljak@gmail.com)

Ivan ZULYAK

PhD hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (ivanzuljak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

**БАРМАК М. В., ЛУГОВИЙ Б. В., МАЦКО Н. С. РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА
ОКУПАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII–XIX
СТ.) – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2019. – 336 С.**

**M. BARMAK, B. LUHOVYI, N. MATSKO. RUSSIAN MILITARY
OCCUPATION OF RIGHT BANK UKRAINE (LATTER HALF OF THE 18TH –
19TH CENTURY) –TERNOPIL: ASTORN, 2019. – 336 P.**

У дослідженні розглянуто особливості російської військової окупації Правобережної України другої половини XVIII–XIX ст. Армія була використана російським самодержавством не лише як військова одиниця, а як дієвий механізм інтегрування значних територій до загальноросійської державної структури. Збройним силам відводилась домінуюча роль в залякуванні та придушенні опору місцевого населення, організації колоніального грабунку людських та матеріальних ресурсів, успішній реалізації владної стратегії, скерованої на повну окупацію українських земель.

Робота стала результатом тривалого наукового пошуку малодосліджуваної в українській науковій літературі теми та успішного захисту двох кандидатських дисертацій під науковим керівництвом професора Миколи Бармака.

Монографія складається з чотирьох частин, а саме: перша частина пов'язана із російськими військами як інструментом окупації українських земель; друга – з військовими поселеннями у Правобережній Україні; третя – з впливом російської армії на повсякдення населення; четверта – з дослідженням російської армії українськими і зарубіжними вченими. Наукова робота має 1011 позицій у списку використаних джерел, доповнена 26 таблицями.

Автор стверджують про те, що поряд зі знищенням козацької влади Гетьманщини і встановленням повного російського контролю над Лівобережжям України у XVIII ст., російські монархи максимум своїх зусиль скерували на захоплення території Правобережної України. Ці українські землі Правобережжя Російська імперія у декілька тривалих етапів окупувала.

Варто погодитися з думкою, висловленою у праці, що для самодержавної Російської імперії збройні сили були особливою опорою владного механізму, гарантом непорушності встановленого режиму, інструментом забезпечення контролю над усіма сферами суспільного життя. У Російській імперії на армію, як важливу державну структуру, покладалися не лише захисні й контролюючі функції, часто вона використовувалася для досягнення, утвердження й реалізації політичних інтересів із допомогою загрози чи реального застосування військового насилля.

Аналіз заходів, вжитих російською владою на Правобережній Україні впродовж XVIII–XIX ст. призвів до окупації значних територій до загальноросійської державної структури. Збройним силам відводилася домінуюча роль не лише в освоєнні,

поширенні й експлуатації потенціалу правобережних губерній, але також і в реалізації зовнішньополітичного курсу Російської імперії. Активне використання військових підрозділів на землях Київщини, Волині і Поділля, характеризує політику самодержавства у цьому краї, як політику військову, загарбницьку та окупаційну. З її допомогою забезпечувалась успішна реалізація владної стратегії, скерована на повну інтеграцію українських земель до складу імперії Романових.

Праця має серйозну джерельну базу, позаяк необхідність ґрунтовного й комплексного вивчення військової окупаційної політики Російської імперії у Правобережній Україні XVIII–XIX ст. потребувала опрацювання й аналізу значної документальної бази. Джерелознавчою основою дослідження стала сукупність документів і матеріалів низки державних архівів, музеїв, наукових та універсальних бібліотек України.

Зазначимо, що практична більшість джерел із окресленої проблематики зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, державних архівах Житомирської, Вінницької, Волинської, Хмельницької Рівненської, Тернопільської областей. Значну кількість матеріалів опрацьовано у Національній науковій бібліотеці України ім. В. Вернадського, відділі україніки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, відділах рідкісної книги бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, наукових універсальних бібліотеках Тернополя, Житомира, Луцька, Рівного і Хмельницького.

Використані джерела, залежно від походження, місця зберігання, змісту і значущості інформації, авторами умовно поділено на декілька груп: законодавчі акти владних органів Російської імперії; архівні документи й матеріали; статистичні збірники; друковані джерела; публікації періодичних видань газетного та журнального типу; матеріали українського фольклору; документи особистого походження: спогади губернаторів, головнокомандувачів військових підрозділів, мемуари, щоденники громадсько-політичних діячів, офіцерів, солдатів, краєзнавців; довідкові матеріали в енциклопедіях, словниках, мережі Інтернет тощо.

Цілком слушно автори стверджують, що план розділу земель Речі Посполитої між сусідніми імперіями розробляли задовго до офіційного юридичного закріплення в угодах щодо поділу Польщі. Європейські монархи, перебуваючи в родинних стосунках, у приватних бесідах та через дипломатичні канали активно обговорювали й уклали таємні домовленості. У цілому план був доволі простий і, як показали наступні події, дієвий. Його суть: використовувати будь-який привід для втручання у внутрішні справи Польщі, спровокувавши таким чином внутрішню війну всередині держави. Шляхетська влада, ослаблена внутрішньою війною, буде змушена просити допомоги сусідніх монархій, польський король не зможе протистояти зовнішній військовій агресії сусідів, ще й за умови, коли вони одночасно наступають із трьох різних напрямків. Таким чином, розподіл земель Речі Посполитої був неминучим, а долю українських земель у черговий раз вирішували не українці.

Вважаємо, що офіційний курс Російської держави у сфері підпорядкування окупованих територій не вирізнявся особливим підходом; домінантою цього процесу була сила зброї. Переведені на Правобережжя армійські підрозділи продовжували відігравати роль політичного інструменту, дієвого механізму тиску і примусу. Аналіз заходів, вжитих для окупації українських земель, дає підстави стверджувати, що територія Правобережжя постійно перебувала під пильним контролем царської адміністрації, а матеріальні ресурси цих теренів стали цінним надбанням імперської влади, якими вона активно послуговувалася, особливо у військових умовах.

Варто зауважити, що серед численних військових повинностей, що їх імперська влада запровадила на Правобережжі, найважчою була рекрутчина, виконання якої суворо контролювали та регламентували. Величезна кількість документів визначала й

координувала функції та повноваження губернської влади, поміщиків, оподаткованих станів, регулювала особливості підготовки і проведення наборів, створення «присутствій», діяльності рекрутських комітетів, процедуру відправлення новобранців на місця служби тощо.

Зауважимо, що під час перебування Правобережжя у складі Речі Посполитої місцеве населення військових повинностей не виконувало, тому обов'язкова рекрутизація, котру запровадив царизм, викликала у суспільстві економічну кризу й істотно погіршила і без того не просте становище місцевого населення. Усі зобов'язання з виконання військової повинності покладено на оподатковані стани, основну масу яких становили українські селяни. Саме вони сповна відчули увесь трагізм солдатчини, яка практично назавжди виривала із сімей продуктивне чоловіче населення, таким чином знекровлюючи демографічні потуги титульної нації, підриваючи її господарський потенціал. Вагомою була економічна складова повинності, адже оподатковані категорії, крім обов'язку фізичного постачання новобранців, відповідали і за їх фінансове забезпечення (витрати на одяг, взуття, провіант, квартирування), транспортування й супровід. Саме солдатчина стала засобом нівелювання етнічних особливостей, дієвим інтеграційним та уніфікаційним інструментом.

Зважаючи на стратегічну важливість Правобережжя, нестабільність суспільно-політичної ситуації в регіоні, російська влада вирішила зосередити тут вагомі збройні сили, які мали посприяти створенню та підтримці нової імперської системи управління. Матеріальне забезпечення переведеної на землі Київщини, Волині та Поділля багатотисячної армії здійснювали поширенням на населення численних військових зобов'язань.

Зауважимо, що запровадження військово-поселенської системи у Правобережній Україні стало серйозним ударом та істотно зруйнувало віками складений уклад місцевих жителів. Це було продовженням цілеспрямованої політики царизму на українських землях, прагненням значно збільшити чисельність армії і водночас зменшити витрати на її утримання. Військові поселення до середини 50-х рр. XIX ст. практично вичерпали себе. У 1857 р. розпочався процес їх реорганізації, що тривав до 1866 р. Він мав на меті поступово перевести поселенську систему управління й адміністративний устрій на цивільні норми. Києво-Подільське військово-поселення спочатку ввійшло до складу південних поселень, а згодом остаточно ліквідовано.

Автори зазначають, що тривалий час домінантою царської політики було фактичне усунення від грошових виплат у вигляді допомог або пенсій і намагання перекласти піклування про колишніх військовослужбовців російської армії на місцеві станові співтовариства та благодійні організації. Дослідження показало, що виражене небажання російських урядових структур перебирати витрати із соціального захисту відставних і безтерміново-відпускних солдатів сприяло виробленню у представників військового стану персональних способів соціальної адаптації, тобто змушувало їх самих шукати способи виживання.

Одним із напрямків облаштування відставників поза армійським сектором стала цивільна служба. Колишні військовослужбовці, офіцери й рядові активно поповнювали лави цивільних чиновників різних управлінських рівнів та відомств, скріплюючи цим державну систему органів влади.

Рецензована монографія є суттєвим внеском у дослідження особливостей російської військової окупації Правобережної України другої половини XVIII–XIX ст. і рекомендується до опрацювання науковцям і науково-педагогічним працівникам, краєзнавцям, вчителям, студентам та усім, хто цікавиться історією України.

UDC 329(477)

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.22

Андрій КЛІШ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (klish_andriy@ukr.net)

Andriy KLISH

PhD (History), Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (klish_andriy@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>**ІВАН ЗУЛЯК, МАР'ЯНА ЗУЛЯК. АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ:****ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1878–1937 РР.).****ТЕРНОПІЛЬ: ФОП ОСАДЦА Ю. В., 2019. 302 С.****IVAN ZULYAK, MARYANA ZULYAK. ANTIN KRUSHELNYTSKY:****LIFE AND ACTIVITIES (1878–1937).****TERNOPIL: FOP OSADTSA YU. V., 2019. 302 P.**

Постать А. Крушельницького у повному обсязі й належним чином не розглядалася науковцями. У сучасній вітчизняній історіографії відсутні наукові праці, які б розкривали його громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність. Тому вихід у світ монографії Івана та Мар'яни Зуляк безумовно на часі.

У роботі проаналізовано формування світоглядних орієнтирів, вплив родинного виховання й тогочасних духовних провідників нації на становлення А. Крушельницького як особистості, громадсько-політичного й культурно-освітнього діяча; досліджено його педагогічну спадщину; реконструйовано сторінки урядування за доби УНР; простежено редакторську працю у часописах «Нові шляхи» й «Критика»; оцінено публіцистичну діяльність; охарактеризовано внесок А. Крушельницького у загальноукраїнський суспільно-політичний та культурно-освітній процес.

Слід відзначити копітку і скрупульозну працю дослідників над зібранням і узагальненням багатого за змістом і дуже місткого документального матеріалу, що дозволило їм внести новизну у розробку задекларованої проблематики. Автори зібрали значний обсяг архівних матеріалів, друкованих і рукописних джерел. Основою дослідження є сукупність документів і матеріалів центральних історичних, галузевих й державних обласних українських архівів, наукових й універсальних бібліотек України. Необхідно наголосити на залученні неопублікованих матеріалів з фондів українських архівів, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, Державного архіву Львівської області.

Значне місце у монографії посідають опубліковані джерела, періодичні видання та преса, певним чином пов'язані із особою А. Крушельницького («Буковині», «Молодій Україні», «Прапорі», «Нашій школі», «Ділі», «Світі», «Українському слові», «Українському календарі», «Зорі», «Українському театрі», «Жовтні», «Прикарпатській правді», «Молоді України», «Галичині», «Літературній Україні», «Дзвоні», «Україні», «Визвольному шляху», «Рідній школі»).

Сукупно виявлені й проаналізовані джерела дозволили глибше зрозуміти широкий спектр проблем, пов'язаних із громадсько-політичною і культурно-просвітницькою діяльністю А. Крушельницького. Залучення значного кола різноманітних джерел дало можливість авторам з достатньою глибиною розкрити підняті у роботі проблеми, дозволили виконати оригінальну і важливу у науковому плані роботу.

Структура дисертації, хронологічні і територіальні межі дослідження, поставлена мета, основні завдання дослідження, наукова новизна і актуальність чітко визначені й аргументовані. Робота складається з чотирьох розділів і дванадцяти параграфів, загалом традиційних для монографічної праці.

Вдало сформульовані назви розділів і параграфів сприяють пошуку необхідних положень й розкриттю змісту окремих компонентів роботи. Усе це дозволило дослідникам всебічно розкрити динаміку досліджуваних проблем у хронологічному порядку.

У роботі висвітлено роль А. Крушельницького у функціонуванні крайових українських інституцій й зауважено, що він належав як до господарсько-економічних, так і культурно-просвітницьких товариств. Але найпомітнішою була його участь у діяльності «Просвіти», розпочата 1908 р. у Коломиї й продовжена у Городенці (з 1913 р.), а у Рогатині він навіть очолив філію товариства (1925 р.). Простежено працю А. Крушельницького на посаді очільника Міністерства народної освіти УНР (27 квітня – 25 липня 1919 р.) й відзначено, що за тогочасних вкрай складних суспільно-політичних обставин міністри так і не вдалося налагодити повноцінного функціонування підпорядкованого йому відомства. Досить вдало дисертанткою відтворена участь А. Крушельницького у функціонуванні УНРади й закордонної групи у Відні, наголошено його активна громадянська й державницька позиція.

У праці детально проаналізовано редакторську працю А. Крушельницького у часописах «Нові шляхи» (1929–1932) й «Критика» (1933), його співпрацю з іншими друкованими виданнями.

У роботі оцінено публіцистичну діяльність А. Крушельницького й наголошено, що вона достатньо адекватно відображала його світогляд, була значною як за тематичною спрямованістю, так і за змістовним наповненням, репрезентувала різновекторність проблематики й зацікавлень автора, які концентрувалися переважно на злободенних проблемах суспільно-політичного й громадського життя. В той же час для публіцистики А. Крушельницького характерна надмірна заідеологізованість й більшовицька заангажованість.

Монографія безумовно матиме практичне застосування. Нагромаджений у дисертаційній роботі фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки та узагальнення розширюють і поглиблюють наукові знання про громадсько-політичну та культурно-просвітницьку діяльність А. Крушельницького, що сприятиме поглибленню вивчення досліджуваної проблеми та використанню досвіду його праці в сучасних умовах суспільного розвитку. Зібраний фактологічний матеріал, джерельно-документальна база дослідження можуть бути використані у науково-дослідній роботі істориків, літературознавців, педагогів, більш вузьких наукових досліджень, що стосуватимуться окремих напрямків громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького.

UDC 94/477.4(438) «1914/1918»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.23

Іван ЯРМОШИК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка, вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008 (specistor@gmail.com)

Ivan YARMOSHYK

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of Special Historical Disciplines and Law of Ivan Franko Zhytomyr State University, ul. V. Berdychivska, 40, Zhytomyr, Ukraine, postal code 10008 (specistor@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8595-3932>

**ОЛЬГА БІЛОБРОВЕЦЬ. ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ: СУСПІЛЬСТВО,
ПОЛІТИКА, КУЛЬТУРА. 1914–1918 РР.: МОНОГРАФІЯ. – ЖИТОМИР: ПП
«РУТА», 2018. – 508 С.**

**OLGA BILOBROVETS. POLES OF UKRAINE: SOCIETY, POLITICS,
CULTURE. 1914–1918: MONOGRAPHY. – ZHYTOMIR: PP «RUTA», 2018. – 508
S.**

В українській історичній науці останнім часом зріс інтерес до вивчення різних аспектів історії національних меншин, зокрема поляків, які є важливою складовою етнонаціональної структури нашої держави. Об'єктивне і неупереджене вивчення історії поляків в Україні в переломний період історії, в добу державотворчих процесів наших народів є актуальним зважаючи на гостроту міжетнічних конфліктів у сучасному світі. Трансформації суспільно-політичного життя поляків в Україні в роки Першої світової війни стали предметом досліджень Ольги Білобровець. Аналіз сутності ідеологічних розбіжностей польських політичних сил, характеристика діяльності громадських організацій, з'ясування змісту розбудови польського національного життя в умовах створення і функціонування органів української влади дозволяють з'ясувати місце і роль поляків в загальних міжнародних і державотворчих процесах і в суспільному житті України.

Структура монографії складається з чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел, що виправдано проблемно-хронологічним методом дослідження теми. У першому розділі треба відзначити ґрунтовний аналіз широкого кола наукової літератури впродовж 100 останніх років, що включає праці українських та зарубіжних дослідників. Репрезентативною є джерельна база, що охоплює неопубліковані матеріали близько 100 фондів 9 українських та 2 польських архівів, низку збірників опублікованих документів, мемуарну літературу, польськомовну пресу та російські газети досліджуваного періоду.

У другому розділі проведено аналіз та узагальнення кількісних показників та соціальної структури польського населення в Україні напередодні Першої світової війни. Характеристика демографічного та соціального стану польського населення напередодні війни дозволили прослідкувати якісні зміни, що відбулися впродовж війни в польському середовищі, зрозуміти причини прийняття відповідних рішень певними політичними силами та суспільними групами. Представлення польського суспільно-політичного руху в Україні напередодні війни показано в контексті його зв'язків із загальним польським рухом в усіх розділених польських землях. Це дозволило автору відобразити як загальні тенденції, що існували в усіх польських політичних таборах, так і з'ясувати особливості, притаманні польському політичному рухові в Україні.

Дискусії з вирішення питань суспільного розвитку поляків вилилися на сторінки польської преси, що відігравала значну роль у суспільному житті поляків після російської революції 1905 р. Показано значення польських газет, заснованих у Києві, Одесі, що перетворилися на арену політичної боротьби, стали виразником політичних

ідей та майданчиком для пошуку вирішення гострих питань суспільного розвитку поляків. Одним з головних питань, навколо якого відбувалися дискусії, стало вирішення польського питання, тобто відновлення польської державності. Позитивним є розгляд автором еволюції вирішення цього питання польськими політичними силами в Україні в порівнянні з ситуацією в інших частинах розділених польських земель.

Третій розділ присвячений з'ясуванню сутності трансформацій польського суспільно-політичного життя, що відбулись після російської лютневої та Української національної революції 1917 р. Треба зазначити доцільність застосування автором компаративного методу при висвітленні ідеологічних розбіжностей польських політичних таборів в загальному польському русі та особливості їх діяльності в Україні. Важливим є показ ставлення польських політичних сил до української влади, співпраця з нею ліберально-демократичного табору та незалежницького крила лівих соціалістичних сил, форми організації національного життя в демократичних умовах. Позитивним є зображення діяльності польських політичних сил в умовах зміни державних та ідеологічних систем 1917–1918 рр., що залишалось до сьогодні мало висвітленим. Окремий підрозділ присвячений дослідженню питання ставлення польського населення в Україні до створення польської армії, яке стало контроверсійним і поділило поляків на два табори.

У четвертому розділі змістовно показано справи, які об'єднували польське населення впродовж всього періоду війни. Утворені наприкінці 1914 р. польські громадські організації надання допомоги полякам, постраждалим у війні та біженцям мали відділення по всій території України. Слід відзначити, що в монографії вперше показана цілісна картина життя польської громади у великих містах та провінції під час війни.

Як окрему важливу сферу діяльності, що охопила більшість польського населення в Україні, представлено розвиток польської освіти. На початку Першої світової війни розпочався її легальний етап, що знайшов державну підтримку через значну кількість евакуйованих та біженців у 1915 р. і після демократичних змін лютневої революції 1917 р. піднявся на рівень масового створення польських шкіл за підтримки органів української влади.

У монографії на підставі аналізу культурного життя польського населення в Україні, зокрема діяльності польського театру у великих містах та аматорських драматичних гуртків у провінції, проведення ними благодійної діяльності обґрунтовано значення розвитку культурного життя як засобу утвердження національної свідомості та підняття високого патріотичного духу поляків України в роки війни.

Таким чином, монографія О. Білобровець «Поляки в Україні: суспільство, політика, культура. 1914–1918 рр.» є самостійною, оригінальною, ґрунтовною роботою, що присвячена актуальній та важливій темі, що змістовно доповнює період історії України доби Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.

UDC 94(478)

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.24

Олег ПОЛЯНСЬКИЙ

кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського 79007, м. Львів, вул. Костюшка, 11 (russlana.truba@gmail.com)

Oleh POLIANSKYI

PhD (History), Professor, Head of the Department of Humanities, Ivan Bobersky State University of Physical Education 79007, Lviv, Kosciuszko str., 11 (russlana.truba@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0379-7591>**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ (ІСЬКІВ В.
ПРИЗНАЧЕННЯ РУХУ. – ЛЬВІВ: ПРОСТІР-М., 2018. – 490 С.)****RESEARCH ON THE PEOPLE'S RUKH OF UKRAINE (ISKOV V. PURPOSE
OF RUKH. – LVIV: PROSTIR-M., 2018. – 490 S.)**

Восени 2019 року минає тридцять років з часу створення Народного Руху України – потужної громадсько-політичної організації, що відіграла важливу роль у поваленні «імперії зла» – СРСР. Історії Руху присвячено кілька досліджень книжкового формату, захищено не одну дисертацію, але він продовжує перебувати в полі зору як дослідників, так і безпосередніх учасників тих подій. Серед них – Всеволод Іськів – історик, один з організаторів Руху, розробник концепції його діяльності. Нещодавно у Львові побачило світ його дослідження «Призначення Руху». Майже п'ятсотсторінковий фоліант складається із трьох основних розділів (I. Початок діяльності Народного Руху України. II. Діяльність Руху у 1990–1991 рр. III. Розходження: національні та ліберальні демократи між 3-м і 4-м з'їздами), а також додатків («Інтерв'ю, виступи, статті 1989–1992 рр.», «Дещо про значення громадсько-політичної організації Руху», фотоматеріали). Завершує книгу список використаних джерел та літератури.

Передовсім варто наголосити, що попри наявність кількох праць з історії Руху, зокрема робіт О. Гараня, В. Ковтуна, Г. Гончарука та захищених дисертацій, дослідження Всеволода Іського вигідно вирізняється своєю концептуальністю, документальною базою, фактографічністю, «олюдненістю», вдалим поєднанням джерел з особистими враженнями, чіткою і послідовною громадянською позицією, залученням численних усних свідчень (т.зв. «усна історія»). Але зокрема слід заакцентувати на унікальності архівних джерел, які значною мірою зібрав і зберіг автор. Їх широке використання робить книгу особливо цінною та цікавою.

У першому розділі, до речі найбільшому за обсягом, детально й персоніфіковано показано, що при створенні Руху головну роль відіграли члени Товариства рідної мови ім. Т.Шевченка, з одного боку й лідери тодішнього національно-визвольного руху – члени Української Гельсінської Спілки, з другого. Активну участь у цьому процесі взяли українські письменники, в т.ч. львівські. З книги постає яскрава картина активізації національного руху наприкінці 80-х рр. минулого століття: створення і діяльність Товариства рідної мови, конкретна праця з підготовки Установчої Конференції Руху, контакти з представниками литовського і білоруського визвольного рухів, пошук однодумців і залучення їх до організаційної роботи, участь у боротьбі за відродження Української Греко-Католицької Церкви. Варто зауважити, що В.Іськів є автором ще однієї цікавої книжки – «За духовну свободу. До тридцятиріччя початку виходу УГКЦ з підпілля – 4 серпня 1987 р. – Львів: Простір-М., 2016. – 130 с.». Надзвичайно різнопланово висвітлено виборчу кампанію до Верховної Ради СРСР. Перед читачем постає калейдоскоп тогочасних подій, десятки імен, акцій, які розкривають вражаючу картину розмаїття форм і методів тодішнього національного руху, що засвідчили – жодні репресії компартійного режиму не зламали прагнення українців до незалежності.

Автор показує, що перший осередок Руху створено у грудні 1988 р. при Львівській обласній раді ТУМ, а далі вони створились в Інституті суспільних наук АН УРСР, Бориславі і т.д. Перша Крайова організація НРУ виникла у Тернополі. Власне цей процес творення рухівських структур змальовано у книжці з максимальною повнотою, яскраво та образно. З одного боку, автор спирається на широку й унікальну джерельну базу, а з другого описує все як свідок і активний учасник тих подій. Це надає книжці якогось особливого характеру й читабельності. Так, наприклад, параграф про Установчу конференцію Львівського руху, зокрема її підготовку, проведення, обрання керівних органів висвітлено з такими деталями, яких не знайдеш в жодних інших виданнях на цю тему. Десятки, якщо не сотні імен активістів Руху, конспіративна підготовка фактично нелегальної Установчої конференції 7 травня 1989р., склад президії, прізвиська доповідачів і теми їх виступів, тексти ухвал і резолюцій, поіменний склад Ради Львівської регіональної організації НРУ та її Президії – все це відтворює вражаючі деталі тодішнього етапу національного руху.

Можна очевидно погодитись з автором, який пише: «...основною базою, на якій творився РУХ були саме патріоти з ТУМу, їх осередки і актив із різних установ, організацій, заводів, районів, їх робота з найширшим колом людей. Неоціненну роль відіграла також УГС, досвід її широкої опозиційної діяльності, майстерність ведення мітингів і протестувань та ряду інших необхідних складових для формування такої політичної потуги як народний РУХ» (с.65).

З цікавістю читаються ті сторінки книги В.Іськіва на яких образно й емоційно йдеться про таке оригінальне явище тогочасного суспільно-політичного життя, як львівська «Клумба», деякі обставини створення й керівників львівського й тернопільського відділень «Меморіалу», методи боротьби з національним рухом компартійного режиму, історію видання, склад редколегії, деталі видруку (у Вільносі) й розповсюдження позацензурних газет Руху «Віче» і «Поступ». Додамо від себе, там же у Вільносі друкувалася газета «Тернове поле» – орган тернопільського Руху, а також газета молодіжного тернопільського товариства «Вертеп» – «Посвіт» та ін.

Окрім багатющого фактографічного матеріалу, книга В.Іськіва містить ряд важливих концептуальних висновків. Так, зокрема, він підкреслює, що до установчого з'їзду розвиток Руху йшов в основному через мережу ТУМу, через обласні організації Спілки письменників. У червні-серпні 1989 р. в Україні тривав процес організаційного оформлення регіональних організацій НРУ. На його думку в Русі можна виділити три основні ідеологічні течії: «1) рух творчої інтелігенції та демплатформи КПУ, що його представляли люди спокійні, врівноважені, з великим інтелектом і дуже поміркованими національно-державницькими поглядами; 2) український національний рух, що міцнів у низах, прагнув незалежності і все, що обережно писалося в проєкті програмних документів НРУ, сприймав як необхідний на той час камуфляж; 3) невеличка течія загальнодемократична, із російської та примикаючої до неї частини русифікованої єврейської та іншої інтелігенції, яка мала антикомуністичний світогляд, а ідею українського відродження сприймала тільки до тієї межі, доки вона не зачіпала повного демонтажу СРСР. Всі три течії по своєму розмивали фундамент страшної тюрми народів – СРСР» (с.124–125).

Викладаючи своє бачення тогочасних суспільно-політичних процесів в Україні і, зокрема, місця і ролі у них НРУ, В.Іськів має свою чітку концепцію, а коли його трактування не співпадає з думкою інших авторів, він пише про це дуже конкретно й категорично. Важливе місце в книзі займають питання про підготовку і проведення Установчих зборів (з'їзду) НРУ. Тут теж оприлюднюється чимало цікавих нюансів цього знаменитого форуму українських національно-патріотичних сил. Можна абсолютно погодитись з автором, що з'їзд, його ухвали яскраво засвідчили, що попри

всі репресії радянського тоталітарного режиму, вони не зламали прагнення українців до волі і національної державності.

«Рішення з'їзду, – зазначається в книжці, – проклали щілину по всьому периметру українсько-російських стосунків – політичній, ідеологічній, історичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній та моральній сферах. «Молодший» брат оголосив на весь світ, що його «старший» брат – окупант і навіть не старший» (с.134)

З книги В.Іськіва постає надзвичайно розмаїта і багатобарвна картина щоденної важкої й жертвовної, для кожного національно свідомого українця, праці над розбудовою рухівських структур, вироблення стратегії і тактики боротьби з компартійним режимом, що чинив шалений спротив й вдавався до брутальних репресій. Автор зауважує, якщо влітку 1989 р. влада робила ставку на недопущення створення нових політичних структур і цькування Руху, то після невдачі такої тактики, головний удар перенесла на розкол демократичних сил, протиставлення одних організацій іншим, західних українців – східним, національного руху – робітничому, розпалювання міжконфесійних конфліктів тощо. Але це вже була агонія збанкрутілого компартійного тоталітарного режиму.

«Резюмуючи досягнення революційного поступу – «мітингової демократії» 1989 р. і створення НРУ, – зазначає автор, – підкреслюємо, що вони досягли поставленої мети – послабили страх суспільства перед існуючою системою, показали ідейну слабкість Компартії, засвідчили готовність українського народу до боротьби за власну державність, продемонстрували значні організаційні можливості представників національно-демократичного табору» (с.177)

Чимало місця в книзі відведено питанню про тактику Руху під час виборів до Верховних Рад СРСР, УРСР та місцевих рад. Можна погодитись з думкою автора, що «вибори стали для Руху іспитом на зрілість». На сторінках дослідження, де власне йдеться про вибори, допитливий читач знайде безліч подробиць, прізвищ, делікатних нюансів виборчої кампанії, досягнень і прорахунків Руху, які дають уявлення про наш непростий шлях до Незалежності. Так-що нинішнє, розумування декого про те, що українцям незалежність ніби то «звалилася з неба» і вони до сьогодні не знають, що із нею робити дуже далекі від істини. Наш шлях до Свободи і Національної державності тривалий і тернистий, на цьому шляху ми втратили тисячі найкращих й найдостойніших синів і дочок українського народу.

Одне з центральних місць у книзі В. Іськіва займає питання про розкол у Народному Русі України. Автор намагається дошукатися його причини, виявити ініціаторів, показати хронологію, хід та наслідки «деструктивної роботи по розтягуванню Руху, перетворення його в кілька партій». Він називає це «антирухівською змовою», прагненням «ще тільки вийшовши з КПРС...бігом...мінати старий компартійний квиток на новий демократичний». Все це, на його думку, було «недалекоглядним політиканством».

Сьогодні з відстані часу, маємо змогу спокійно і розважливо, з мінімумом емоцій проаналізувати цей складний і неоднозначний процес, назвати його об'єктивні і суб'єктивні причини та наслідки. Чи справді можна було в той час і тих обставинах зберегти Рух як громадську, консолідуєчо-координуючу організацію? Адже в ньому перебували абсолютно різні люди, дуже часто з діаметрально протилежними намірами. Членами Руху, як громадської організації, була радянська інтелігенція й дисиденти, учасники національно-визвольного руху, націоналісти, які із зброєю в руках боролися за незалежність України й комуністи та кагебісти, професори вищих навчальних закладів і робітники та колгоспники і т.д. Звичайно, поява нової рухівської номенклатури, яка частенько не згірш «партократів» рвалася до влади й не витримала випробування нею, організаційні недоліки і прорахунки Руху, його зосередженість на національній проблематиці й недостатня увага до соціально-економічних питань вимагали прискіпливого аналізу і корекції не лише програмних

засад, а й поліпшення щоденної практичної роботи. Але невже створення паралельних рухівських структур було єдино можливим виходом з цієї ситуації? Варто поглянути як в цьому плані проходили подібні процеси в Польщі («Солідарність»), Литві («Саюдіс») та інших постсоціалістичних країнах?

Чому ідея частини львівських рухівців про перехід організації на націоналістичну платформу не знайшла належної підтримки не лише в Східній Україні, а й значною мірою в Західній? Чого в таких діях було більше – прагнення збудувати національну державу чи авантюризму або й провокації? Адже бачимо, що навіть цьогорічні парламентські вибори показали, що сумарний результат націоналістичного блоку складає аж 2,16 % Зрештою, ставши в опозицію до тодішніх львівських і київських провідників Руху чи потрібно було творити паралельні рухівські структури? Адже за винятком небагатьох львівських «опозиціонерів-радикалів» у цій структурі опинилися здебільшого маловідомі особи, які ні до того, ні опісля нічим конструктивним в національному русі не визначилися. Одним словом запитань більше ніж відповідей.

В Іськів, як активний учасник і один із засновників Руху, маючи свою точку зору, пробує відповісти на ці складні запитання. Здебільшого у нього це виходить аргументовано і переконливо, тому у багатьох випадках з його висновками в основному можна погодитись. Так, характеризуючи склад Руху за політичними поглядами він ділить його членів на національних та ліберальних демократів, ліберальних членів компартії, помірковано-радикальних і тих, хто сповідував ідеологію націоналізму. Критично ставлячись до політичного структурування суспільства, В.Ільків вважає, що: «Як ліберальні (тобто ліві) керівні діячі, так і помірковані національні радикали (тобто праві), на жаль, дуже мало хотіли консолідуватися в Рухові задля досягнення головної мети – здобуття свободи і держави. Переважно шукали для себе інших, вже вужчих, але, як їм здавалось, оптимальніших форм об'єднання – тобто партій чи партійок. Організатори цих партійних гуртів прагнули щоб їх було краще чути і більше видно на суспільно-політичному полі України. Гадали, що отримують більший шанс впливу на суспільство, більші можливості дістатись до політичного олімпу чи шансів вклинитися у владу» (с.260).

Оцінюючи можливості, структуру та ефективність роботи Руху, автор книжки вказує також на його недоліки, до яких він відносить необов'язковість виконання своїх же рішень, погану реєстрацію осередків, відсутність інформації про реальну кількість їх членів, несплату членських внесків та ін. Але, попри ці недоліки, В.Іськів вважає, що станом на початок 1992 р. Рух був і залишався значно впливовішим, ніж усі демократичні партії разом узяті, причому «саме тому, що це була не партія, адже партії мали вужчі програми». На його думку: «Якщо Рух виник як форма об'єднання патріотичних сил навколо ідеї державної незалежності України, то чому зараз він повинен перетворюватись на щось інше? [...] Рух повинен залишатися масовим громадсько-політичним об'єднанням зі своїм членством, не відкидаючи ані слова «громадське», ані слова «політичне», тобто мати у своєму складі також і партії як політичні об'єднання та громадські організації» (с.313)

Власне така позиція частини провідних членів ЛКОНРУ, а згодом і їх дії привели до серйозної кризи спершу у Львівській організації, а далі в рухівських структурах по Україні. Автор так пояснює ситуацію: «Рухівцями з оточення В.Чорновола незабаром знайдено нібито простіший вихід... Об'єднуючою ідеєю запропоновано перетворення Руху на партію. Це мало дати рухівцям перспективу боротьби за свою владу. Реально ж вони попадали у вир прискороеного партбудівництва і починали рухатися по приготіваній для них правлячою пострадянською номенклатурою траєкторії малочисельної опозиції» (с.326–327).

Як бачимо, перетворення Руху в партію для опозиціонерів було абсолютним злом. Вони, як пише В.Іськів, не могли допустити, щоб через департизацію, лібералізм,

бездіяльність та угодництво перед владою частини рухівського керівництва Рух політично збанкрутував. Вихід з цієї ситуації, на їх думку, полягав в переході Руху на націоналістичні позиції: «Аналізуючи суспільні процеси та шукаючи шляхи виходу із застою, поступово підійшли до історично закономірного висновку про те, що продовження національно-визвольної боротьби до повного утвердження національної ідеї – побудови Української Держави – необхідно будувати на ідеологічних засадах та моральних принципах українського націоналізму» (с.332–333).

Як то кажуть «добрими намірами вистелена дорога до пекла». Те, що частина рухівського керівництва була категорично проти такого шляху річ зрозуміла. Але чи усвідомлювали «радикали», що проти таких змін буде більша частина рядових членів Руху? Чого було більше в таких діях – бажання дати новий імпульс діяльності Руху, чи політичної бравади, позерства, прагнення побавитися у радикалізм, особистих образ, чи може щось інше...?

Як би там не було, але таких вражаючих, цікавих і драматичних деталей тогочасного політичного життя України, не знайти в інших виданнях на цю тему. Знову ж таки, можна погоджуватися чи заперечувати висновок автора, що: «Рух каналізувався у багатопартійне псевдомодерністичне русло, що в житті означало його знищення як головного опонента номенклатурно-компартиїної у своїй основі антиукраїнської правлячої верхівки» (с.373), але це позиція В.Іськівця та його однодумців, а він, як безпосередній і не рядовий учасник тих подій, має право на свою точку зору.

Думається, що створення/виникнення багатопартійної системи в Україні було закономірним і об'єктивним явищем. А вже якими стали ці партії, якою була їх діяльність залежало не лише від їх лідерів, а й значною мірою від рядового членства. Тому апріорі вважати створення партій негативним явищем не варто. Інша справа, що тодішня пострадянська влада, спецслужби і Москва доклали максимум зусиль, щоб перетворити багатопартійну систему в Україні на фарс, намноживши стільки партій та партійок, вождів і вождєнат, що скомпрометували як їх самих, так і навіть саму ідею. Нині говорити про багатопартійну систему в Україні – це, здебільшого, ознака поганого тону.

Виникає логічне запитання: чи можна було уникнути розколу Руху? Теоретично так. Але для цього потрібне прагнення до єдності з обох боків, а такого бажання, попри словесну риторіку, не було ні в одних, ні в других. Різне бачення завдань і перспектив Руху, як організаційної структури, розкладова робота спецслужб, різношерстість соціального складу, надто різний загальноосвітній і культурний рівень його членів, особисті амбіції і частенько психологічна несумісність не давали позитивних перспектив для такої масової громадсько-політичної організації. Спроба перетворити Рух у потужну, чисельну і впливову партію теж зазнала невдачі, причому не лише через внутрішні чвари, а й протидію тодішньої влади – вчорашньої радпарткомівської номенклатури, т.зв. «червоних директорів», відвертих і прихованих кримінальних авторитетів, антиукраїнського олігархату, що фактично править Україною й сьогодні.

Отже, причини розколу Руху мали комплексний характер. За умов коли в Україні формувалася багатопартійна система, аргументи її противників виглядали непереконаливо, а практичні дії, коли під час ІV з'їзду НРУ вони провели своє окреме засідання і: «вирішили формалізувати своє зібрання..., тих, хто вирішив залишитись у громадсько-політичній організації та не підтримував перетворення Руху в партію», обрали новий Центральний Провід та інші керівні органи, означали розкол. В підсумку противники Руху-партії створили т.зв. Всенародний Рух України, який практично не мав підтримки у суспільстві.

Таким чином, проіснувавши з вересня 1989-го до грудня 1992 р., як єдина доволі потужна сила, Рух поступово почав сходити з політичної арени, втрачати свій

авторитет, вплив і позиції. Згодом відбулося ще два розколи й появилися такі політичні утворення як УНП та НРУ (є), вбито В.Чорновола й уламки колись потужної політичної сили зійшли на маргінес.

Можна погодитись з висновками В.Іськіва: «Ці частини майже зовсім не впливали на політику, зате завзято воювали за назву, символіку, приміщення, місцеві осередки. Таким чином, НРУ вже не міг стати реальним потужним чинником масових революційних зривів – Помаранчевої революції 2004 та Революції Гідності 2013–2014 рр.» (с.397).

Варто також зазначити, що українське суспільство, упродовж останніх чверть століття, так і не спромоглося консолідуватись в єдину політичну націю із спільним поглядом на історичне минуле, спільними національними цінностями й пріоритетами, спільними Національними Героями, однаковою оцінкою сучасних політичних процесів і однаковим баченням українських перспектив у майбутньому. Тому має абсолютну рацію І.Дзюба, який у нещодавньому інтерв'ю проникливо сказав: «У нас, немає і, найімовірніше, не буде здатної до тривалої самоорганізації нації, ані етнічної, ані політичної (воно вже пізнавато, світ іде до іншого). Петро Порошенко мав свій план. Повалили. [...] На виборах ми дали оцінку не Петрові Порошенку і навіть не Володимирові Зеленському, а самим собі, рівневі своєї політичної культури і тямущості».

В.Іськів йшов до своєї книжки майже два десятиліття. Збирав матеріали, систематизував їх, осмислював і лише опісля взявся за перо. Нині, коли вже вщухли пристрасті пов'язані з Рухом і багато його керманічів та рядових членів продовжують свої дискусії уже «там», коли вже все і всіх можна оцінювати з відстані історичної ретроспективи, автор міг би багато сторінок свого тексту написати по-іншому. Міг би, але не захотів. Написав так, як відчував ці події тоді – наприкінці 80-х – на початку 90-х і його ставлення до них здебільшого не змінилося і сьогодні. Що ж, це його не лише авторське право, а й право людини, яка брала активну участь у тих складних процесах національного відродження будучи одним із засновників Руху і розробником його концепції. Напевно саме цим і цікава його книжка. До того ж, В.Іськів – історик, який має своє бачення історичного минулого, сучасного і майбутнього України. Тому, потрібно подякувати йому за сумлінну працю, збережені архіви, бажання написати і можливості видати своєрідне дослідження про призначення Народного Руху України. Тепер жоден історик, який захоче писати на цю тему, не може не використати цього унікального історичного джерела.

І на завершення. Минає тридцять років з часу створення Народного Руху України, який зробив свій вагомий внесок у повалення «імперій зла» і будівництво Нової України. Оглядаючись на пройдений шлях, з гіркотою хочеться назвати ці тридцять років змарнованими можливостями і втраченими шансами. І. Дзюба відповідаючи на запитання: «що Ви змінили б в Україні якби могли», сказав: «Нічого не змінив би. Суспільство не зміниш. Сам Господь Бог не може з нами нічого зробити. Дивиться на нас і плаче».

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Комп'ютерне оформлення:
Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 02.12.2019 р. Підписано до друку 05.12.2019 р.
Формат 70×100/16. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 18,70.
Замовлення 158. Тираж 150 прим.